

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren
Subfaculteit Geschiedenis

'Mettre des pierres autour des idées'

***Paul Otlet, de Cité Mondiale en de
modernistische stedenbouw in de jaren 1930***

Promotor: *Prof. Dr. Jo Tollebeek,*

Copromotor: *Prof. Dr. Hilde Heynen*

Verhandeling aangeboden
door *Thomas Pearce*
tot het behalen van de graad
van licentiaat in de
Geschiedenis

Leuven 2007

L'utopie apparaît comme le levain qui doit faire lever la pâte, lourde et souvent corroyée, des sociétés enclines à la stagnation, à l'acceptation des erreurs et des injustices. Sans doute, il est quantité d'utopies qui relèvent de la littérature, de la fantaisie et du rêve. L'utopie de nos jours devient scientifique. [...] Les grands utopistes sont des grands inventeurs ou tout au moins appartiennent à leur lignée. Quand nous aurons des laboratoires consacrés à l'invention sociale, comme nous en avons pour l'invention technique, nous progresserons à pas de géants.

P. Otlet, *Monde*, 202.

	Dankwoord	5
	Proloog	7
0.	Voorgeschiedenis <i>'Van de grot tot de Cité Mondiale'</i> <i>(1906-1930)</i>	18
1.	De wereld en de stad als rekensommen <i>Het otletiaanse denken en de</i> <i>stedenbouw tot 1930</i>	30
	Sociologie en de panoramische droom	31
	Stedenbouw en Survey	35
	Een modernistisch netwerk	42
2.	Het laatste wereldwonder, het modernisme en de technocratie <i>Bouwstenen voor een semiologie van de</i> <i>Cité Mondiale in de jaren 1930</i>	50
	Een bonte lappendeken van betekenissen	52
	Een nieuw leven voor de Cité Mondiale	55
	Een theorie voor het modernisme	60
	Dromen van een technocratische maatschappij	65
3.	Over tentoonstellingsrecyclage en koloniale sprookjes <i>De Cité Mondiale in Tervuren</i> <i>(1931-1932)</i>	70
	Een microkosmos in Tervuren	72
	Tussen totaalconcept en tentoonstellingrecyclage	78
	Een modelstad zonder inwoners	82
	Tervuren als koloniale site	85
	Kolonialisme, reformisme en stedenbouw	90

'Niets dan gerijpte ideeën' **4.**
De Cité Mondiale op de Antwerpse Linkeroever (1932-1933) 93

Het Antwerpse ego geflatteerd	94
Descartes op de Linkeroever	98
De Cité Mondiale bij de mindere (Belgische) goden van het modernisme	101
Le Corbusier en de Linkeroever herbekeken	113
Misdaad op de Linkeroever	117

Het Mundaneum als Urbaneum **5.**
Ondertussen in Brussel (1931-1934) 120

Brussel als bouwwerf	121
De architect als demiurg	129
Van Urbaneum over Brabanteum tot Mundaneum	133
Naar een 'urbanisation totale'	136

Plannen voor een wetenschappelijk Babel **6.**
De Cité Mondiale in u-topia (1934-1940) 139

Een Plan voor de Wereld en voor België	140
Planisme, modernisme en technocratie	144
Een merchandise voor het Mundaneum	147
De Kunstberg en het afwezige Mundaneum	156
De utopie van een volmaakte stedenbouw	157

Epiloog
De Cité Mondiale 1940-2007 163

Het overbodige Mundaneum	165
Het vergeten Mundaneum	170
Naar een kritische herontdekking van het Mundaneum	172

Bibliografie 183

Verantwoording afbeeldingen 199

Dankwoord

Zijn leven lang speelde Paul Otlet met de idee van een ‘machine intellectuelle’. In de afzienbare toekomst, zo hoopte hij, moest het voor de mens mogelijk worden om met behulp van zo’n machine ongekende vormen van abstractie te bereiken, waardoor het menselijke brein met externe hulp zou worden geperfectioneerd. De computer kwam en realiseerde veel van Otlet visionaire voorspellingen. Sommige werken – zoals een eindverhandeling – blijven echter vooralsnog het product van dat onvolmaakte menselijke brein en van primitieve noeste arbeid. Daarom wil ik hier enkele mensen bedanken die tot het afleveren van het voorliggend product hebben bijgedragen door gedurende een jaar als het ware de grote en kleine radertjes van mijn thesisfabriek te zijn geweest.

In de eerste plaats en erg nadrukkelijk moet ik hier Wouter van Acker vermelden. Wouter is architect en als doctorandus verbonden aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoek over ‘analoge ruimten’, waaraan hij vorig jaar is begonnen, is zich al snel op het leven en de werken van Otlet gaan focussen nadat duidelijk werd wat een fascinerend en grotendeels ongekend figuur deze was. Sinds ik Wouter vorige zomer op een stoffige namiddag in het Mundaneum-archief in Bergen heb leren kennen, hebben we een jaar lang in een sfeer van gedeeld enthousiasme en absolute openheid alle mogelijke bronnenmateriaal, literatuurtips en gedachten uitgewisseld. Bovendien heb ik door Wouter buitengewoon interessante en inspirerende mensen kunnen ontmoeten. Ik ben hem daarvoor bijzonder dankbaar.

Verder wil ik mijn promotor Jo Tollebeek bedanken voor zijn onvermoeibare naleesijver, zijn gevatte antwoorden op mijn vragenlijstjes en vooral voor het zorgen dat mijn thesis ook een beetje een ‘boek’ is geworden. Ook dank ik Hilde Heynen, mijn compromotor, voor haar nuttige tips en speciaal voor het stellen van de ‘waarom’-vraag, die de sleutel is geworden tot mijn hele interpretatie. Verder rest mij slechts nog een (onvolledig) lijstje: Boyd Rayward, Pieter Uyttenhove, Maurice Culot, het personeel van de geconsulteerde archieven (in het bijzonder

van het AAM en het Mundaneum), Mevrouw Burm voor de inspiratie, Machteld voor onvoorwaardelijke steun, mijn familie, mama in het bijzonder voor het nalezen, Ward voor de layout en Jonas voor de koffie die een jaar lang de olie in mijn intellectuele en niet-intellectuele machine is geweest.

Gent, 14 juli 2007

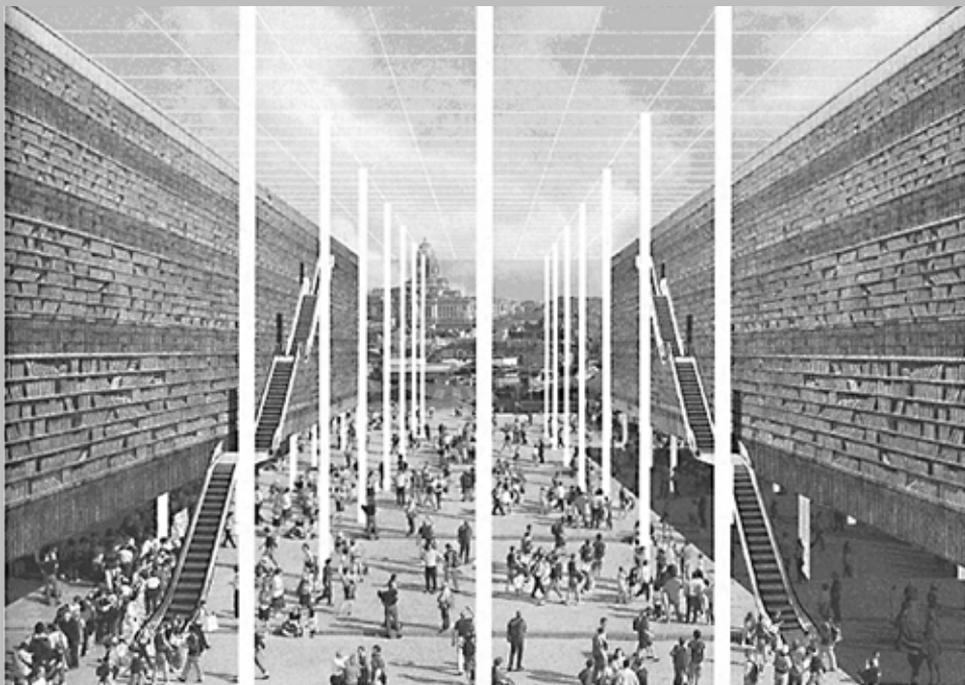
Proloog

Paul Otlet is hip. In de tentoonstelling *A Vision for Brussels*, die tot september 2007 in de Brusselse Bozar te bezoeken is, presenteert een internationaal team van jonge architecten zijn ambitieus toekomstproject voor de Europese hoofdstad. Eén van de nieuwe gebouwen in zijn programma is een zogenaamd 'Mundaneum', een groots opgevat cultureel en educatief centrum dat onder meer een nieuwe Europese bibliotheek en een Europees taleninstituut bevat. In de toelichtende catalogus is te lezen dat de inspiratie voor dit project bij Paul Otlet (1866-1944) is gehaald: vanaf 1919 had deze Brusselse jurist en socioloog samen met zijn collega Henri la Fontaine het idee gepropageerd om in Brussel een 'centrum van centra', een 'wereldwijde kennisdatabank', een 'tempel gewijd aan kennis, educatie en wereldbroederschap' te bouwen. In 1928, zo leert de catalogus verder, werkte Otlet samen met de befaamde Franse architect Le Corbusier, die een Mundaneum ontwierp voor Genève, waar het als deel van een omvattender *Cité Mondiale* de thuisbasis moest vormen van de pas opgerichte Volkenbond.¹

Wat in de catalogus onvermeld blijft, is het feit dat in 1932, uitgerekend vijftien jaar geleden, en op precies dezelfde plaats, Otlet zijn eigen versie van de *Cité Mondiale* en het Mundaneum aan het publiek voorstelde.² De Bozar heette toen nog gewoon Paleis voor Schone Kunsten, de architect van dienst was Victor Bourgeois. Bourgeois, één van de belangrijkste protagonisten van de modernistische architectuur in België, ontwierp het Mundaneum als een immens ellipsvormig 'werldmuseum', dat was omringd door een *Cité Mondiale*: een soort permanente werldeutouuustelling die een centrale laan met paviljoenen van de naties, hallen gewijd aan de internationale handel, een luchthaven en een

1 Berlage Instituut Rotterdam, *Brussels, a manifesto. Towards the capital of Europe* (Rotterdam 2007) 152.

2 'L'exposition annuelle de la S.C.A.B.' in: *L'Emulation*, nr.2, 53 (1933) 29.

Het Mundaneum van de architecten van het Berlage Instituut is deel van een ambitieus toekomstproject voor Brussel als Europese hoofdstad.

treinstation omvatte. Het geheel moest gebouwd worden in Tervuren. Bourgeois was hiermee slechts één van een hele reeks prominente Belgische modernistische architecten die gedurende de jaren dertig in opdracht van Otlet hun versies van de *Cité Mondiale* en het Mundaneum ontwierpen. Merkwaardig genoeg blijven deze projecten niet slechts in de catalogus van de tentoonstelling onbesproken, maar is er hierover in de gehele bestaande literatuur over Otlet en de *Cité Mondiale* bijzonder weinig te vinden. Die leemte wil deze studie opvullen. Ze zal, tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de stedenbouwkunde in België, het verhaal vertellen van de *Cité Mondiale* in de jaren dertig.

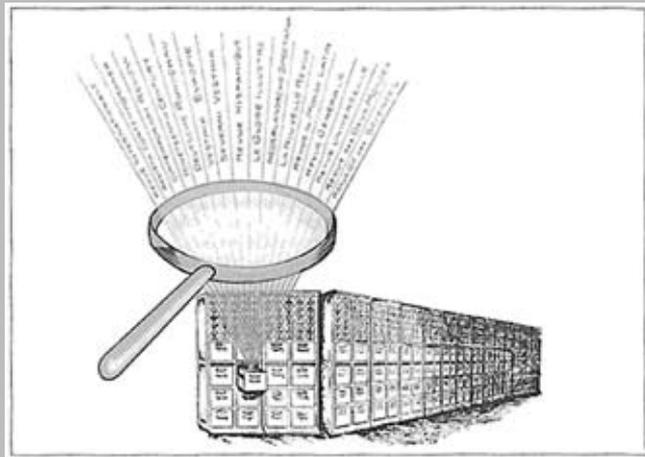
Het is opmerkelijk dat een verhaal dat – zoals deze studie zal illustreren – zo rijk is aan schitterende ontwerpen en dat door zijn hernieuwde actualiteit zo tot de verbeelding spreekt, tot op heden niet is geschreven. Een belangrijke reden hiervoor lijkt een overgeërfde desinteresse voor de jaren dertig als periode in het leven van Otlet te zijn. Het was de Australiër Boyd Rayward die Otlet rond 1970 uit de vergetelheid hielp.³ Zijn doctoraatsonderzoek en de daarop gebaseerde biografie van Otlet richtten zich door Raywards persoonlijke interesse voornamelijk op Otlets belang voor de ontwikkeling van de bibliotheekwetenschap en de vroege informatiewetenschappen: Rayward beschreef treffend hoe Otlet als jonge jurist door zijn lectuur van denkers als Auguste Comte en Herbert Spencer gefascineerd geraakte door de mogelijkheid van een synthese van de wetenschappelijke kennis; hoe hij zich van daaruit toeleegde op de bibliografie, die door een klassering van de in publicaties vervatte kennis deze synthese moest mogelijk maken; hoe hij met dit doel samen met La Fontaine het *Institut International de Bibliographie* (IIB), het *Office Internationale de Bibliographie* (OIB) en een hele reeks andere organisaties oprichtte; hoe hij de befaamde *Classification Decimale Universelle* (CDU) ontwikkelde – een classificatiesysteem dat tot vandaag wordt gebruikt; hoe hij door deze activiteiten deel werd van een internationaal wetenschappelijk netwerk; hoe hij zich vervolgens meer en meer toeleegde op de internationale culturele en wetenschappelijke samenwerking en de vredesbeweging en in dit kader de *Union des Associations Internationales* (UAI) oprichtte; en hoe hij tenslotte steeds meer geobsedeerd geraakte door het idee dat al deze instellingen moesten gehuisvest worden in één grote culturele wereldhoofdstad, de *Cité Mondiale*.⁴

In Raywards biografie van Otlet valt het hoogtepunt opvallend vroeg. Hij stelde vast dat Otlet als bibliograaf na de Eerste Wereldoorlog zienderogen aan invloed en prestige verloor. Daarop veralgemeende hij deze neergang tot het leidend principe van zijn hele biografische schets. Kenmerkend genoeg behandelde Rayward de gehele jaren dertig en veertig in één aanhangseltje van een hoofdstuk met de titel 'Laatste decennia'. Hierin beschreef hij Otlet als een 'oude, ontgoochelde en enigszins verbitterde man', die zich tijdens zijn laatste levensjaren terugtrok in zijn eigen gefantaseerde wereld van de *Cité Mondiale*.⁵ Rayward schreef zelfs openlijk met toenemende antipathie over Otlets onvermoeibare inspanningen voor de realisatie

3 Voor het meest volledige overzicht van de bestaande literatuur over Otlet en verschillende met hem gerelateerde onderwerpen, zie: B. Rayward, 'Knowledge organisation and a new world polity. The rise and fall and rise of the ideas of Paul Otlet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 4-15.

4 B. Rayward, *The universe of information. The work of Paul Otlet for documentation and international organisation* (Moskou 1975).

5 Ibid. 348.

10

Om alle kennis van de wereld te kunnen synthetiseren, ontwikkelde Otlet als jonge man bibliografische technieken zoals de *Classification Décimale Universelle*. De fichebakken met fiches in standaardformaat, die tot de dag van vandaag worden gebruikt, zijn eveneens een uitvinding van Otlet.

van deze droom.⁶ In recentere publicaties is Rayward (en met hem een hele groep informatiewetenschappers) Otlet gaan claimen als een vergeten voorloper van de huidige evoluties van het internet.⁷ Inderdaad heeft Otlet in zijn publicaties over bibliografie en informatieverwerking de ontwikkeling van de moderne informatica en het internet met een soms verbazingwekkende precisie voorspeld.

Een visionair met briljante ideeën, die zich, onbegrepen door zijn tijdgenoten, in zijn eigen wereld van wetenschap en fantasie terugtrok, kortom: alle ingrediënten die noodzakelijk zijn voor een sterk verhaal. Zijn hernieuwde bekendheid heeft Otlet dan ook niet in de eerste plaats aan een wetenschappelijke interesse te danken. In 2002 presenteerde de Belgische documentariste Françoise Levie haar prent over Otlet, *L'Homme qui voulait classer le monde*. Ze vertelde hierin het pakkende verhaal van 'een institutie die veranderde in een obsessie', een 'droom van universele vrede die omsloeg in waanzin'.⁸ Het 'boek van de film' dat in 2006 met dezelfde titel verscheen was al even meeslepend als de prijswinnende documentaire, maar teerde in wezen voort op 'de melancholie die deze opeenvolging van mislukkingen bij ons opwekt'.⁹ Het is de literaire kwaliteit van Otlets poging om de wereld te klasseren, de 'humor en tragiek van volledigheid', die deze popularisering van Otlet inspireerde.¹⁰ In het museum rond Otlet in de Henegouwse hoofdstad Bergen, dat in 1996 met de naam Mundaneum ingehuldigd werd, bleef van Otlet niet veel meer over dan een dromerige stripfiguur, een 'Jules Verne bibliothécaire'. Een recente tentoonstelling over 'Dwaze wijzen en wijze dwazen' in het Gentse Guislainmuseum ging een stap verder door Otlet vrij letterlijk in een dwangbuis te steken en hem als 'morosoof' (of waangeleerde) te presenteren naast mensen die beweerden dat atomen ruimteschepen waren, dat de wereld de Lila-fase betrad en dat in het paradijs Vlaams werd gesproken.

Een dergelijke karikaturalisering heeft meer dan slechts anekdotische waarde. Ze is symptomatisch voor de meewarigheid waarmee de 'late Otlet' buiten én binnen het wetenschappelijk milieu is bejegend. Deze houding heeft ook gevolgen gehad voor het onderzoek naar de geschiedenis van de *Cité Mondiale* en Otlets samenwerking met architecten. Het is vooral de samenwerking met Le Corbusier die tot nog toe de aandacht van vele architectuurhistorici heeft getrokken. Het in 1982 gepubliceerde boek *La Città Mondiale. Andersen, Hébrard, Otlet, Le Corbusier* door Dario Matteoni in Giuliano Gresleri is het enige werk dat volledig aan de geschiedenis van de *Cité Mondiale* is gewijd.¹¹ Het bespreekt naast de ontwerpen van Le Corbusier uit 1928-29 voor Genève ook een vroeger plan voor

6 'Depending on one's state of mind when one reads his utopian speculations, they seem to be banal rather than admirably idealistic, foolishly simple-minded rather than of a statesman like simplicity, even threatening to personal freedoms in their prescriptive, highly-structured organisational requirements.' B. Rayward, 'The case of Paul Otlet, pioneer of information science, internationalist, visionary. Reflections on biography', in: *Journal of Librarianship and Information Science*, nr.23 (1991) s.p.

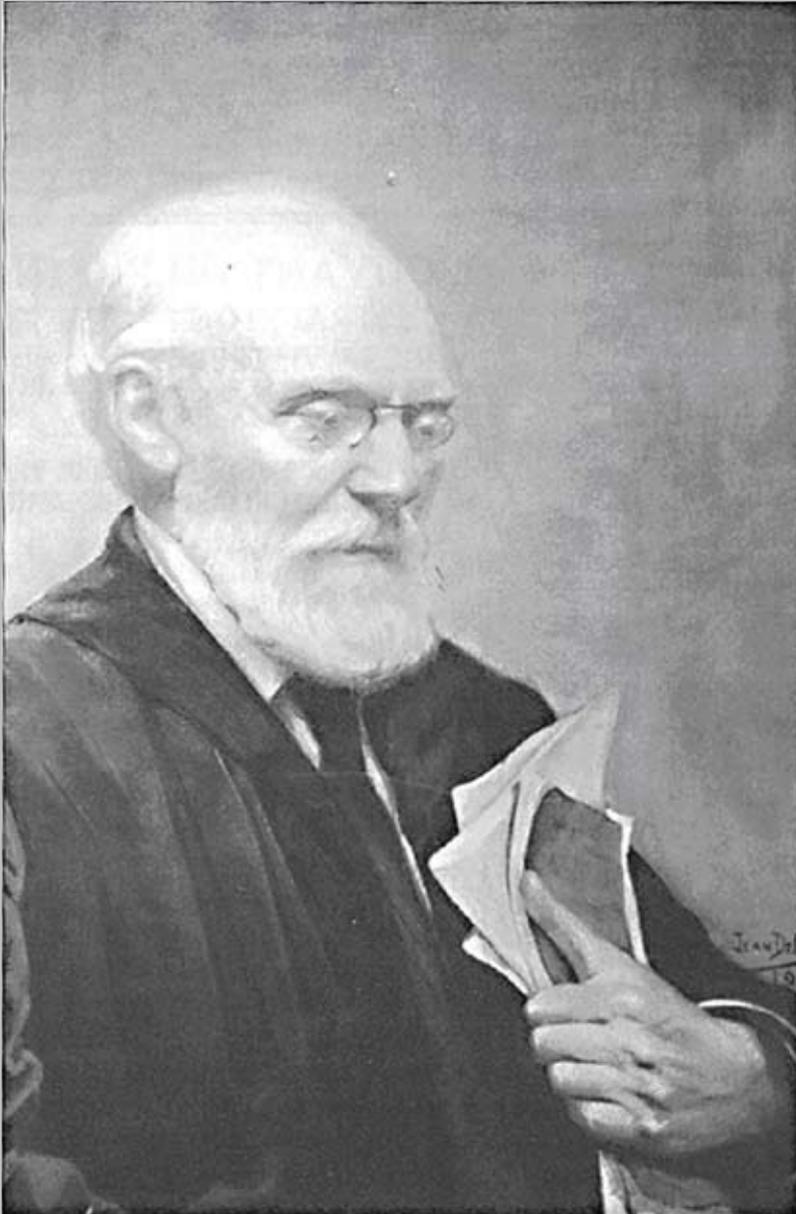
7 Bijvoorbeeld B. Rayward, 'Visions of Xanadu. Paul Otlet (1868-1944) and Hypertext', in: *Journal of the American Society of Information Science*, nr.45 (1994) 235-250; C. van den Heuvel, B. Rayward en P. Uyttenhove, 'L'Architecture du savoir. Une recherche sur le Mundaneum et les précurseurs européens de l'Internet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 16-28.

8 F. Levie, *L'Homme qui voulait classer le monde. Paul Otlet et le Mundaneum* (Brussel 2006).

9 Ibid. 326. Vgl. ook B. Peeters, 'Une utopie belge. Le Mundaneum', in: A. Pickels en J. Sojcher red., *Belgique toujours plus grand et belle* (Brussel 1998) 442-449.

10 'De tragiek en humor van volledigheid' was de naam van een productie rond Otlet van het theatergezelschap Ad Hoc in 2002; Rayward, 'Knowledge organisation', 10.

11 G. Gresleri en D. Matteoni, *La Città Mondiale. Andersen, Hébrard, Otlet, Le Corbusier* (Venetië 1982).

De 'late Otlet' (hier geportretteerd door schilder Jean Delville) wordt tot vandaag buiten én vaak ook binnen het wetenschappelijk milieu erg meewarig bejegend.

een *Cité Mondiale* van de hand van Ernest Hébrard en Hendrik Andersen. De jaren dertig echter werden door de auteurs in een korte epiloog behandeld waarin Otlet verscheen als een man die na het falen van zijn project met Le Corbusier ontgoocheld naar België terugkeerde en nog even samenwerkte met Bourgeois. Deze ‘epilogisering’ van de jaren dertig zette zich door in andere publicaties die de samenwerking tussen Le Corbusier en Otlet als onderwerp hadden.¹² De Belgische modernistische architecten waarmee Otlet gedurende de jaren dertig samenwerkte oefenden immers veel minder aantrekkingskracht uit op onderzoekers dan het icoon Le Corbusier.

In de biografische studies die over deze Belgische modernisten verschenen, werden hun samenwerking met Otlet en hun ontwerpen voor Mundanea en *Cités Mondiales* wel vermeld, maar is men er veelal niet in geslaagd deze concepten te duiden in een kader dat de grenzen van de individuele samenwerkingsverbanden overstijgt.¹³ Hetzelfde geldt voor de studie van Piet Lombaerde en Ronald Commers over Le Corbusiers deelname aan de wedstrijd voor de ontwikkeling van de Antwerpse Linkeroever.¹⁴ Ook andere publicaties behandelden de geschiedenis van de *Cité Mondiale* zijdelings. Pieter Uyttenhove heeft in verschillende publicaties een nieuw licht geworpen op de rol van Otlet in de vroege ontwikkeling van de stedenbouwkunde in België.¹⁵ Bruno de Meulder verwees in zijn doctoraatsstudie over architectuur en stedenbouw in de Belgische kolonie ook herhaaldelijk naar Otlet en de *Cité Mondiale*.¹⁶ Wat echter tot vandaag ontbreekt is een studie die uitgaat van de idee van de *Cité Mondiale* zélf en die de ‘epiloog’ van de jaren dertig verheft tot een volwaardig hoofdstuk uit de geschiedenis van de *Cité Mondiale*.

De belangrijkste oorzaak voor de afwezigheid van een historiografie van de *Cité Mondiale* in de jaren dertig is echter de beschikbaarheid van het historisch bronnenmateriaal. Otlets archieven maakten na zijn dood een hele odyssee door waarbij ze vaak onder abominabele omstandigheden bewaard werden en als gevolg van herhaalde verhuizingen aanzienlijk aan volume verloren. In 1996 werden de archieven uiteindelijk overgebracht naar Bergen, waar ze in het achterhuis van het Mundaneum-museum het Mundaneum-archief gingen vormen. Ook nu het zijn definitieve rustplaats gevonden heeft blijft de ontsluiting van het bronnenmateriaal in Bergen geen sinecure. Verschillende pogingen om het archief van de ‘man die de wereld wilde klasseren’ te klasseren, hebben het een schijn van overzichtelijkheid gegeven, maar uiteindelijk blijft elk bezoek aan het Mundaneum een – even vaak

12 Ik denk daarbij hoofdzakelijk aan de studies van Cathérine Courtiau: C. Courtiau, ‘La Cité Internationale, 1927-1931’, in: I. Charrollais en A. Ducret red., *Le Corbusier à Genève 1922-1932. Projets et Réalisations*. (Lausanne 1987) 53-69; C. Courtiau, ‘L’épopée de la Cité Mondiale de Paul Otlet’, in: *Lectures*, nr.41 (1988) 13-17; C. Courtiau, ‘Les relations entre Otlet et Genève’, in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 255-266.

13 Bijvoorbeeld L. de Winter, T. Avermaete en B. Provo, *Huib Hoste 1881-1957* (Antwerpen 2005); M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur* (Brussel 1972); I. Strauven, *De gebroeders Bourgeois. Architectuur en plastique pure* (Brussel 2005); F. Zampa, *La continuité d’une illusion. L’urbanisme de Raphael Verwilghen entre valeurs éthiques et pratiques professionnelles*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (1999).

14 R. Commers en P. Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever te Antwerpen* (Antwerpen 1987).

15 Bijvoorbeeld P. Uyttenhove, ‘Internationale inspanningen voor een modern België’, in: J.-M. Duvosquel, J. Deraeve en M. Smets red., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914. Tientoonstellingscatalogus* (Brussel 1985) 33-69; P. Uyttenhove, ‘La nouvelle société internationale selon Gedes et Paul Otlet’, in: *Transnational Associations*, nr.5 (1987) 274-280.

16 B. de Meulder, *Reformisme, thuis en overzee. Geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960)*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (1994).

frustrerend als opwindend – avontuur. Een aanzienlijk deel van het materiaal dat ik voor deze studie heb gebruikt bestaat uit de brieven, notities en krabbels van Otlet die ik in Bergen geduldig heb ontcijferd (Otlets geschrift is bijna onleesbaar), uit schetsen van de hand van Otlet en zijn architecten die over de meest verspreide (benoemde of onbenoemde) archiefdozen verdeeld waren, maar ook uit prachtig uitgewerkte plannen die op een mooie dag in de kelder of een vergeten achterkamertje van het archief zijn opgedoken. Het blijft dan ook nieuwsgierig uitkijken naar wat er de komende jaren in Bergen nog aan nieuw materiaal aan het licht zal komen.

Een heel wat toegankelijker bron van informatie waren de Otlets eigen publicaties. Daarnaast maken ook tijdschriften een belangrijk deel uit van de hier verwerkte bronnen. De jaren dertig werden gekenmerkt door een uitzonderlijke rijkdom aan tijdschriften, die de belangrijkste spreekbuizen van de modernistische architecten en stedenbouwkundigen waren. Bijna al deze tijdschriften zijn bewaard in de bibliotheek van de Archives de l'Architecture Moderne (AAM) in Elsene. Op zoek naar artikelen die al dan niet rechtstreeks betrekking hadden op Otlet en de *Cité Mondiale* heb ik hier (en aanvullend ook in de bibliotheken van de K.U.Leuven en de Universiteit Gent) de belangrijkste Belgische architectuurtijdschriften voor de periode van 1929 tot 1945 doorgekeken: *Bâtir, Bouwkunst en Wederopbouw, Bruxelles, La Cité, L'Emulation, L'Epoque, L'Equerre*, het *Maandelijksch Bulletin der Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, Le Mouvement Communal, Opbouwen, Reconstruction* en *La Revue Documentaire*.¹⁷ Dit exhaustieve werk leverde vaak onverwacht materiaal – waaronder vele teksten van Otlet zelf – op dat toeliet een nieuw licht te werpen op de geschiedenis van de *Cité Mondiale*. Vooral bewijst dit tijdschriftenmateriaal dat Otlets ideeën ook buiten zijn eigen 'gefantaseerde ideeënwereld' een brede weerklank vonden.

In het AAM is verder ook een aantal belangrijke architecturale ontwerpen bewaard die in samenwerking met of in opdracht van Otlet ontstonden. Aanvullende plannen en geschreven bronnenmateriaal heb ik ten slotte gevonden in het Sint-Lukasarchief in Schaarbeek, het Verwilghenarchief in de Campusbibliotheek van Arenberg en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Alles tezamen groepeerde deze studie voor de eerste keer de enorme rijkdom aan bronnenmateriaal die er omtrent de *Cité Mondiale* in de jaren dertig kan worden gevonden. Het contrast tussen deze schat aan bronnenmateriaal en het overgeërfd beeld van de jaren dertig is frappant. Het kan moeilijk worden volgehouden dat de geschiedenis van Otlet en de *Cité Mondiale* in de jaren dertig een oninteressant naspel was. Hoewel Otlet op dat moment als bibliograaf misschien al lang op zijn retour was, was er minstens één groep die hem overduidelijk nog *au sérieux* nam: de Belgische modernistische architecten en stedenbouwkundigen. Het is die instelling die hier als uitgangspunt is gekozen: ook ik wil Otlet *au sérieux* nemen. Of beter nog: ik wil achterhalen waarom deze groep architecten Otlet *au sérieux* nam.

De ambitie van deze studie reikt dus verder dan het schrijven van een kroniek van de samenwerkingsverbanden tussen Otlet en de architecten van de *Cité Mondiale*. Hoewel een minutieuze chronologie uiteraard het uitgangspunt is van

17 Voor een overzichtelijke verklaring van alle hier vermelde tijdschriften, architecten en architectuurverenigingen, verwijs ik naar het naslagwerk A. van Loo, M. Dubois, F. Strauven en N. Langerman red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003).

elk historisch onderzoek, wil ik voorbij het 'wie, wat en wanneer' de vraag stellen naar het 'waarom' van de *Cité Mondiale*: waarom ontwierpen deze architecten hun versies van de *Cité Mondiale*? Wat betekende deze *Cité Mondiale* voor hen en voor Otlet? En is er ten slotte sprake van een verschuiving van deze betekenis binnen de onderzochte periode? Voor het beantwoorden van deze vragen wil ik uitgaan van de onderstelling – die hoewel ze voor de hand lijkt te liggen, het toch waard is hier geëxpliciteerd te worden – dat ook wat slechts als plan heeft bestaan, maar nooit gerealiseerd is, een interessant onderwerp kan zijn. 'Een wereldkaart waarop Utopia niet ingetekend is, is zelfs geen vluchtige blik waard', luidt het veelgeciteerde devies van Lewis Mumford. Ik verklap dan ook geen spannende ontknoping als ik nu al zeg dat geen van Otlets plannen voor een *Cité Mondiale* ooit is gerealiseerd. Toch kan de geschiedenis van de *Cité Mondiale* waardevolle inzichten opleveren over haar bedenker, haar ontwerpers en niet in de laatste plaats over het historische kader waarbinnen ze als concept kon ontstaan en voortleven. In die zin kan de *Cité Mondiale* als een historische betekenisdrager worden beschouwd.

Om haar betekenis bloot te leggen is het noodzakelijk het discours te reconstrueren waarbinnen de *Cité Mondiale* functioneerde. De *Cité Mondiale* wordt in deze studie beschouwd als deel van een intellectueel vocabularium waaruit Otlet en de modernistische stedenbouwkundigen voor de vorming van hun discours of taal konden putten. Tegelijkertijd wordt ervan uit gegaan dat de taal die deze twee protagonisten (Otlet en de modernistische architecten en stedenbouwkundigen) spraken niet noodzakelijk dezelfde was. Daardoor kon de *Cité Mondiale* tegelijkertijd bekleed zijn met verschillende – vaak onderling tegenstrijdige – betekenissen die ontstonden in de niet zonder misverstanden verlopende dialoog tussen de twee protagonisten.¹⁸ Soms gaat het daarbij vrij letterlijk om een eenvoudige spraakverwarring: termen als *Mundaneum*, *Cité Mondiale*, *Palais Mondial*, *Cité Internationale*, *Musée Internationale* worden vaak inconsequent of overlappend door Otlet en zijn architecten gebruikt. Er zal niet gepoogd worden om dergelijke inconsequenties achteraf te stroomlijnen; de termen zullen steeds aangehaald worden zoals ze in de bronnen worden gehanteerd. Tegelijkertijd wil deze studie ook de vinger leggen op meer subtiele contradicties en onsamenhangendheden tussen en binnen de verschillende besproken vertogen.

Een dergelijke 'semiotische' aanpak is niet zonder implicaties. Zo houdt zij in dat, eerder dan lang stil te staan bij de specificiteit van één project van een bepaalde architect, een vergelijkende positie zal ingenomen worden waarbij op zoek wordt gegaan naar de continuïteiten, de tegenspraken en de betekenisverschuivingen die zich tussen de verschillende projecten voordeden. Aan een gedetailleerde architecturale en stedenbouwkundige analyse van de verschillende ontwerpen zal dus weinig plaats worden toebedeeld. Daardoor is deze studie ook meteen een uitnodiging voor toekomstig architectuurhistorisch onderzoek naar het hier gepresenteerde nieuwe bronnenmateriaal. Een aforisme van Otlet, dat ik als motto voor deze verhandeling heb gekozen, kan deze keuze om het bouwhistorische aspect minder aandacht toe te bedelen, helpen verklaren: 'Mettre des Pierres autour des Idées: la *Cité Mondiale* est l'expression d'Idées en des Pierres.'¹⁹ Als de *Cité Mondiale* inderdaad een 'steengeworden idee' was, zal hier vooral de geschiedenis van deze

18 Deze interpretatie is gedeeltelijk geïnspireerd door L. Topp, 'Otto Wagner and the Steinhof psychiatric hospital. Architecture as misunderstanding', in: *The Art Bulletin*, 87 (2005) 130-156.

19 MDN-CM2 n°5067, 1931.01.20, *Aphorismes*.

idee eerder dan die van haar nooit gelegde stenen verteld worden. Door de studie heen zal er immers herhaaldelijk op worden gewezen dat de *Cité Mondiale* haar betekenis niet zozeer ontleende aan haar interne architecturale dispositie als wel aan haar plaats als geheel binnen een bepaalde (geografische of discoursmatige) context.

Evenmin als een stilistische architecturale analyse of een zoektocht naar bronnen van architecturale inspiratie zal in deze pagina's een poging ondernomen worden om de *Cité Mondiale* te plaatsen binnen een historische rij van architecturale en wetenschappelijke utopieën. Uiteraard was Otlet niet de eerste om de idee te verdedigen dat een door de wetenschap gestimuleerde betere communicatie onder de volkeren vooruitgang en vrede zou brengen.²⁰ Ik wil me er echter voor hoeden de term 'utopie' – een term die door overmatig gebruik aan inflatie lijdt – al te lichtzinnig op de *Cité Mondiale* toe te passen. De *Cité Mondiale* was een utopie in de zin dat ze nooit gerealiseerd werd, maar dit betekent niet dat ze daardoor ook *a priori* als een 'stedelijke utopie' te beschouwen is – en vooral ook dat ze daarmee niet meteen met alle zonden te beladen is die aan deze stedelijke utopieën worden toegeschreven.²¹ Dit is een kwestie waarover pas op het einde van deze studie een oordeel zal kunnen worden geveld.

Tenslotte is de opzet van deze studie niet altijd even conventioneel. Het is daarom zinvol hier een handleiding aan te reiken die een oriëntatie kan bieden bij de lectuur. De opbouw van deze studie kan opnieuw het best worden verduidelijkt aan de hand van een taalkundige metafoor. Zoals gesteld wil ik de *Cité Mondiale* beschouwen als een betekenisdrager die als deel van het intellectuele vocabularium van Otlet en de modernistische architecten binnen hun discours met verschillende betekenissen kon worden bekleed. In die zin is het inleidende hoofdstuk, dat de geschiedenis van de *Cité Mondiale* van haar ontstaan tot 1930 schetst, te beschouwen als een 'etymologie' van het woord *Cité Mondiale*. Deze etymologie is essentieel voor het verstaan van de *Cité Mondiale* in de jaren dertig omdat vele van haar oude betekenissen in deze periode bleven voortleven. Dit hoofdstuk is, in tegenstelling tot de daaropvolgende hoofdstukken, voornamelijk het resultaat van een kritisch puzzelwerk van de bestaande literatuur die waar nodig aangevuld wordt met bronnenmateriaal.

Het eerste en het tweede hoofdstuk introduceren vervolgens de sprekers en de grammaticale bouwstenen van de verschillende vertogen waarbinnen de *Cité Mondiale* in de jaren dertig haar betekenis kreeg. Het eerste hoofdstuk begint met een schets van Otlets wereldbeeld en maakt vervolgens de stap naar de toepassing van dit wereldbeeld op de discipline van de stedenbouw. Het schetst hoe Otlet van bij de aanvang bij de ontwikkeling van de stedenbouwkunde in België betrokken was en hoe hij daardoor rond 1930 het centrum was geworden van een uitgebreid netwerk van modernistische architecten en stedenbouwkundigen. Het tweede hoofdstuk levert daarna enkele bouwstenen voor een semiologie van de *Cité Mondiale* in de jaren dertig. Het gaat uit van een betekenisvacuüm dat rond 1930

20 Vgl. P. Ghils, 'Fonder le monde, fonder le savoir du monde ou la double utopie d'Otlet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 29-35; J.-F. Füeg, 'Ordo ab chaos. Classer est la plus haute opération de l'esprit', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 29-35.

21 Dit is een gedachtesprong die in de literatuur over de *Cité Mondiale* inderdaad vaak al te snel wordt gemaakt, bijvoorbeeld 'La Cité qui résulta de leur collaboration [van Le Corbusier en Otlet] pourra au contraire donner le sentiment, récurrent dans toute utopie de ce type, d'une totalisation qui ne laisse guère de champ à la liberté et à la création.' Ghils, 'Fonder le monde', 44.

rond de *Cité Mondiale* was ontstaan en doet vervolgens enkele suggesties voor de nieuwe invulling die het begrip gedurende de jaren dertig zou krijgen. Hiervoor toont het de affiniteiten aan tussen het maatschappelijk en esthetisch discours van Otlet enerzijds en de modernistische architecten anderzijds.

Op basis van deze theoretische bouwstenen analyseren de laatste vier hoofdstukken de veranderende (politieke, geografische, economische) context waarbinnen de vertogen van Otlet en de modernistische architecten en stedenbouwkundigen opereerden. Op die manier kan de betekenis van de *Cité Mondiale* in een reeks van concrete ontwerpen voor concrete sites gereconstrueerd worden. Deze hoofdstukken zijn overwegend maar niet strikt chronologisch opgebouwd; zo wordt getracht om hoofdstuk per hoofdstuk de gelaagde betekenis van de *Cité Mondiale* langzaamaan bloot te leggen om op het einde van het zesde hoofdstuk uiteindelijk tot een evaluatie van haar draagwijdte te komen. Per hoofdstuk wordt de *Cité Mondiale* daarbij in een breder geografisch kader geplaatst om zo vat te krijgen op haar geleidelijke betekenisverruiming – een verruiming die uiteindelijk zou leiden tot de verschraling en het verlies van haar originele betekenis. De epiloog ten slotte wil haar naam ten spijt niet bijdragen tot een nieuwe epilogisering: ze wil door een blik op de drastisch veranderde context vanaf de jaren veertig aantonen dat de betekenis waarmee de *Cité Mondiale* in de jaren dertig was bekleed, uiteindelijk overbodig werd en verloren ging. Ze wil tot slot ook de recente herontdekking en hernieuwde hipheid van Otlet en het Mundaneum in een kritisch daglicht stellen.

O. Voorgeschiedenis 'Van de grot tot de Cité Mondiale'²² (1906-1930)

18

De kiem van wat later zou uitgroeien tot het Mundaneum of, bij uitbreiding, de Cité Mondiale, lag midden in de bestaande stad Brussel. Otlet en La Fontaine waren ijverig op zoek naar een waardig onderdak voor de door hen gestichte gestichte instituten als de IIB, OIB en UAI, wanneer zich in 1906 een eerste mogelijkheid voordeed. Koning Leopold II speelde reeds lang met het plan een heroriëntering van de Brusselse Hofberg door te voeren en deze om te vormen tot een zogenaamde *Mont des Arts*, een Kunstberg. Door een reeks tot dan toe in de stad verspreide culturele instellingen (de Koninklijke Bibliotheek, het Rijksarchief, verscheidene musea) op één centrale plaats tezamen te brengen, zou het culturele hart van de stad aan de voet van het Koninklijk Paleis komen te liggen. In 1906 werd een commissie ingesteld met als opdracht het bestuderen van het – op dat moment reeds aanslepende – probleem van de Kunstberg. Otlet werd secretaris, het voorzitterschap viel Cyrille van Overbergh, vriend van Otlet en tevens voorzitter van het OIB, ten beurt.²³

Otlet en Van Overbergh breidden het bestaande project sterk uit. De Kunstberg zou in hun plan naast een nationaal ook een mondiaal cultuurcentrum worden: de OIB en IIB zouden hier hun permanente zit krijgen, omringd door een groot aantal congressalen en kantoren van de UAI. Dit alles zou nog worden aangevuld met drie gloednieuwe musea: een *Musée Mondial*, een *Musée Social* en een *Musée des Sciences*. Elk in hun gebied moesten deze musea oorden van documentatie,

²² Gecit. Rayward, *The universe of information*, 346. Dit is de titel van een lezing gegeven in 1930 in het *Palais Mondial*.

²³ De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 157-160.

synthese, visualisering en educatie worden.²⁴ De voorstellen van de commissie om een dergelijke *Palais Mondial* op de Kunstberg te plaatsen, schijnen binnen en buiten de regering een niet geringe steun te hebben genoten: Ernest Solvay zou deels instaan voor de financiering, Leopold II zelf betuigde zijn steun en concrete ontwerpen kregen het goedachten van de regering.²⁵ Gehoopt werd dat de werken nog klaar zouden geraken vóór de opening van de wereldtentoonstelling die voor 1910 in Brussel was gepland.²⁶ Uiteindelijk besliste het parlement echter tégen dit project, twijfelend aan haar financiële haalbaarheid. Met de dood van Leopold II in 1909 werd het lot van de *Palais Mondial* op de Kunstberg definitief bezegeld. De perikelen van de Kunstberg – die uiteindelijk pas ruim veertig jaren later zou worden afgewerkt – zouden echter vanaf dat moment een fixatie van Otlet blijven.

Na afloop van de wereldtentoonstelling in 1910 te Brussel kreeg Otlet het voor elkaar zijn *Musée International* alsnog, zij het slechts deels, te realiseren: hij kreeg van de regering de toestemming om een deel van de tentoongestelde collecties te verzamelen en te vestigen in een permanent museum. Dit museum werd gevestigd in de zuidvleugel van de Cinquantaire in het Jubelpark, het monumentale gebouw dat in 1880 door Leopold II was gebouwd naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van België. In het daaropvolgende decennium zouden ook alle andere tot dan toe over verschillende Brusselse locaties verspreide instituties van Otlet naar de gebouwen van de Cinquantaire verhuizen. Deze werden omgedoopt tot het *Palais Mondial*, dat de kantoren van de in 1910 opgerichte UAI, Otlets bibliografische instituten en meerdere congreszalen zou gaan bevatten.²⁷ Hoewel dit *Palais Mondial* in de daaropvolgende drie decennia de thuisbasis van Otlets verschillende instituten zou zijn, bleef het in zijn ogen immer slechts een voorlopige oplossing, een onvolmaakte versie van een 'completer en perfect' *Palais Mondial*.²⁸ Reeds in 1911 sprak Otlet de architect Octave van Rysselberghe aan om plannen voor een nieuw *Palais Mondial* te ontwerpen.²⁹ Van Rysselberghe situeerde het nieuwe *Palais Mondial*, dat een centrale hal van het *Institut Central et International* door middel van galerijen met een reeks paviljoenen van de naties verbond, in het Park van Woluwe, nabij de Tervurenlaan. Het paleis en de paviljoenen zouden omringd worden door een residentiële structuur in de vorm van een tuinstad.³⁰ Voor de financiële verwezenlijking van dit project werd gerekend op de *goodwill* van de naties en de vrijgevigheid van mecenasen als Andrew Carnegie. Deze laatste toonde overigens een levendige interesse voor het project.³¹

24 Rayward, *The universe of information*, 150.

25 P. Aron, 'La vie intellectuel en Belgique à la fin du XIXe siècle', in: *Cent ans de l'Office International de Bibliographie* (Bergen 1995) 20; A. Brauman en M. Demanet, *Le Parc Léopold 1850-1950. Le zoo, la cité scientifique et la ville* (Brussel 1985) 74-75.

26 De Meulder beoordeelt deze plannen als 'een architectuurhistorische betekenisloze, hooguit eclectische draak'; L. de Cauter, L. de Clercq en B. de Meulder, 'Van "Exposition Coloniale" naar "Cité Mondiale": Tervuren als koloniale site', in: H. Asselberghs en D. Lesage red., *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering* (Brussel 1999) 66.

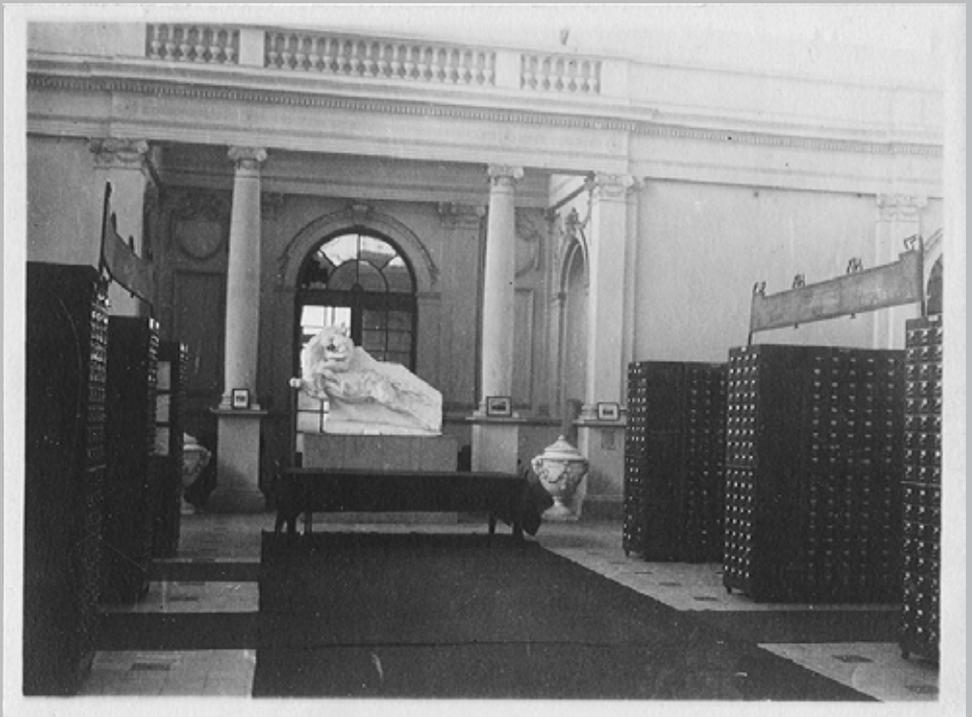
27 Rayward, *The universe of information*, 185.

28 P. Otlet, 'Les communes et la rationalisation de l'enseignement', in: *Le Mouvement Communal*, nr.91 (1928) 351.

29 Van Rysselberghe was een oude bekende van Otlet: hij had eerder al diens woonst in Brussel gebouwd (in samenwerking met Henry van de Velde) en was samen met Otlet het brein achter de uitbouw van Westende als elitaire toeristische trekpleister geweest.

30 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 66.

31 H. Meller, 'Philantropy and public enterprise. International exhibitions and the modern town planning movement, 1889-1913', in: *Planning Perspectives*, 10 (1995) 302.

Otlets *Palais Mondial* kreeg in 1910
onderdak in de Brusselse Cinquantenaire.

Otlets aandacht werd echter snel volledig opgeslorpt door een heel wat grootser project. In 1910 had hij namelijk de Amerikaanse beeldhouwer Hendrik Andersen en diens collega, de Franse architect Ernest Hébrard leren kennen. De twee waren al jaren bezig aan een project voor een zogenaamde Internationale Stad, een allegorischestad die het culturele en spirituele centrum van de wereld moest worden.³² Deze praalrijke stad, uitgewerkt in Beaux-Artsstijl en duidelijk geïnspireerd op het grondplan van de wereldtentoonstellingen, bevatte naast een *Centre Olympique* met stadia, sportvelden, instituten voor eugenetica en comparatief onderzoek, een cultureel centrum met een openluchttheater, een muziekconservatorium en een museum met kopieën van de belangrijkste meesterwerken.³³ Verder voorzagen de plannen een administratief, wetenschappelijk en religieus centrum. Dit alles was gegroepeerd rond een meer dan driehonderd meter hoge *Tour du Progrès*, waarin de internationale pers haar zit zou hebben en van waaruit radiosignalen de hele wereld konden worden ingezonden met boodschappen van internationale samenwerking. Op die manier zou de Internationale Stad uiteindelijk, als een soort nieuw Babel – waarin de mensen elkaar ditmaal wél zouden verstaan – de wereldvrede bewerken.

Otlet was laaiend enthousiast. Hij verbond de plannen van de twee kunstenaars onmiddellijk met zijn eigen zoektocht naar een permanente residentie. En aangezien Andersen en Hébrard hun Internationale Stad niet met het oog op een specifieke site uitgedacht hadden – de enige voorwaarde die ze stelden was dat deze een gematigd klimaat zou hebben – stelde Otlet voor de Internationale Stad in België te realiseren.³⁴ Het park van Tervuren leek hem hiervoor een uitgelezen site. Hij bepleitte de zaak bij de UAI, die de Internationale Stad in haar programma opnam. Op de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent werden de plannen van Andersen en Hébrard onder grote belangstelling getoond. Otlet slaagde er uiteindelijk in een brede steun te vergaren – zelfs van koning Albert I, die intussen zijn oom Leopold was opgevolgd. Tragisch genoeg strandde het project 'door toedoen van wat het moest verhinderen: de wereldoorlog'.³⁵

Hoewel de oorlog hier als spelbreker optrad, was ze voor Otlet een reden te meer om te geloven in de dringende noodzaak van internationale samenwerking en de oprichting van een permanent wereldcentrum voor haar instituties: 'L'Humanité a trouvé les moyens de détruire en grand: la guerre mondiale. Elle trouvera ceux de construire en grand: la *Cité Mondiale*'.³⁶ Al tijdens de oorlog, waarin Otlet achtereenvolgens in Nederland, Engeland, Frankrijk en Zwitserland verbleef, publiceerde hij zijn essay *Les problèmes internationaux de la guerre*, waarin hij

32 H. C. Andersen en E. M. Hébrard, *Creation of a World Centre of Communication* (Parijs 1913).

33 : Gresleri en Matteoni opperen tevens dat het niet onmogelijk is dat Andersen en Hébrard zich rechtstreeks inspireerden op plannen voor een nog oudere 'Wereldhoofdstad', die in 1905 door de Nederlandse architect Karel Petrus Cornelis de Bazel ter uitbreiding van Den Haag, stad van de eerste internationale vredesconferenties, opgetekend werden. Deze Wereldhoofdstad, die gewijd was aan de 'broederschap onder alle mensen', was theosofisch en spiritualistisch geïnspireerd, een retoriek waaraan Otlet, zoals verder zal blijken, ook niet vreemd was; Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 34. Voor een uitgebreidere bespreking van het Centre International Hébrard en Andersen, zie naast Gresleri en Matteoni: De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 164-168; Courtiau, 'L'épopée de la Cité Mondiale', 13-17.

34 Het is duidelijk dat Otlets enthousiasme niet steeds onvoorwaardelijk door Andersen en Hébrard werd gedeeld. Voor een uitgebreide bespreking van de persoonlijke relatie tussen de drie protagonisten, zie: Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 128-142.

35 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 171.

36 MDN-CM3 n°5067, 1932.01.20, *Aphorismes*.

22

De Internationale Stad van Andersen en Hébrard, met centraal de kolossale *Tour du Progrès*, zou als een nieuw Babel de wereldvrede bewerken.

pleitte voor de oprichting van een Volkenbond, die de vrede onder de volkeren na de oorlog zou moeten waarborgen.³⁷ Tegelijkertijd stimuleerde hij Andersen en Hébrard tot een luxueuze heruitgave van hun plannen.³⁸ Hun idee van een Internationale Stad werd door Otlet expliciet verbonden met de idee van een op te richten Volkenbond.

Toen na de oorlog op de vredesconferentie van Versailles, begin 1919, ook daadwerkelijk beslist werd tot de oprichting van een Volkenbond, leek het even alsof Otlets wensen op het punt stonden realiteit te worden. De Belgische delegatie in Versailles schoof, hierin gesteund door Frankrijk, Brussel naar voren als zetel van de nieuwe organisatie. Deze zou, zo werd geargumenteed, de diepe wonden die de oorlog op het Belgische grondgebied had geslagen, enigszins kunnen zalven. Nog terwijl deze discussies in Versailles volop aan de gang waren, ging Otlet opnieuw koortsachtig aan het werk. Hij vroeg de architect en stedenbouwkundige Louis van der Swaelmen om de plannen van Andersen en Hébrard uit te werken en aan te passen aan de site van Tervuren: de plannen moesten er de vestiging van de Volkenbond voorzien, maar ook van de UAI, die als het intellectuele complement van de Volkenbond zou fungeren. Voor elke natie werd een paviljoen gepland, waarbij naarmate zich meer leden bij de Volkenbond zouden aansluiten, het aantal paviljoenen stelselmatig kon worden uitgebreid.³⁹ Veel meer dan de originele plannen van Andersen en Hébrard waren deze van Van der Swaelmen ingebed in een lokale context, daar ze deel uitmaakten van diens omvattender plannen voor de urbanisatie en de uitbouw van de verkeersinfrastructuur van Groot-Brussel.⁴⁰

Tegelijkertijd contacteerde Otlet de architect Oscar Francotte, aan wie hij vroeg om voor het park van Woluwe – waar eerder reeds Van Rysselberghe het *Palais Mondial* had gesitueerd – plannen te tekenen voor een Paleis van de Naties als zetel van de Volkenbond en een *Palais Mondial* als zetel van de UAI.⁴¹ De Volkenbond en de UAI werden dus als architecturale en institutionele eenheid behandeld.⁴² De plannen kregen de enthousiaste steun van eerste minister Léon Delacroix. Voor de financiering van dit alles bedacht Otlet een plan dat hij in de daaropvolgende jaren nog ontelbare keren zou herhalen en herformuleren. De herstelbetalingen aan de geallieerde landen die het Verdrag van Versailles in datzelfde jaar aan Duitsland oplegde, vormde samen met de oorlogsschulden die de Europese landen op hun beurt bij de Verenigde Staten hadden gemaakt, de kern van dit plan: inderdaad gingen rond die tijd, ook in de Verenigde Staten zelf, stemmen op om een deel van deze terug te betalen gelden te investeren in het uitbouwen van instituties voor de internationale samenwerking.⁴³

37 Rayward, *The universe of information*, 205.

38 H. C. Andersen, *La Conscience Mondiale. Société internationale pour favoriser la création d'un Centre mondial* (Rome 1916).

39 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 73.

40 Vgl. P. Otlet, 'Louis van der Swaelmen et le Palais Mondial', in: *La Cité*, nr.8, 6 (1930) 97. De plannen van Van der Swaelmen bevinden zich in het Sint-Lukasarchief in Schaarbeek; J. Vandenbreen, 'Het concept van de stad of de ideale stad. Stedebouwkundige dromen over het Brussel van tussen de twee wereldoorlogen', *Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980* (Brussel 1982) 133.

41 Ik vermoed dat de plannen die zich in Bergen in de map MDN-UAI/AM/2006/018 bevinden, deze van Francotte zijn. Er is echter, zolang voortdurend nieuwe plannen blijven opduiken, niets met zekerheid te zeggen, gezien de betreffende plannen gedateerd noch gesigneerd zijn.

42 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 72-73.

43 Ibid. 78. Verder vermeldde Otlet in een handgeschreven document nog een samenwerking met een zekere 'architecte Van de Voorde' in 1922 voor het Park van Woluwe, MDN-CM4 n°6136, 1930.07.26, *Le nouveau Palais Mondial à Bruxelles*.

De enige bewaarde plannen van Van der Swaelmens aanpassing van de Internationale Stad aan de site van Tervuren. Naarmate de Volkenbond zou uitbreiden, konden volgens een dambordpatroon voor elk nieuw land telkens meer paviljoenen worden toegevoegd.

Nu waren het echter net deze Amerikanen die er in Versailles, onder leiding van president Woodrow Wilson en met de steun van de Engelse delegatie, op aanstuurden dat de zetel van de nieuwgevormde Volkenbond niet in België – dat als historisch te geladen en getekend door de oorlog werd beschouwd – maar eerder in een neutraal land zou komen: Genève, in het neutraal gebleven Zwitserland, leek aan alle desiderata te voldoen en werd ten slotte aangeduid als zetel voor de pasgeboren organisatie. Otlets droom stortte in elkaar.⁴⁴ Toch bleef hij zich koppig verzetten tegen deze beslissing: op verschillende congressen en in een reeks publicaties beriep hij zich op een clause van het Verdrag van Versailles waarin werd aangegeven dat de zetel van de Volkenbond op elk moment naar een andere stad dan Genève kon worden verplaatst.⁴⁵ België had, zo meende hij, omwille van haar martelaarsrol tijdens de Eerste Wereldoorlog, de morele rechten op de Volkenbond en bood daarenboven een hele reeks voordelen, die hij onvermoeibaar bleef opsommen.⁴⁶

Omgekeerd hield Otlet de Belgische beleidsmakers de voordelen voor die de vestiging van een Volkenbond voor het land zou hebben. Meer dan alleen een moreel symbool zou deze een daadwerkelijke bescherming voor het land betekenen: elk land dat het Belgisch grondgebied zou willen binnenvallen, zou daarmee onmiddellijk ook zestig andere landen aanvallen en tegen zich in het harnas jagen.⁴⁷ Tenslotte zag Otlet in de wereldtentoonstelling die voor Brussel gepland was ter ere van het eeuwfeest van België, een uitstekende gelegenheid om hiermee de bouw van een Wereldstad, zetel van de Volkenbond én van de UAI, te verwezenlijken. Het waren op dit moment – voor alle duidelijkheid – de plannen van Andersen, Hébrard en Van der Swaelmen die Otlet voor ogen had. Ook wanneer men er niet in zou slagen de Volkenbond zelf uit Genève weg te halen, zou, zo argumenteerde Otlet, voor België een belangrijke rol zijn weggelegd: naast Genève, dat als diplomatiek centrum van de wereld fungeerde, en Den Haag, waaraan ondertussen de juridische centrumfunctie toebedeeld was, zou België zich mits de bouw van een Internationale Stad kunnen opwerken tot economisch, intellectueel en sociaal centrum.

Het mag duidelijk zijn dat Otlets houding ten opzichte van de Volkenbond niet vrij was van enige onduidelijkheden en tegenspraken. In 1924, hetzelfde jaar waarin hij een genadeloos afbrekend verslag uitbracht over de eerste vijf jaren activiteit van de Volkenbond, richtte hij zijn eigen zinnen precies op Genève voor de verwezenlijking van de *Cité Mondiale*.⁴⁸ De achtergrond hiervoor was een

44 De keuze van Genève als zetel van de Volkenbond was waarschijnlijk ook de reden waarom de plannen van Van der Swaelmen onuitgewerkt bleven; De Cauter, De Clercq en De Meulder, 'Van "Exposition Coloniale" naar "Cité Mondiale"', 64. Rayward, die de plannen van Francotte onjuist als beperkt tot een *Palais Mondial* ziet en de verbinding met de kwestie van de Volkenbond niet legt, wijt het falen van diens plannen aan een regeringswissel in België, waardoor een zwakke coalitieregering de beloftes van de voorgaande niet kon hooghouden; Rayward, *The universe of information*, 214-215.

45 Bijvoorbeeld P. Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930 en Belgique et l'établissement d'une Cité Internationale* (Brussel 1921); P. Otlet, *Mundaneum. Le Nouveau Palais Mondial organisé en Centre Intellectuel International* (Brussel 1927).

46 Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930*, 4.

47 Ibid. 7; V. Piette, 'Le projet de création d'une Cité Mondiale ou l'utopie pacifiste faite des briques', in: A. Despy-Meyer red., *Cent Ans de l'Office International de Bibliographie* (Bergen 1995) 295 dateert het opduiken van deze argumentatie pas in de jaren dertig, hetgeen dus niet correct is.

48 In een lezing voor de Société Théosophique in Brussel in dit jaar, verweet Otlet de Volkenbond een gebrek aan effectief gezag voor een daadwerkelijke interventie bij een conflict tussen

conflict met de Belgische regering, die Otlet midden 1923 te kennen had gegeven dat hij en zijn gezamenlijke instituten uit de Cinquantenaire moesten verhuizen. Ze moesten plaats maken voor een rubberbeurs die men er in het jaar erop wilde organiseren. De nood aan een nieuw internationaal centrum om zijn instituties, die voortaan de naam Mundaneum in plaats van *Palais Mondial* kregen, te vestigen werd opeens drukkend reëel. Tegelijkertijd kregen ook de plannen vaster vorm om in Genève de definitieve zetel van de Volkenbond te bouwen onder de vorm van een *Palais des Nations*, waardoor Otlets hoop om de organisatie alsnog naar België te halen ijdel bleek.

Hoewel tegelijkertijd ook pogingen werden ondernomen voor een vestiging in de Verenigde Staten of in Italië – Hébrard was ondertussen gaan aankloppen bij Mussolini, die erg onder de indruk was van diens megalomane project – was het vooral Genève waarop Otlet zijn aandacht in de komende zes jaren zou richten.⁴⁹ Aanvankelijk nam hij opnieuw contact op met Andersen en Hébrard, maar slaagde hij er niet in hen warm te maken voor zijn Mundaneumproject voor Genève. Vooral legendarisch is deze fase in de geschiedenis van de *Cité Mondiale* geworden door Otlets samenwerking met de beroemdste architect van de twintigste eeuw, het ‘monstre sacré van de moderne architectuur’, Charles-Edouard Jeanneret, beter bekend als Le Corbusier.

De contacten tussen Le Corbusier en Otlet gaan, zoals de uitgebreide literatuur ons leert, terug tot 1926.⁵⁰ In dat jaar had de architect deelgenomen aan de internationale wedstrijd voor het ontwerp van het *Palais des Nations* in Genève. Deze buitengewoon belangrijke wedstrijd werd vanuit alle hoeken van de wereld met enorme belangstelling gevolgd. Groot was de ontgoocheling toen de jury in 1927 besliste geen eerste prijs toe te kennen en een ex aequo van negen inzendingen uitriep, waaronder deze van Le Corbusier en diens collega Pierre Jeanneret. Le Corbusier schreeuwde schandaal in de internationale pers en publiceerde talrijke pamfletten om het onrecht dat hem werd aangedaan aan te klagen.⁵¹ Otlet, die de wedstrijd op de voet had gevolgd, koos radicaal de kant van Le Corbusier en poogde voor hem aan een aantal touwtjes te trekken: hij schreef onder meer aan Victor Horta en Hendrik Petrus Berlage, oude bekenden die in de wedstrijdjury zetelden, om Le Corbusiers ontwerp te verdedigen.⁵² Het mocht allemaal niet baten: een internationaal comité, dat speciaal hiervoor werd gevormd, liet ten slotte zijn keuze vallen op een anders Frans, academisch en weinig origineel ontwerp.

Tegelijkertijd slaagde Otlet er echter in Le Corbusier te interesseren voor zijn Mundaneumproject: de architect ging ermee akkoord plannen uit te tekenen voor dit project, dat de verhuis van Otlets *Palais Mondial* uit Brussel, waar het nog steeds gevaar liep, naar Genève mogelijk moest maken.⁵³ Het Mundaneum zou dan niet

staten: ze was slechts een vrijblijvende samenkomst van de diplomatische delegaties van de verschillende staten, zo luidde Otlets kritiek. Vgl. Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 78.

49 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 216-218. In een handgeschreven document (MDN-CM4 n°6919, 1932.12.13, *Cité Mondiale – World City – Cosmopolis*) vermeldde Otlet ook een project uit 1927 aan de Belgische kust. Vermoedelijk zijn het de plannen in de map MDN-CM15.2. In elk geval vond na de verkiezingen in 1927 een voor Otlet ongunstige politieke machtswissel plaats, die hem voorlopig deden afzien van zijn pogingen voor een *Cité Mondiale* in België; Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 226.

50 Courtiau, ‘Les relations entre Otlet et Genève’, 68.

51 T. Benton, ‘The era of great projects’, in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 172.

52 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 230.

53 P. Otlet, ‘Genève - Cité Internationale’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.92 (1928) 359-364.

zozeer een alternatief voor, maar een aanvulling op de Volkenbond worden: deze moest als 'plus grande Société des Nations' gecomplementeerd worden met een organisatie van intellectuele orde.⁵⁴ Een eerste reeks plannen werd als *Mundaneum* met verklarende tekst in 1928 gepubliceerd.⁵⁵ De publicatie toonde naast een *Musée Mondial* onder meer een wereldbibliotheek, een werelduniversiteit, een groot sportstadion en de gebouwen van de UAI. Otlet verklaarde het programma:

'Het doel van het Mundaneum is het tentoonstellen en bekendmaken door middel van objecten en woorden: Hoe zich de Mensen vanaf hun nederige oorsprong verheven hebben tot de pracht van hun Genieën, hun Helden en hun Heiligen; - Hoe de Aarde ontdekt werd, en eens haar Krachten onderworpen, bijna volledig bewoond: - Hoe zich de Steden, de Naties, en de Beschavingen verheven hebben; - Hoe de menselijke wezens, ten getale van honderden miljoenen, ertoe gekomen zijn in gemeenschap te leven op de planeet; - Hoe, sinds de tijd en de ruimte stelselmatig werden veroverd, alle ideeën en alle daden, zich aaneengeschakeld hebben, hun gevolgen hebben gehad van Noord tot Zuid, van Oost tot West, en van daar uit een collectieve Gedachte vormen, gemaakt uit alle afzonderlijke gedachten, een algemene Daad gemaakt uit alle afzonderlijke daden; - Hoe, nadat de Honger en de Pest gisteren moesten wijken voor Werk en Wetenschap, de Oorlog vandaag op zijn beurt moet wijken voor een gewilde en georganiseerde Vrede; - Hoe, tenslotte, de Geest het halend op de Materie, het Ideaal het haalt op de enkelvoudige lotgevallen en zich ook op Aarde realiseert in de vormen die zich doorheen de eeuwen gevormd hebben: Waarheid, Schoonheid, Goedheid; Geloof, Hoop en Vrijgevigheid; Rechtvaardigheid en Perfectie; Vrijheid, Gelijkheid, Broederlijkheid.

Het Mundaneum: een intellectueel Centrum van vereniging, van verbinding, van samenwerking, van coördinatie; Een representatie van de Wereld en wat deze omvat, Spiegel en Som; Een synthetische uitdrukking van het universele leven en een vergelijker (comparateur) van beschavingen; Een symbool van de intellectuele Eenheid van de Wereld en de Mensheid; - Een beeld van de Gemeenschap der Naties; Een algemene Wijk van de internationale Verenigingen; Een vrij Forum voor discussie en voor de oriëntatie van de grote gemeenschappelijke belangen van alle landen; Een middel om de Volkeren elkaar te laten kennen en hen te stimuleren samen te werken; Een hulp voor de internationale Administratie; een Emporium van de werken van de geest; Een instrument voor documentatie, informatie en studies voor de Werkers; Het Centrum van een netwerk van lokale, regionale en nationale, internationale stations, met elkaar verbonden voor de intellectuele arbeid en de ontwikkeling van de mondiale betrekkingen.

De wens is: Dat op één plaats op de Aardbol het totale beeld en de betekenis van de Wereld kunnen worden aanschouwd en begrepen; - Dat deze plaats een heilig oord wordt en grote ideeën en nobele daden inspireert en coördineert; - Dat er daar een Schatkamer wordt gevormd, gemaakt van de som van alle intellectuele werken, als Bijdrage aan de Wetenschap en de Universele Organisatie, als een element van het immense Epos en het

54 P. Otlet en Le Corbusier, *Mundaneum* (Brussel 1928) 361.

55 Ibid.

wonderlijke Avontuur dat doorheen de eeuwen door de mensheid werd nagevolgd.⁵⁶

Dit ambitieuze programma werd een half jaar later in 1929 uitgebreid in de publicatie *Geneva: World Civic Centre: Mundaneum*.⁵⁷ Reden hiervoor lijkt een verandering van terreinkeuze voor het te realiseren *Palais des Nations* geweest: de aanvankelijk voorziene site voor dit bouwwerk bleek te klein nadat de Amerikaanse industrieel en filantroop John D. Rockefeller Jr. een gulle schenking bekendmaakte die de bouw van een internationale bibliotheek van de Volkenbond mogelijk moest maken. Het nieuwe terrein dat de Volkenbond voor haar *Palais des Nations* uitkoos, was uitgerekend hetzelfde als datgene waar Otlet en Le Corbusier hun *Mundaneum* hadden bedacht. In de nieuwe plannen werd dit *Mundaneum* uitgebreid tot een *Cité Mondiale*. Ze omvatte nu een nieuw ontwerp voor een *Palais des Nations* en de reeds bestaande gebouwen van het Internationaal Arbeidsbureau, maar werd ook voorzien van een uitgebreide stedelijke infrastructuur: een tuinstad, een *Cité Economique* met wereldbank, een luchthaven, een stadion en een *Cité Hôtelière*.

Voor de financiering van dit alles rekende Otlet op het mecenaat, maar hij herhaalde ook zijn hoop te kunnen rekenen op de welwillendheid van de Verenigde Staten inzake oorlogsschulden. Zijn lobbywerk bij belangrijke internationale functionarissen in en buiten Genève bleek bovendien zijn vruchten af te werpen: met onder meer de steun van een sleutelfiguur als Albert Thomas, directeur en stichter van het Internationaal Arbeidsbureau, leek de realisatie van de *Cité Mondiale* voor Otlet eens temeer binnen handbereik.⁵⁸ De *Cité Mondiale* was dus vanaf haar nederige oorsprong als alternatieve behuizing van een aantal instituties van Otlet en La Fontaine gedurende de jaren tien en twintig, door haar verbinding met het project van de Volkenbond en haar vormgeving door architecten als Hébrard en Le Corbusier, uitgegroeid tot een vredessymbool met grandioze allure. In de volgende hoofdstukken wordt verklaard hoe deze betekenis als vredessymbool vanaf 1930 zou worden overschaduwd door een heel andere invulling.

⁵⁶ W. Boesiger en O. Stonorov red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1910-1929* (Zürich 1948) 19.

⁵⁷ P. Otlet, *Geneva, World Civic Centre, Mundaneum* (Brussel 1929).

⁵⁸ Dit is althans het oordeel van Gresleri en Matteoni. Françoise Levie acht enige realiteitszin bij Otlet op dit moment al zoek; Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 241.

29

In 1929 breidde Le Corbusier zijn ontwerp voor een Mundaneum in Genève uit tot een *Cité Mondiale*.

1. De wereld en de stad als rekensommen *Het otletiaanse denken en de stedenbouw tot 1930*

‘Is het mogelijk om voorbij de veelvuldigheid, verdeeldheid en opgedeeldheid van de doctrines en de afzonderlijke wetenschappen, van de harmonieën en de verschillende kunsten, van de programma’s en fragmentarische plannen, is het mogelijk om voorbij dit alles een wezenlijke eenheid te herkennen in de dingen?’⁵⁹ Dit was de ambitieuze vraag en opdracht die Paul Otlet zichzelf op de eerste pagina van *Monde*, zijn *magnum opus*, stelde. Otlets eerste biograaf Boyd Rayward, omschreef dit boek uit 1935 weinig vleidend maar treffend als de ‘*reductio ad absurdum*’ van het otletiaanse denken.⁶⁰ Deze karikatuur van Otlets wereldbeschouwing biedt een uitstekende toegang tot het ‘otletianisme’. De titel van het boek loog er niet om: het was een buitengewoon erudiete en tegelijk naïeve poging om ‘de wereld’ in vijfhonderdtal pagina’s te vatten. Hiervoor bediende Otlet zich van zijn ‘Equation du Monde’, een samenvatting van de werkelijkheid in een rekensom, die hij aan het begin van het boek presenteerde en op het einde – alsof hij ze als een wetenschappelijke stelling bewezen had – nog eens opvoerde:⁶¹

30

$$M = \left\{ \frac{C(N + H + S + D)}{\frac{E}{T}} \right\} \left\{ \frac{M(c + s + a)}{\frac{C(s + h + o)}{E}} \right\} \{(x + y)\}$$

59 P. Otlet, *Monde. Essai d’Universalisme. Connaissance du Monde, Sentiment du Monde, Action organisée et Plan du Monde* (Brussel 1935) III.

60 Rayward, *The universe of information*, 353.

61 Vgl. *Ibid.* 353.

De wereld was gelijk aan de objectieve wereld, bestaande uit Natuur (N), Mens (H), Maatschappij (S) en Godheid (D), gedeeld door de tijd en de ruimte, vermenigvuldigd met de subjectieve wereld enz. Ook het Ongekende en het Mysterie kregen als $(x+y)$ hun plaats binnen de vergelijking. Chaos en wanorde, belichaamd door de triade 'oorlog, revolutie en crisis', geen kans te geven door de werkelijkheid te ordenen, haar te classificeren, dat was de heilige taak die Otlet zichzelf stelde: 'Classer est la plus haute opération de l'esprit.'⁶² Zoals elk boek, elk thema, elke auteur zijn vaste plaats had gekregen in de UCD, zo zou elk atomair fragment van de werkelijkheid zijn plaats krijgen binnen de 'Equation du Monde'. Het was een oude droom die Otlet hiermee aansprak: alle kennis van de wereld op één plaats, in één blik, of zoals hier, in één rekensom samen te brengen. Otlet spiegelde zichzelf aan een hele reeks illustere voorbeelden gaande van de bibliotheek en het museum van Alexandrië, over het werk van Thomas van Aquino, de compilers van de Renaissance, de verlichte encyclopedisten en de sociologie van Comte, tot de wereldtentoonstellingen.⁶³

Sociologie en de panoramische droom

Inderdaad vertoonde Otlets project opmerkelijke parallellen met de 'panoramische droom' van de wereldtentoonstellingen. Net als Otlets denken waren de wereldtentoonstellingen een typisch product van de negentiende eeuw. Ze waren opgevat als een soort gevisualiseerde encyclopedie van de menselijke vooruitgang: alle culturele uitingen, alle wetenschappelijke en technische verworvenheden werden samengebracht op één plaats, in een tentoonstelling die daarmee een soort gecondenseerde en overzichtelijke microkosmos van de beschaving werd.⁶⁴ Ze waren een immens pedagogisch project dat zijn miljoenen bezoekers moest opvoeden tot wederzijds begrip en zo uiteindelijk het broederschap onder de volkeren moest stimuleren. De 'panoramische droom' van de wereldtentoonstellingen bestond in de overtuiging 'dat we kunnen verzamelen, en classificeren, dat we zaken kunnen controleren en verklaren door ze samen te brengen binnen één horizon, een horizon in de ruimte of een horizon in de tijd'.⁶⁵

Het panorama, een vaste attractie op de wereldtentoonstellingen, was paradigmatisch voor dit geloof. Het formuleerde een antwoord op de zoektocht naar een ruimtelijk model waarin de hele werkelijkheid daadwerkelijk vanuit één standpunt aanschouwbaar zou zijn. Panorama's waren immense schilderijen aangebracht op een cirkelvormig gespannen doek. De toeschouwer, die in het midden van de installatie stond, onderging door middel van allerlei vernuftige optische ingrepen de illusie werkelijk midden in het afgebeelde tafereel te staan. Een andere spitsvondigheid die het tot klassieker van de wereldtentoonstellingen

62 Gecit. Füeg, 'Ordo ab chaos', 30.

63 Otlet, *Monde*, 448. De verschillende filosofische tradities waarop Oltet zich baseerde, waaronder Leibniz' theorie van de universele kennis, Novalis' concept van een absoluut en systematisch weten, zijn reeds uitvoerig onderzocht, bijvoorbeeld S. Ducheyne, 'Paul Otlet's theory of knowledge and linguistic objectivism', in: *Knowledge Organisation*, 32 (2005) 110-116; R. Day, 'Paul Otlet's book and the writing of social space', in: *Journal of the American Society for Information Science*, 48 (1997) 310-317.

64 Vgl. H. W. Von der Dunk, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2000) 60.

65 L. de Caeter, 'Over wereldtentoonstellingen. Opkomst en verval van de panoramische blik', in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930*. Tentoonstellingscatalogus (Antwerpen 1993) 38.

schopte, was het georama, waarvan reeds op de eerste wereldtentoonstelling van 1851 in Londen een exemplaar werd getoond. In plaats van de naar twee dimensies geprojecteerde en daardoor de werkelijkheid ontrouwe wereldkaart of atlas, of de klassieke wereldbol, die de toeschouwer telkens ook slechts onvolledig kon waarnemen, werd in deze georama's de wereldkaart aan de binnenkant van de wereldbol aangebracht. De toeschouwer, die zich midden in de wereldbol bevond, kon daardoor de hele wereld op een correcte schaal bekijken. Zoals onder meer blijkt uit de theoretische overwegingen van de beroemde Belgische geograaf Élisée Reclus, tijdgenoot en bekende van Otlet, oversteeg de betekenis van dergelijke ruimtelijke modellen de spektakelrol die de attracties overduidelijk vervulden.⁶⁶

Ook voor Otlet was de zoektocht naar een ruimtelijk model die deze panoramische droom zou verwezenlijken, van essentieel belang: 'Hoe kan men dit universele complex, de wereld,' vroeg hij zich in *Monde* af, 'in één oogopslag omvatten?'⁶⁷ Het antwoord op deze vraag had hij in feite al veel vroeger, in een tekst uit 1916 geformuleerd: 'We hebben ons steeds afgevraagd of er geen zichtpunt is vanwaar we alle feiten kunnen overzien, vanwaar ze een synthetische figuur zouden vormen, waar ze iets anders zouden zijn voor onze zo slecht geplaatst ogen dan louter vuurwerk, lichtvlekken in de zwarte hemel, terwijl van op de top van de heuvel de hele rangschikking van de delen zichtbaar zou worden. Het bereiken van een dergelijk uitkijkpunt is onze ambitie; we zijn opgestegen; van terras naar terras stijgend hebben we meer complete en weidsere zichten ontdekt. En nu hebben we de top bereikt.'⁶⁸ De piramide en de kegel, het geometrische equivalent van deze panoramische heuvel zouden voor Otlet geliefde vormen worden – als metaforische kennis- en maatschappijmodellen maar ook als architecturale vorm. Meer dan eender welk ruimtelijk model was de piramide immers in staat een orde uit te drukken, een hiërarchische orde, waarin feiten niet langer 'lichtvlekken in de hemel' waren maar een plaats hadden binnen een hiërarchie die, uitgaande van de top en afdalend op de 'terrassen', van abstract naar concreet, van algemeen naar specifiek, van mondiaal naar lokaal, van geestelijk naar materieel ging.

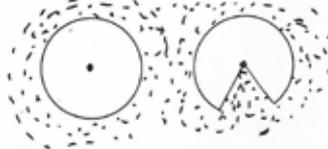
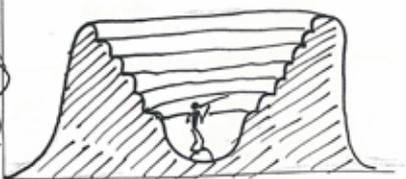
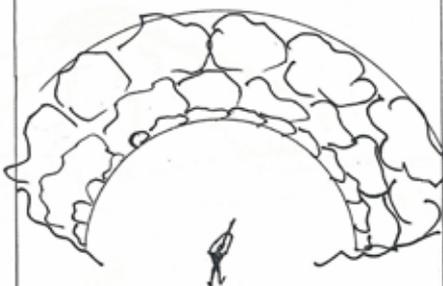
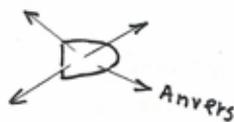
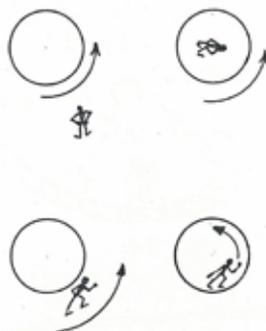
Op de vraag wie dan de grotere verbanden wel kon overzien, wie bevoorrecht was om de top van deze kennistheoretische piramide te beklimmen – de positie die in Plato's staat aan de filosofen was voorbehouden – was het antwoord eenduidig: de socioloog. Het begrip 'sociologie' had voor Otlet een veel bredere draagwijdte dan de afgelijnde wetenschappelijke discipline zoals wij haar nu kennen. In de geest van Auguste Comte zag Otlet de sociologie als het sluitstuk van alle wetenschappen, een synthetische, 'universele methode en wetenschap'. Zich inspirerend op de

66 Reclus was professor aan de ULB, waar ook Otlet gestudeerd had en waarmee hij later nog hechte banden onderhield. Toen Reclus in 1894 omwille van zijn anarchistische politieke overtuigingen van de ULB verwijderd werd, was dit aanleiding voor de oprichting van een alternatieve universiteit, de *Université Nouvelle*, waaraan een groot deel van Otlets entourage deelnam als docent (Henry la Fontaine, Henry van de Velde, Edmond Picard). Otlet nam, na lang twijfelen, zelf uiteindelijk niet deel aan het initiatief; Rayward, *The universe of information*, 38-40. Reclus wilde een nieuw soort georama ontwikkelen voor de wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs, dat echter door zijn complexiteit en grootschaligheid niet gerealiseerd werd; S. Alavoine-Muller, 'Un globe terrestre pour l'Exposition universelle de 1900. L'utopie géographique d'Élisée Reclus', in: *l'Espace Géographique*, nr.2 (2003) 156-170.

67 Otlet, *Monde*, 105.

68 Ik ontleen deze geciteerde passage dankbaar aan een tot dusver ongepubliceerd artikel van prof. Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), dat hij mij vriendelijk ter beschikking stelde. Het artikel is een verdere uitwerking van P. Uyttenhove, *'Utopie et espace du réformisme en Belgique (1830-1944)'*. Lezing gegeven op het internationaal colloquium 'Trends and challenges of urban restructuring', Rio de Janeiro, 26-30 september 1988.

Formes fondamentales.

1. De wereld en de stad als rekensommen
Het otletiaanse denken en de stedenbouw tot 1930

Deze schets toont Otlets zoektocht naar het ruimtelijk model dat zijn panoramische droom kon waarmaken. Het uitkijkpunt 'op de top van de heuvel' bleek hiervoor uiteindelijk het meest geschikte.

methodes van alle andere wetenschappen, zou deze algemene wetenschap van de maatschappij alle gegevens ‘vereenvoudigen, integreren en bevruchten. De algemeenheden van elke discipline zouden versmelten tot algemeenheden die voor alle wetenschappen zouden gelden.’⁶⁹ Zoals hij de wereld had samengevat in de ‘Equation du Monde’, zo stelde Otlet voor de sociologie de ‘Equation Sociologique’:⁷⁰

$$S = \frac{f[S^I+S^{II}+S^{III}+S^N][H.E.S.P.I.R.](N+D)}{ext}$$

De sociologie had als taak de factoren die deze som uitmaakten (Hygiëne, Economie, Sociale Zaken, Politiek...) voortdurend op te meten. Ze maakte door de synthese van deze voortdurend geactualiseerde gegevens een ‘stand van zaken van de universele kennis en de presentatie, op elk moment, van een bewegend beeld van de wereld’ mogelijk.⁷¹ Het louter opmeten en verversen van gegevens was voor Otlet echter niet de enige taak van de sociologie. Aan de hand van verzamelde gegevens moest ze tevens toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen kunnen voorspellen. De sociologische voorspelling (prévision) zou zich net zoals de weersvoorspellingen – een vergelijking die Otlet zelf maakte – meer en meer perfectioneren en alsmaar betrouwbaarder worden.⁷²

Dit was het descriptieve deel van Otlets opvatting van de sociologie: de sociologie zou, zoals Comte voorspeld had, wanneer ze als een exacte positivistische wetenschap op haar gegevens zou worden toegepast, leiden tot een perfect doorzicht in de wetten die de maatschappij beheersten. Dit descriptieve luik van de otletiaanse sociologie zou men met de termen ‘documentatie’ en ‘synthese’ kunnen aanduiden. De term ‘documentatie’ moest in Otlets opvatting erg breed worden opgevat: het ging niet alleen om tekstuele bronnen, maar ook om grafisch en statistisch materiaal, kortom om elke drager van gegevens.⁷³ Het merendeel van Otlets activiteiten – bijvoorbeeld zijn passie voor de bibliografie of het creëren van een universele bibliotheek – hadden een optimalisering van deze documentatie als doel: ‘De voorwaarde voor de voorspelling is het bezit van alle gegevens. De sociologie moet zich dus als doel een optekening van deze gegevens stellen die steeds completer, gedetailleerder en sneller is.’⁷⁴

34 Een aantal concepten was van essentieel belang in Otlets poging om de deze documentatie alsmaar ‘completer, gedetailleerder en sneller’ te maken. Centralisatie was het eerste: volgens het bovengenoemde piramidale principe moesten de instituties die voor de verzameling, optekening en synthetisering van de documentatie instonden, in afnemende mate van centraliteit worden geordend. Centraal bevond zich in Otlets model het Mundaneum, dat als een soort mondiaal sociologisch weerstation fungeerde. Daarrond bevonden zich de internationale, nationale, regionale en ten slotte lokale instellingen die in verbinding met het centrale informatiecentrum en zich op steeds kleinere vertakkingen en steeds meer uitdijende concentrische cirkels bevonden. Naar analogie van H.G. Wells’

69 Otlet, *Monde*, 123.

70 Ibid. 412.

71 P. Otlet, ‘Sociologie et urbanisme’, in: *L’Epoque*, nr.4, 2 (1934) 83.

72 Otlet, *Monde*, 408.

73 Vgl. Rayward, ‘Knowledge organisation’, 6.

74 Otlet, *Monde*, 426.

concept van een World Brain vergeleek Otlet dit het centrale Mundaneum met een 'collectief brein', dat vanuit zijn vertakte zenuwen de impulsen en informatie van de hele wereld registreerde.⁷⁵ Een tweede begrip dat Otlet hoog in het vaandel droeg was standaardisering: om de universele kennis, de totaliserende documentatie mogelijk te maken moesten de constituerende kennisdragers compatibel zijn met een reeks internationale standaards. Het bekendste voorbeeld van deze standaardisering was de UCD. Ze was een voor iedereen, onafhankelijk van zijn of haar moedertaal, verstaanbare code bestaande uit een reeks decimale cijfers die het exacte, perfect omliggende thema van het betreffende document uitdrukte. Ook de gestandaardiseerde bibliografische steekkaart – een uitvinding van Otlet die tot op de dag van vandaag in gebruik is – paste binnen dit kader.

De centralisering en standaardisering van de documentatie zouden in Otlets model uiteindelijk leiden tot wat het kenniswetenschappelijk equivalent van het Taylorisme zou kunnen worden genoemd: een gerationaliseerde, gecentraliseerde en volkomen geplande kennisfabriek.⁷⁶ En ook in deze fabriek zou het werk van de mens uiteindelijk door de machine, het pronkstuk van de wetenschap, worden overgenomen: Otlet vestigde grote hoop op de toekomstige ontwikkeling van de techniek en voorspelde een soort van 'machine intellectuelle' (een vaag toekomstbeeld van onze computer), die een voor de mens ondenkbare graad van abstractie en universaliteit kon bereiken en hierdoor de mensheid toenemend zou verenigen.⁷⁷ Op die manier zou de techniek 'het zich perfectionerende instrument van de vooruitgang van de mens en de samenleving, van de nieuwe beschaving' worden.⁷⁸ Otlet concludeerde: 'De dag waarop de mens op voorhand de sociale toekomst zal kunnen voorspellen en de gevolgen van zijn actie zal kennen, zal zijn beheersing van de dingen een enorme stap vooruit zetten. Deze begint met de beheersing van de materie dankzij de techniek in al zijn vormen, ze moet eindigen met de beheersing van de maatschappij en van de voorwaarden van een gelukkig leven en ooit tot de beheersing van de mens over zichzelf.'⁷⁹

Stedenbouw en Survey

Zoals blijkt uit dit laatste citaat was de sociologie volgens Otlet in staat de 'voorwaarden van een gelukkig leven' te scheppen. Waar de sociologie zich in Comte's opvatting moest beperken tot het descriptieve, het doorgronden van de sociale wetmatigheden en verklaren van sociale evoluties, ging haar taak voor Otlet duidelijk verder. Ze was 'au delà de la prévision' een normatieve wetenschap: ze moest zich niet zoals een weersvoorspelling tevredenstellen met de beschrijving van 'wat is', maar moest tevens bepalen 'wat moet zijn'.⁸⁰ Ze was naast 'sociologie' – met een neologisme van Otlet – ook 'socio-technie': ze zou met behulp

75 Ibid. 378. Vgl. G. A. Torres-Vargas, 'World Brain and Mundaneum. The ideas of Wells and Otlet concerning universal access', in: *VINE: The journal of information and knowledge management systems*, nr.3, 35 (2005) 156-165; B. Rayward, 'H.G. Wells's idea of a World Brain. A critical reassessment', in: *Jasis*, 50 (1999) 557-573.

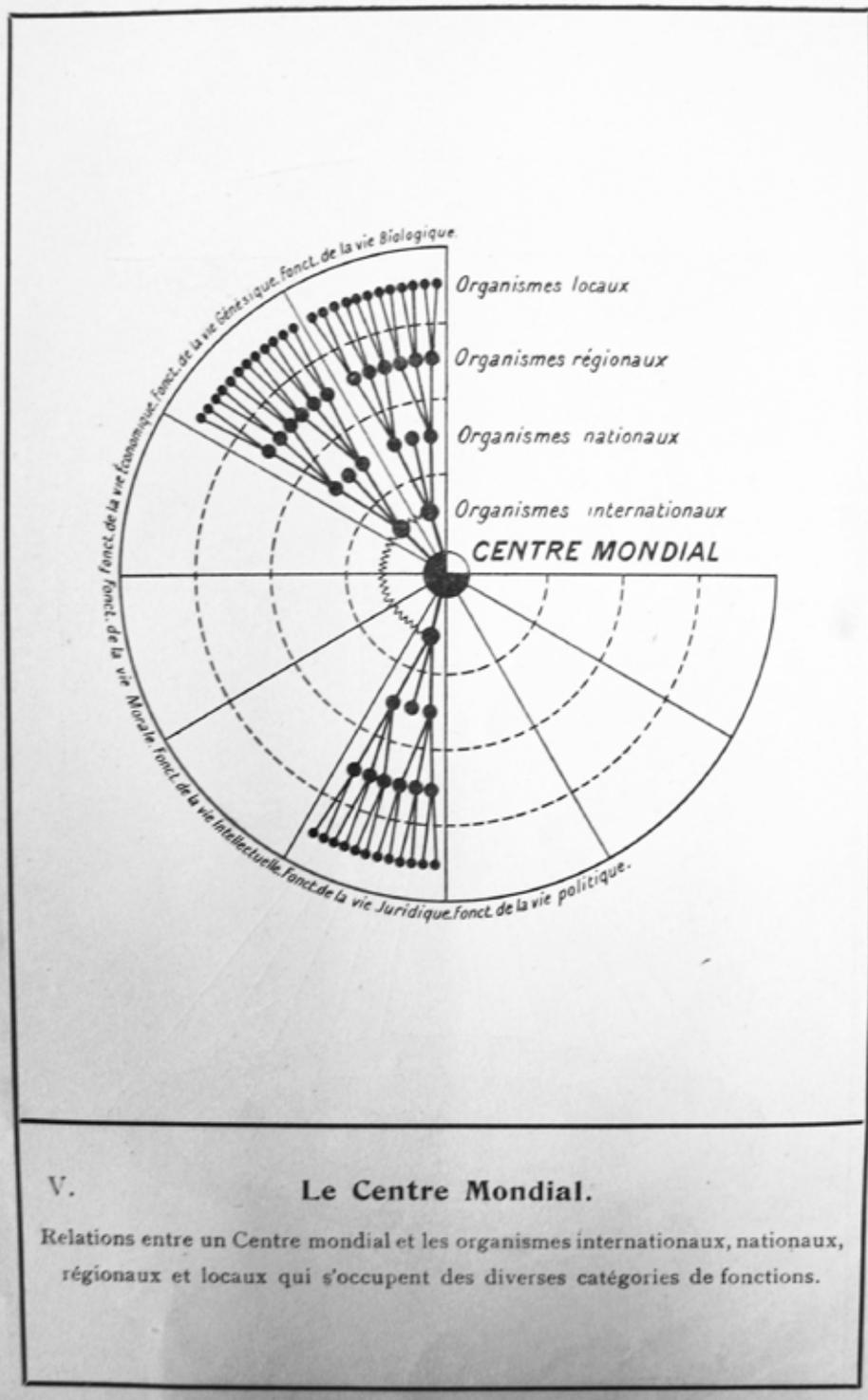
76 Over de invloed van het Fordisme en het Taylorisme op de theorieën van Otlet: S. Fayet-Scribe, *Histoire de la documentation en France. Culture, science, et technologie de l'information, 1895-1937* (Parijs 2000) 79.

77 Otlet, *Monde*, 238.

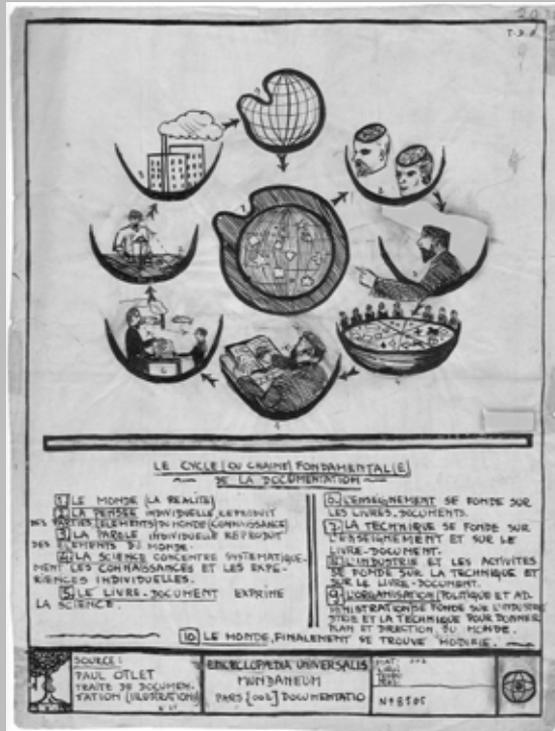
78 Ibid. 261.

79 Ibid. 408.

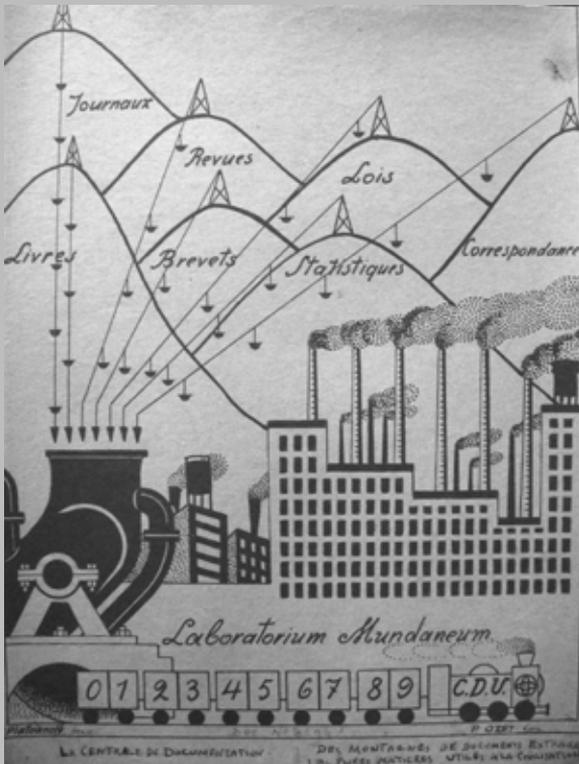
80 Ibid. 428.

Centralisatie was een cruciaal begrip in Otlets poging om kennisverwerking steeds 'completer, gedetailleerder en sneller' te maken.

1. De wereld en de stad als rekensoemen
Het otletiaanse denken en de stedenbouw tot 1930

Een gestandaardiseerde en gecentraliseerde kennisverwerking zou in Otlets toekomstbeeld uiteindelijk tot een onfeilbare kennisfabriek leiden.

van de moderne techniek 'de huidige beschaving kunnen controleren, sturen en transformeren'.⁸¹ Otlet streefde dus duidelijk een sociaal reformisme na: de sociologie zou de maatschappij niet alleen doorgronden, maar ze ook *verbeteren*.⁸² Hier had ze echter nood aan een helpende hand: de sociologie kon weliswaar onder de vorm van een 'plan' bepalen 'wat moest zijn', maar was op zichzelf niet in staat dit plan ook in de werkelijk interventie om te zetten.

En daar reikte Otlet de hand naar de stedenbouw: 'De sociologie en de stedenbouw moeten nu de handen in elkaar slaan voor een gemeenschappelijk taak'.⁸³ Ze werd zo voor Otlet de uitvoerende macht van de sociologie: ze was de 'auxiliaire direct de la transformation sociale'.⁸⁴ In een artikel met de titel 'Sociologie et Urbanisme', dat Otlet in het modernistische kunst- en architectuurtijdschrift *L'Epoque* publiceerde, stelde hij de stedenbouw in de 'Equation de l'urbanisme' dan ook voor als een functie van, als een toegepaste sociologie: $U=u(S)$. Stedenbouw en sociologie werkten als het ware als architect en aannemer aan één en hetzelfde project. De sociologie ontwikkelde op basis van een uitgebreide documentatie de plannen die de stedenbouw door middel van het ingrijpen in de ruimtelijke structuur van de samenleving ten uitvoer moest brengen. De naam die de voorafgaande documentatie, waarop Otlet zo'n gewicht legde, in het geval van de stedenbouw kreeg was de *Survey*.⁸⁵ De geschiedenis van de *Survey*-gedachte in België is in zekere zin ook de geschiedenis van de Belgische stedenbouwkunde als wetenschappelijke discipline. Otlet was al vroeg in deze geschiedenis verwickeld. Een terugblikkende schets van zijn bemoeienis met de stedenbouwkunde is essentieel voor het latere begrip van de betekenis van de *Cité Mondiale*.

Zoals zich stilaan uit de archieven van het Mundaneum in Bergen begint af te tekenen reikten Paul Otlets interesse voor en betrokkenheid bij de architectuur en stedenbouw in België terug tot in de negentiende eeuw.⁸⁶ In het bruisende Brussel van het Fin-de-Siècle bewoog hij zich in het niet onaardige gezelschap van onder meer Louis Léopold van der Swaelmen (de vader van Louis van de Swaelmen), Victor Horta, Georges Hobé, Oscar van Rysselberghe en Henry van de Velde. Deze laatste twee verzorgden tussen 1894 en 1898 de bouw en interieurinrichting van het schitterend huis in Art Nouveau-stijl dat Otlet voor zichzelf en zijn familie in Elsene liet bouwen. Het was echter vooral de stedenbouw, eerder dan het louter esthetisch genoegen van de architectuur, die vanaf het begin Otlets grootste

81 P. Otlet, *Plan Belgique. Essai d'un plan général économique, social, culturel. Plan d'urbanisation national. Liaison avec le Plan mondial. Conditions, Problèmes, Solutions, Réformes* (Brussel 1935) 20.

82 Hij moet hier gezien worden in een specifiek Belgische reformistische traditie, met onder meer Adolphe Quételet en Édouard Ducéptiaux als pioniers; Uyttenhove, *Utopie et espace du réformisme* Zo beriep hij zich in *Monde* expliciet op Adolphe Quételet; Otlet, *Monde*, 412. Een vergelijking die vaak word gemaakt is die tussen Otlet en Ernest Solvay, die in zijn *Cité Scientifique* in het Brusselse Leopoldpark verschillende instituties, waaronder het *Institut de Sociologie* en het *Institut de Physiologie*, gegroepeerd had. De relatie tussen Otlet en Solvay is nog niet onderzocht. Korte verwijzingen zijn te vinden in Brauman en Demanet, *Le Parc Léopold*, 74-76 en 138-140.

83 Otlet, 'Sociologie et urbanisme', 91.

84 Ibid. 92.

85 Over de geschiedenis van de *Survey*-gedachte in België, zie: M. Dehaene, 'Survey and the assimilation of a modernist narrative in urbanism', in: *Journal of Architecture*, nr.1, 7 (2002) 33-55; M. Dehaene, *A descriptive tradition in urbanism. Patrick Abercrombie and the legacy of Geddesian survey*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (2002).

86 Voor een overzicht van de bronnen met betrekking tot architectuur en stedenbouw in het Mundaneum, zie: B. Cerisier, 'Dans les tiroirs du Mundaneum', in: *Le Mundanéen*, nr.13 (1999) s.p.

interesse wegdroeg.⁸⁷ Een eerste vingeroefening in de ruimtelijke planning kreeg Otlet wellicht in de jaren 1900 bij de uitbouw van Westende tot een toeristisch aantrekkelijke badstad: zijn schatrijke vader Édouard had deze strook land aan de kust indertijd als jachtterrein gekocht en wilde deze nu in harde munt omzetten. Hiervoor engageerde Otlet opnieuw Oscar van Rysselberghe.⁸⁸ Het belang van Westende als 'kiem van Otlets stedenbouwkundige interesse' mag echter niet al te zeer overschat worden.⁸⁹ De stedenbouwkunde ontsproot immers aan een heel andere bekommernis dan het uit de grond stampen van mondaine badoorden.

Deze stedenbouwkunde kende haar ontstaan als wetenschappelijke discipline aan het einde van de negentiende eeuw. Ze ontstond als een antwoord op de negentiende-eeuwse industriële stad, de 'woekerende stad', die Emile Verhaeren, favoriet dichter en achterneef van Otlet, in zijn beroemde *Villes Tentaculaires* had beschreven. De ongecontroleerde wildgroei van de stad had niet alleen geresulteerd in een esthetisch fiasco, maar had bovendien erg nare sociale gevolgen, zoals een gebrekkige hygiëne en miserabele wooncondities. Wat de ontluikende discipline van de stedenbouwkunde zich ten doel stelde was een verandering van de functie van de stad en gebouwde omgeving binnen deze cluster van problemen: ze mocht niet langer de oorzaak van deze problemen blijven, maar moest integendeel tot middel van verandering worden.⁹⁰ De stedenbouw was, in de definitie van Otlet, 'de kunst van het inrichten van de collectieve ruimte met het oog op een vergroten van het algemeen menselijk geluk'.⁹¹

De *Survey*, een exacte opmeting van de stedelijke problemen onder de vorm van een uitgebreide documentatie, was een eerste onmisbare stap in het realiseren van dit nobel doel. Voor Otlet was de *Survey* 'meer dan een kadaster of observatie. De *Survey* toegepast op een stad of een regio (Civic and Regional Survey) moet men verstaan als het geheel van de feiten die er betrekking toe hebben, zorgvuldig waargenomen, tezamen gebracht, geklasseerd, verklaard, gerelateerd en voortdurend aangepast'.⁹² Otlet maakte wellicht kennis met het concept van de *Survey* door bemiddeling van de Schotse bioloog en pionier van de stadsplanning Patrick Geddes. De intellectuele kruisbestuiving tussen Otlet en Geddes wordt op dit moment door verschillende onderzoekers onder de loep genomen en zal zonder twijfel een verhelderende blik werpen op de vroege ontwikkeling van de Europese stedenbouwkunde.⁹³ Otlet had immers een belangrijke rol in de verspreiding van het *Survey*-concept op het Europese vasteland.

Het was Otlet die Geddes ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 uitnodigde om er zijn *Town Planning Exhibition* voor te stellen. Deze tentoonstelling betekende het Belgische debuut van de *Survey*-gedachte. Otlet zelf

87 Dat de interesse van Otlet voor stedenbouwkundige aangelegenheden erg oud is, is een feit dat vaak in de literatuur wordt miskend, vgl. Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 67 waar wordt beweerd dat het pas Le Corbusier was, die bij Otlet een stedenbouwkundige interesse wist op te wekken.

88 In het Mundaneum is een schat aan informatie bewaard met betrekking tot de ontwikkeling van Westende. Hierover is tot dusver nog weinig onderzoek verricht, behalve: J. Delmee, 'La S.A. "La Westendaise" 1898-1906, Naissance de la plage de Westende, la rêve urbanistique de la famille Otlet', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr.3-4, 16 (1985) 447-472.

89 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 80.

90 Uyttenhove, 'Internationale inspanningen', 46.

91 Otlet, *Monde*, 205.

92 Otlet, 'Sociologie et urbanisme', 84.

93 Vgl. Rayward, 'Knowledge organisation', 10.

Otlets huis in Elsene werd tussen 1894 en 1898 door Van Rysselberghe en Van de Velde in Art Nouveau-stijl opgetrokken.

zette in kader van de wereldtentoonstelling in samenwerking met zijn vriend en collega Emile Vinck het eerste Internationale Stedenbouwcongres op touw, dat de bevordering van de internationale uitwisseling van stedenbouwkundige kennis tot doel had. De idee van een *Office International de Documentation Communal*, dat als internationaal en vergelijkend documentatie- of *Survey*-centrum moest dienen, werd er gelanceerd.⁹⁴ Tevens was het congres aanleiding tot de stichting van een permanente *Union des Villes et des Communes Belges* en de *Union Internationale des Villes*. Deze laatste zou in de daaropvolgende decennia onder de leiding van Vinck uitgroeien tot een belangrijk Europees netwerk voor een groep voornamelijk socialistisch geïnspireerde reformisten, die op basis van internationale vergelijking een 'science urbaine', een wetenschappelijk onderbouwde theorie en praktijk van het stadsbeheer trachtten te ontwikkelen.⁹⁵ Vinck bleef tot het einde van de jaren dertig directeur van *Le Mouvement Communal*, een tijdschrift dat zich vooral met juridische kwesties en stedenbouwkundige wetgeving zou bezighouden en dat, ook nadat de activiteiten van Otlet en Vinck sterk uit elkaar waren gegroeid, een forum zou blijven waarin Otlet zijn ideeën kon verdedigen.

De Eerste Wereldoorlog die het jaar daarop uitbrak, betekende een belangrijke kentering voor de ontwikkeling van de Belgische stedenbouw. De ravage die de oorlog in het land aanrichtte, was enorm. Reeds tijdens de oorlog werd druk bediscussieerd hoe de wederopbouw na de oorlog zou doorgevoerd worden. Dit gebeurde niet in de eerste plaats in België zelf. De oorlog had de latere protagonisten van de Belgische stedenbouwkunde namelijk naar Nederland, Engeland en Frankrijk gedreven. Hier ontstonden heuse stedenbouwkundige denktanks: zo was er het *Comité Néerland-Belge d'Art Civique*, dat als onderafdeling van de *Union Internationale des Villes* onder directie van Louis van der Swaelmen stond en waarvan onder meer Otlet, Vinck, Hendrik Petrus Berlage en Huib Hoste deel uitmaakten. Het Comité zou ter voorbereiding van de wederopbouw van het verwoeste België een *Encyclopédie des Villes et de l'Art Civique* samenstellen volgens de regels van de Engelse 'Civic Survey'. Dit moest op termijn ook tot een permanent *Musée de la Ville* leiden, dat de resultaten van de *Survey* op een aanschouwelijke en synthetische manier aan het volk zou meedelen.⁹⁶

Encyclopedie noch museum werden ooit gerealiseerd. Van de encyclopedie verscheen wel een inleidend hoofdstuk van de hand van Van der Swaelmen onder de titel *Préliminaires d'art civique mis en relation avec le 'cas clinique' de la Belgique*. Dit werk wordt beschouwd als het eerste Franstalige systematische boek over stedenbouw.⁹⁷ Het benaderde België als 'klinisch geval' van de Europese stedenbouw en sprak de hoop uit dat de Belgische wederopbouw een schoolvoorbeeld zou worden van de toepassing van de recent ontwikkelde moderne stedenbouwkundige ideeën. Omdat het bedoeld was om na de oorlog dienst te doen als een soort van

94 Uyttenhove, 'Internationale inspanningen', 49.

95 De 'european municipal movement' is een onderwerp dat pas recent grondig is onderzocht: P. Dogliani, 'European municipalism in the first half of the twentieth century. The socialist network', in: *Contemporary European History*, nr.4, 11 (2002) 573-596; O. Gaspari, 'Cities against states? Hopes, dreams and shortcomings of the european municipal movement, 1900-1960', in: *Contemporary European History*, nr.4, 11 (2002) 597-621; R. Payre, 'The science that never was. "Communal Science" in France, 1913-1949', in: *Contemporary European History*, nr.4, 2 (2002) 529-547.

96 Uyttenhove, 'La nouvelle société', 278.

97 L. van der Swaelmen, *Pour la Réconstruction de la Belgique. Préliminaires d'art civique, mis en relation avec le "cas clinique" de la Belgique* (Leiden 1915).

handboek voor de wederopbouw, werd veel belang gehecht aan de overzichtelijke en systematische indeling van de te behandelen onderwerpen. Daarom werd deze indeling doorgevoerd aan de hand van het aan de stedenbouw gewijde deel van de UCD, dat Otlet met de hulp van Van der Swaelmen had uitgewerkt.⁹⁸

Nadat er in 1918 eindelijk een einde was gekomen aan de aanslepende vijandigheden, leek de doorvoering van een systematisch stedenbouwkundig beleid binnen handbereik: de tijdens de oorlog opgestelde *Surveys* moesten nu worden gebruikt voor het formuleren van samenhangende plannen van aanleg op stedelijk, regionaal en nationaal niveau. In 1919 organiseerde de *Union Internationale des Villes* in Brussel een congres over de Belgische wederopbouw en een aansluitende tentoonstelling. In hetzelfde jaar richtte Van der Swaelmen in samenwerking met zijn collega's Huib Hoste en Raphaël Verwilghen de *Société des Urbanistes Belges* (SUB, in 1923 omgenoemd tot *Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes*, SBUAM) op. Als spreekbuis van deze eerste beroepsvereniging voor stedenbouwkundigen moest het gelijktijdig opgerichte tijdschrift *La Cité* dienen. Otlet publiceerde regelmatig in dit tijdschrift, vaak ook over zijn *Cité Mondiale*.

Uiteindelijk draaide de naoorlogse reconstructie uit op één grote ontgoocheling voor de stedenbouwkundigen van de SUB. De wederopbouw verliep voor het grootste deel zonder achterliggend masterplan en volgens het principe van een onsamenhangende percelering. Waar al grote inspanningen werden geleverd, waren zij gericht op de zorgvuldige reconstructie van het tijdens de oorlog vernielde patrimonium. In de onmogelijkheid verkerend hun stedenbouwkundige theorieën te verwerkelijken, investeerden de modernistische krachten in België hun energie uiteindelijk noodgedwongen voornamelijk in de bouw van privé- en sociale woningen.⁹⁹ De jaren twintig werden daardoor de hoogdagen van de tuinwijk in België. Bekende voorbeelden zijn *Le Logis* en *Floréal* van Van der Swaelmen en Jean-Jules Eggerickx (Watermaal-Bosvoorde), *La Cité Moderne* van de jonge Victor Bourgeois (Sint-Agatha-Berchem) en *Klein Rusland* van Hoste (Zelzate).¹⁰⁰

Een modernistisch netwerk

Een nieuw moment van hoop voor de modernistische stedenbouwkundigen in België was de oprichting in 1926 van het *Institut Supérieur des Arts Décoratifs* (ISAD), de nieuwe kunsthogeschool die onder leiding kwam te staan van de toen reeds drieënzestigjarige Henry van de Velde. Van de Velde was, na zijn succes als Art Nouveau-architect in België (met onder meer zijn reeds vermelde medewerking aan de realisatie van het huis van Otlet), naar Duitsland getrokken, waar hij in Weimar de fundamenten legde van wat later de Bauhaus-school zou worden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef hij in Zwitserland en na 1918 in Nederland. In 1926 werd hij door de socialistische minister Camille Huysmans terug naar België gehaald om directeur te worden van het ISAD, dat als het

98 Otlet, 'Louis van der Swaelmen et le Palais Mondial', 96. Vgl. Uyttenhove, 'Internationale inspanningen', 52. Het aandeel dat Otlet had in de inhoudelijke realisatie van dit werk, is niet volledig gekend; Vandenbreeden, 'Het concept van de stad', 135.

99 A. van Loo en F. Zampa, 'Stedebouw en architectuur. Moderniteit versus harmonie', in: R. Gobyn en W. Spriet red., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 197.

100 Voor meer informatie over de geschiedenis van de tuinwijk en de tuinstadgedachte in België, zie: M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel 1977).

'Bauhaus belge' een bolwerk zou worden tegen het officiële kunstonderwijs.¹⁰¹ De eerste lessen vonden in 1927 in de abdij van Ter Kameren plaats. Het staat vast dat Van de Veldes persoonlijke netwerken een niet geringe rol speelden bij de rekrutering van de docenten – wat de architectuur- en stedenbouwkvakken betrof, viel het docentenkorps bijna precies samen met de groep van protagonisten van de SBUAM, waarvan Van de Velde na zijn terugkeer erevoorzitter was geworden: Victor Bourgeois onderrichtte de 'zuivere vorm', Hoste en later Jean-Jules Eggerickx architectuur en Van der Swaelmen nam de vakken tuinarchitectuur en stedenbouw voor zijn rekening.

Otlet zelf had voorheen al pogingen ondernomen om het stedenbouwkundig onderwijs in België een duw in de rug te geven: zo hadden hij en Henri la Fontaine voor hun in 1921 opgerichte *Université Internationale* Van der Swaelmen gevraagd om een aantal 'séminaires itinérants' te organiseren, waarbij in een soort 'laboratoire du phénomène sociale' verschillende interessante steden in Europa werden bezocht.¹⁰² Toch stond men hier nog ver van een geïnstitutionaliseerd stedenbouwkundig onderwijs: de naam 'universiteit' die Otlet en La Fontaine gebruikten, was wellicht ietwat hoogdravend voor de jaarlijkse veertiendaagse cyclus van lezingen die de *Université Internationale* eigenlijk was.¹⁰³ Het ISAD was daarmee de eerste en enige plaats in België waar de stedenbouw als vak op permanente basis onderricht werd. Het belang van het ISAD voor de ontwikkeling van het stedenbouwkundige denken kan moeilijk overschat worden, temeer omdat in een dergelijk vroeg stadium de grens tussen theorie, onderwijs en stedenbouwkundige praktijk niet duidelijk te trekken was.¹⁰⁴

Van der Swaelmen en Van de Velde, die een hechte vriendschap en samenwerking ontwikkelden in de vroege jaren van het ISAD, deelden hun visie op de sleutelrol die het onderwijs moest spelen in de ontwikkeling van de stedenbouw.¹⁰⁵ Zijn aanduiding als docent gaf Van der Swaelmen eindelijk de kans om de ideeën die hij vóór en vooral tijdens de wereldoorlog had ontwikkeld, aan een volgende generatie door te geven. Kort na zijn aanstelling aan het ISAD werd echter duidelijk dat het met de gezondheid van Van der Swaelmen niet al te best gesteld was: de bij hem vastgestelde tuberculose maakte hem het lesgeven in de loop van 1928 grotendeels onmogelijk. Toen hij eind 1929 overleed was de rouw algemeen: de Belgische stedenbouw had zijn vaderfiguur verloren. Een nummer van *La Cité* werd integraal aan zijn nagedachtenis opgedragen. Otlet prees Van der Swaelmen in zijn bijdrage in *La Cité* voor zijn boek *Préliminaires*, voor zijn medewerking aan de classificatie van de stedenbouw en zijn seminaries aan de *Université Internationale*. Vooral

101 Van Loo en Zampa, 'Stedebouw en architectuur', 199.

102 Otlet, 'Louis van der Swaelmen et le Palais Mondial', 96. In de sessie van de *Université Internationale* van 1921 gaf Van der Swaelmen een lezing over 'Le bilan de l'urbanisme contemporaine'; *Annuaire de l'Université Internationale 1922. Statut, programme, organisation, sessions* (Brussel 1922) 36. Ook Hébrard werd door Otlet uitgenodigd en deed er de plannen voor zijn Cité Internationale uit de doeken; *Annuaire de l'Université Internationale 1922*, 39.

103 T. Boon, *Ter Kameren. De kunstschool onder de doctrinaire sluier*, Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven (2007) 150; Rayward, *The universe of information*, 226; Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 189. Ook Van de Velde had reeds deelgenomen aan een veel vroeger onderwijsexperiment waarin Otlet betrokken was, nl. de *Nouvelle Université*, die in 1894 als afsplitsing van de te conservatief geachte ULB ontstond; Boon, *Ter Kameren*, 94; Rayward, *The universe of information*, 38-40.

104 Zampa, *La continuité d'une illusion*, 398.

105 Boon, *Ter Kameren*, 156.

betreurde Otlet Van der Swaelmens overlijden echter omdat hij daarmee zijn belangrijkste partner in de promotie van de *Cité Mondiale* verloor.¹⁰⁶

Ook op de tentoonstelling die in 1930 in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten in het kader van het derde *Congrès International de l'Architecture* (CIAM) werd georganiseerd, was een stand gewijd aan de herinnering van Van der Swaelmen.¹⁰⁷ Dit congres, dat geldt als de doorbraak van het principe van de hoogbouw in de modernistische stedenbouw, was zonder twijfel één van de sleutelmomenten van de geschiedenis van de Belgische stedenbouw in het interbellum.¹⁰⁸ De nieuwe stedenbouwkundige richtlijnen die hier werden gelanceerd, zouden van moeilijk te overschatten invloed zijn op zowel gevestigde modernistische krachten in België als op de aankomende generatie: Bourgeois nam zijn leerlingen van het ISAD allemaal mee naar het congres.¹⁰⁹ Het legendarische eerste CIAM-congres had reeds in 1928 in het Zwitserse La Sarraz plaatsgevonden. Onder impuls van Le Corbusier en Siegfried Giedion verenigde het de belangrijkste protagonisten van het Europese modernisme onder wie Walter Gropius, Ernst May, Karl Moser en Gerrit Rietveld. De 'Verklaring van La Sarraz' koppelde de architectuur aan economische en politieke vraagstukken, aan de mogelijkheden van de industrie en techniek en schoof de idee naar voor van wat later de 'functionele stad' zou worden: 'Stedenbouw is de organisatie van alle functies van het collectieve leven in de stad en op het land. Stedenbouw kan nooit door esthetische overwegingen maar uitsluitend door functionele conclusies bepaald worden.'¹¹⁰

De Belgische delegatie in La Sarraz werd gevormd door Hoste en Bourgeois, die als vervangend voorzitter werd aangewezen.¹¹¹ Hoewel niet te zien op de officiële foto, was ook Otlet achter de schermen van het congres actief. Hij was door Le Corbusier, die op dat moment volop bezig was met zijn plannen voor een Mundaneum in Genève, uitgenodigd om lid te worden van het *Comité de Patronage* van het congres. In deze functie leverde hij een bijdrage tot de organisatorische structuur van het congres. Deze entte zich in niet geringe mate op het voorbeeld van de door Otlet en Vinck in 1913 gestichte *Union Internationale des Villes*.¹¹² Ter voorbereiding van een tweede congres in Frankfurt in 1929 werd een Belgische afdeling van de CIAM gesticht, waarvan naast Bourgeois en Hoste onder meer ook Verwilghen, Eggerickx en Emile Henvaux deel uitmaakten. Het was Bourgeois die de leden van het congres in Frankfurt ervan kon overtuigen het derde congres van 1930 in Brussel te organiseren.¹¹³

Ook in Brussel was Otlet als vanzelfsprekend weer van de partij. Op de officiële uitnodiging die hij ontving werd het thema van het nieuwe congres aangekondigd: na La Sarraz, waar de algemene richtlijnen van de CIAM waren vastgelegd, en

106 Otlet, 'Louis van der Swaelmen et le Palais Mondial', 96.

107 D. Matteoni, 'Il Belgio di fronte al Movimento Moderno / La Belgique face au Mouvement Moderne', in: *Rassegna*, nr.34/2, 10 (1979) s.p.

108 Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 33.

109 Boon, *Ter Kameren*, 160.

110 'De verklaring van La Sarraz [1928]', in: H. Heynen red., *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 174.

111 A. Verdonck, 'De carrière van architect Huib Hoste', in: L. de Winter, T. Avermaete en B. Provo red., *Huib Hoste 1881-1957* (Antwerpen 2005) 33; A. van Loo, 'De vele gezichten van het modernisme 1914-1945', in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 57.

112 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 71; E. Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960* (Londen 2000), die de interne organisatorische keuzen van de CIAM-congressen reconstrueert, overziet de rol van Paul Otlet volledig.

113 Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 33.

Frankfurt, dat aan het probleem van de ‘minimumwoning’ gewijd was, zouden de architecten en stedenbouwkundigen zich ditmaal wijden aan de ‘rationele verkaveling’, terwijl ook de sociale woningbouw thema zou blijven.¹¹⁴ Het congres wordt als een belangrijke kentering beschouwd: hier werd, zo luidt de historiografie, definitief afscheid genomen van de idee van de tuinstad als oplossing voor de sociale huisvesting.¹¹⁵ Het concept van de tuinstad en -wijk was immers niet vruchtbaar gebleken voor de reorganisatie van het bestaande stedelijke weefsel. Ze had, zo meenden de deelnemers aan het congres, door een zorgvuldige urbanisatie van de stedelijke periferie de aandacht afgeleid van de problemen van de reële stad. In de plaats van het model van de tuinstad werd in 1930 in Brussel een radicaal nieuwe typologie voorgesteld. Het concept van de *Ville Radieuse*, dat er door Le Corbusier werd voorgesteld, werd hiervan het schoolvoorbeeld.¹¹⁶ Op het CIAM 4 in 1933 in Athene zouden de principes ervan definitief worden geformuleerd in het zogenaamde ‘Charter van Athene’. Dit Charter zou de bijbel van de modernistische stedenbouw worden, waarvan het de basisprincipes formuleerde: een rigide scheiding van de functies (wonen, werken, ontspanning en verkeer) en verdichting door middel van hoogbouw in plaats van de decentralisatie van de tuinstad.

De Ciamistische ideeën, die pas na de Tweede Wereldoorlog werkelijk algemeen zouden worden toegepast, bleven in de jaren dertig voorsalsnog het strijdros van een beperkte modernistische avant-garde.¹¹⁷ In België circuleerden ze onder de leden van de SBUAM, die het officiële orgaan zou worden van de Belgische CIAM-afdeling, en kregen ze publiciteit in modernistische tijdschriften als *La Cité en Opbouwen*.¹¹⁸ Ze werden toegepast in een aantal visionaire projecten: de plannen voor *Le Grand Bruxelles* van Bourgeois, de projecten voor een *Centre Administratif* van Stanislas Jasinski en verschillende plannen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de Linkeroever in Antwerpen.¹¹⁹ Wat het onderwijs betreft vonden ze onder meer verspreiding onder de docenten en leerlingen van het ISAD.

Het was temidden van deze grotendeels overlappende netwerken dat Otlet zich in de jaren dertig zou bewegen. Hij publiceerde artikelen over stedenbouw in vrijwel alle belangrijke Belgische modernistische tijdschriften, gaf lezingen voor de leden van de belangrijkste architectuurverenigingen¹²⁰ en zetelde in jury’s voor afstudeerprojecten aan het ISAD.¹²¹ Omgekeerd maakten de modernistische stedenbouwkundigen gebruik van de gastvrijheid van Otlets *Palais Mondial* in de Cinquantenaire voor het organiseren van tentoonstellingen,¹²² conferenties

114 MDN-UA/AM/2006/014, *Invitation au 3e Congrès International de l’Architecture Moderne*.

115 Smets, *Huib Hoste*, 69; Zampa, *La continuité d’une illusion*, 372 wijst erop dat deze overgang niet als te abrupt mag worden beschouwd en benadrukt de continuïteiten tussen de jaren twintig en dertig in het Belgische modernisme.

116 M. Steinmann red., *CIAM Dokumente 1928-1939* (Basel 1979) 98-99.

117 Of het begrip avant-garde van toepassing is op de moderne architectuur is omstreden, vgl. H. Heynen, ‘What belongs to architecture?’ *Avant-garde ideas in the modern movement*, in: *The Journal of Architecture*, nr.2, 4 (1999) 129-147.

118 Van Loo, ‘De vele gezichten van het modernisme’, 51.

119 Vandenbreenen, ‘Het concept van de stad’, 130.

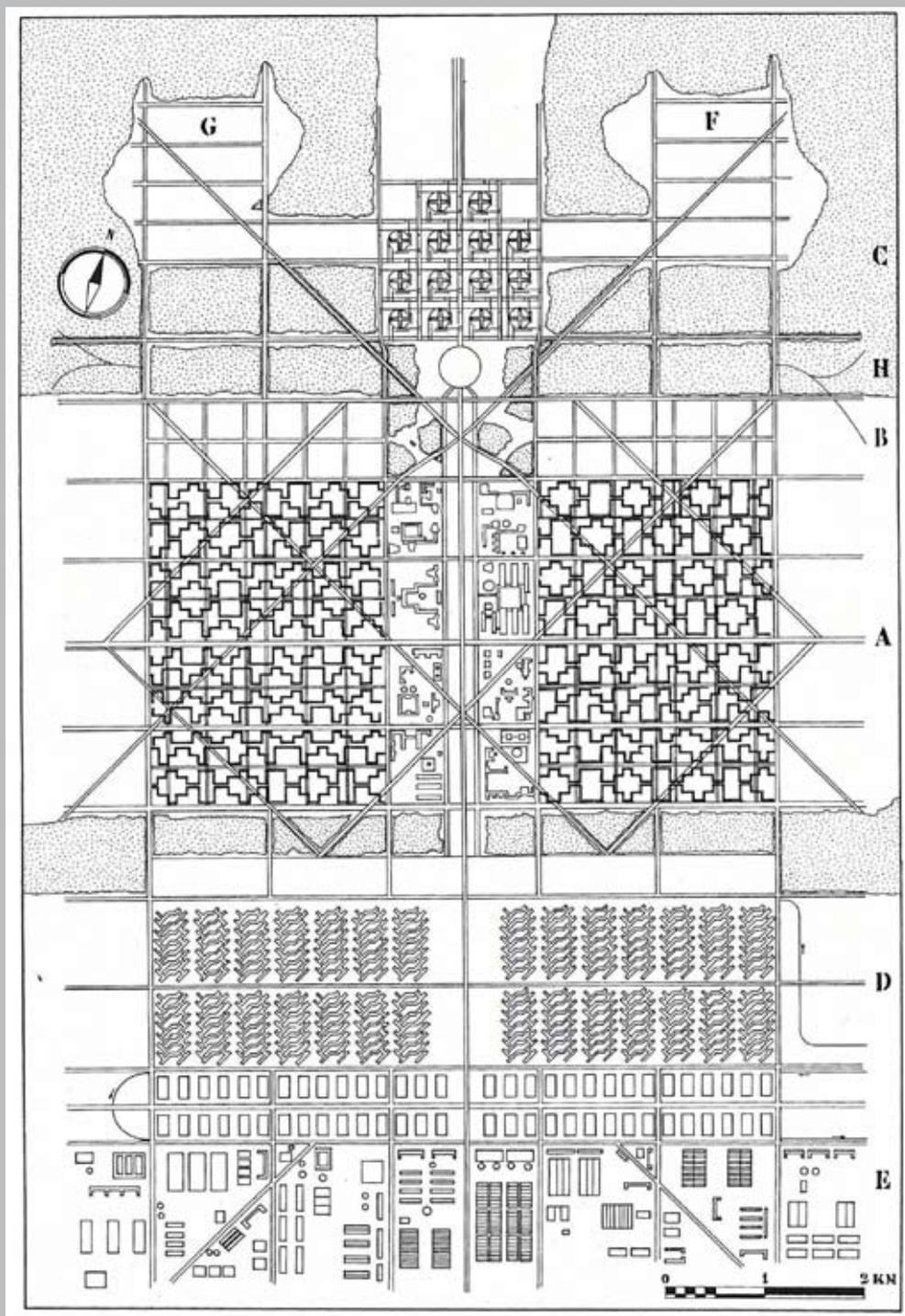
120 Bvb. de lezing over ‘Les facteurs sociologiques de l’urbanisme et la *Cité Mondiale*’ die Otlet op 18 februari 1932 voor de leden van de SCAB gaf, MDN-CM4.

121 MDN-APM Urbaneum, 1935.06.28, *Brief van Raphaël Verwilghen aan Paul Otlet*.

122 Zij organiseerden er bijvoorbeeld in januari 1931 een tentoonstelling, de ‘Exposition Internationale du Bâtiment’, MDN-CM4 n°6622 en 6613.

De deelnemers aan het derde CIAM-congres in 1930 in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten. Otlet, rechts achter Le Corbusier, is te herkennen aan zijn karakteristieke witte baard.

Het model van de *Ville Radieuse*, dat Le Corbusier op het Brusselse CIAM-congres voorstelde, kenmerkte zich door een rigide scheiding van de functies: A was de woonzone, B een internationale zone, C een groene zone enzovoort.

en discussiesessies¹²³ en consulteerden de schat aan informatie die zich in Otlets bibliografische, pictografische, archivalische en andere collecties bevond.¹²⁴ In de jaren dertig was het dus, om architect Georges France in een artikel in *La Cité* te citeren, ‘inutile de présenter M. Paul Otlet, qui est une figure très bruxelloise du monde des idées où il jouit d’une estime générale.’¹²⁵ Het waren de leden van dit netwerk die Otlet zou aanspreken voor het ontwerpen van verschillende versies van zijn Mundaneum en *Cité Mondiale*. Zij waren degenen die werkten in wat Otlet het ‘immense atelier’ van de *Cité Mondiale* noemde.

123 Zo hield de *Ligue des Amis du Grand Bruxelles* in de jaren 1933-1934 elke week haar ‘mercredis urbanistiques’ in het *Musée du Livre*, dat deel uitmaakte van Otlets *Palais Mondial*; ‘Voulons-nous être à l’arrière-garde des capitales? Le nouveau Paris s’élabore. A quand le nouveau Bruxelles?’ in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 5.

124 Het is moeilijk vast te stellen in hoeverre de collecties van het *Palais Mondial* daadwerkelijk door de architecten en stedenbouwkundigen werden geconsulteerd. In enkele artikelen wordt ze expliciet als bron van informatie vermeld, bijvoorbeeld V. Bourgeois, ‘L’urbanisation du Grand Bruxelles’, in: *L’Emulation*, nr.6, 52 (1932) 172. Otlet had ook een heel wereldwijd uitwisselingssysteem voor internationale architectuurtijdschriften opgezet, waardoor de architecten via het *Palais Mondial* toegang moeten hebben gehad tot bijna alle mogelijke artikels; Cerisier, ‘Dans les tiroirs du Mundaneum’, s.p.

125 G. France, ‘Le nouveau service des notes techniques de La Cité suivant la Classification Décimale Universelle’, in: *La Cité*, nr.12, 11 (1933) 236.

Deze originele fotomontage van Willy Kessels uit 1932 toont enkele gebouwen van de modernistische architecten in wiens cirkels Otlet zich gedurende de jaren dertig zou bewegen.

2. **Het laatste wereldwonder, het modernisme en de technocratie** ***Bouwstenen voor een semiologie van de Cité Mondiale in de jaren 1930***

50

Anno 1930 was de toekomst van Otlet's *Cité Mondiale* gehypothekeerd. De dood van Louis van der Swaelmen, die voor de Belgische stedenbouw het verlies van haar belangrijkste pionier inhield, betekende voor Otlet het verlies van de belangrijkste Belgische pleitbezorger van de *Cité Mondiale*. In een brief die Otlet begin februari 1930 richtte aan Raphaël Verwilghen, de opvolger van Van der Swaelmen als docent aan het ISAD, sprak hij zijn bezorgdheid uit over de erfenis van de overledene: wat zou er gebeuren met zijn notities, zijn persoonlijke archieven zoals de werkdocumenten over de classificatie van de stedenbouw? Wat met de schetsen en ontwerpen voor een *Cité Mondiale* in Tervuren? En zou Van der Swaelmens belofte om de plannen van Le Corbusier voor een Mundaneum in Genève in *La Cité* te publiceren, worden nagekomen?¹²⁶ Een dergelijke publicatie vond kennelijk nooit plaats. Toen Otlet later datzelfde jaar poogde om in het kader van CIAM 3 in Brussel een studiedag over de *Cité Mondiale* in Genève te organiseren, vond hij bij Le Corbusier zélf een dovemansoor.¹²⁷ De meesterarchitect beschouwde het verhaal van de *Cité Mondiale* inmiddels als een afgesloten hoofdstuk.

126 VRWL-Doss.8.6, 1930.02.13, *Brief van Paul Otlet aan Raphaël Verwilghen*. In deze brief vroeg Otlet Verwilghen om de archieven van Van der Swaelmen ter beschikking te stellen zodat deze konden worden opgenomen in de archieven van het *Palais Mondial* – blijkbaar iets wat hij wel vaker deed bij het overlijden van prominenten (VRWL-Doss.8.6, 1930.02.18, *Pour la conservation des notes personnelles*). Of deze overdracht ook daadwerkelijk plaatsvond, staat niet vast. Een samenhangend 'fonds' van Van der Swaelmen werd tot dusver in elk geval niet gevonden in de archieven van het Mundaneum.

127 MDN-UA/AM/2006/014 n°1165, 1930.11.24, *Brief van Paul Otlet aan Le Corbusier*. Vgl. Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 219.

2. Het laatste wereldwonder, het modernisme en de technocratie
*Bouwstenen voor een semiologie van
de Cité Mondiale in de jaren 1930*

Op het Brusselse CIAM-congres was een stand gewijd aan de herinnering van Louis van der Swaelmen, wiens dood in 1929 de toekomst van de *Cité Mondiale* hypothekeerde.

Een bonte lappendeken van betekenissen

Nochtans had de realisatie van de *Cité Mondiale* in Genève – de tweede fase van Le Corbusiers Mundaneum-project, uitgebreid met stedelijke infrastructuur en inclusief het Paleis van de Volkenbond en de gebouwen van het Internationaal Arbeidsbureau – kort daarvoor nog binnen handbereik geleken. Otlet had voor zijn project een omvattend financieel en juridisch plan uitgetekend. De financiering van het project zou in dat plan verzorgd worden door een internationale bank, die binnen de *Cité Mondiale* zou gevestigd worden en die onder meer zou instaan voor het regelen van de oorlogsschulden van de geallieerden aan de Verenigde Staten en de herstelbetalingen van de Duitsers.¹²⁸ Een bijzonder aspect van deze bank was dat een deel van haar gelden naar de financiering van de *Cité Mondiale*, onder het protectoraat van de Volkenbond, zou gaan.¹²⁹ Voor het benodigde startkapitaal van vijf miljoen dollar rekende Otlet nog steeds op de welwillendheid van het Amerikaanse mecenaat van families als de Rockefeller's en Carnegies.¹³⁰ Maar na de beruchte beurscrash van Wallstreet in de herfst van 1929 en de daaropvolgende instorting van de Amerikaanse economie leek de verhoopde steun vanuit de nieuwe wereld plots verder dan ooit. De crisis die op deze instorting volgde, zou binnen afzienbare tijd ook naar West-Europa overwaaien. Ze zou ook in België de gehele jaren dertig domineren en daardoor als een rode draad door de lotgevallen van de *Cité Mondiale* heen lopen.¹³¹

Ook Otlets ontwerp voor het juridische statuut van de *Cité Mondiale* viel in de loop van het jaar 1930 in het water. In dit scenario zouden Frankrijk en Zwitserland elk een gebied van 600 hectaren aan hun wederzijdse grenzen afstaan om een extraterritoriaal gebied voor de vestiging van de *Cité Mondiale* te vormen. Als precedent voor de vorming van een dergelijk extraterritoriaal gebied haalde Otlet onder meer de middeleeuwse vrije steden, het federale district van de Amerikaans hoofdstad Washington en het Vaticaan aan. Dit laatste was amper een jaar tevoren door een verdrag tussen de Italiaanse *Duce* en de paus gevormd: wat het Vaticaan voor religieuze zaken was, moest, zo meende Otlet, de *Cité Mondiale* voor politieke, economische en intellectuele aangelegenheden worden.¹³² Bovendien zou iedereen winnen bij de vorming van zo'n extraterritoriale zone: de geopolitieke troebelen die reeds sinds het begin van de negentiende eeuw rondom het grensgebied tussen de twee staten bestonden, zouden in dit scenario meteen tot de geschiedenis behoren.¹³³ Bovendien zou de Volkenbond, die op een grondgebied gevestigd zou zijn waarvan ze zelf de titularis was, zich daardoor voortaan kunnen onttrekken aan conflicten tussen de verschillende lidstaten, waarvan ze in haar korte bestaan reeds meermaals slachtoffer was geworden.¹³⁴

128 Bovendien zou deze bank geld kunnen lenen aan staten in moeilijkheden om de monetaire stabiliteit in de wereld te vrijwaren – ze was dus in zekere zin een voorafspiegeling van de huidige Wereldbank.

129 Courtiau, 'L'épopée de la Cité Mondiale', 14; Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 241.

130 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 242; Rayward, *The universe of information*, 287.

131 Vgl. K. Veraghtert, 'Productie en consumptie. Verbijstering, wanhoop, twijfel', in: R. Gobyn en W. Spriet red., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 140.

132 V. Piette en J.-F. Füeg, 'Otlet, Le Corbusier et la Cité Mondiale', in: P. Burniat red., *Le Corbusier et la Belgique* (Brussel 1997) 141.

133 Courtiau, 'L'épopée de la Cité Mondiale', 14.

134 Otlet haalt onder meer het voorbeeld aan van Sovjetrusland, dat in 1926 na een conflict met de Zwitserse regering eiste dat de zetel van de Volkenbond naar Parijs zou worden verplaatst;

Dit was echter zonder de Zwitsers gerekend. De idee van een extraterritoriaal gebied werd door de Zwitserse regering in Bern niet op gejuich onthaald. In de Zwitserse pers werd een heuse campagne tegen Otlets project gelanceerd: Genève was Zwitsers en zou Zwitsers blijven, zo luidde het, en men deed er maar best aan op te houden haar met een internationale 'karavanseraï' te vergelijken.¹³⁵ Alsof dat nog niet volstond, uitte Le Corbusier zelf ook steeds meer inhoudelijke twijfel ten aanzien van het project: een aanval van de Tsjechoslowaakse architect Karl Teige, die Le Corbusier beschuldigde gezondigd te hebben tegen de principes van het modernisme en teruggesprepen te hebben naar een als verouderd beschouwd monumentalisme, had de architect aan het denken gezet. Dit leidde er uiteindelijk toe dat Le Corbusier zich in toenemende mate distantieerde van het project en zich opnieuw tot meer theoretische problemen van de stedenbouw wendde, hetgeen in de uitwerking van de reeds vermelde *Ville Radieuse* zou resulteren.¹³⁶ Het was deze *Ville Radieuse* en niet de *Cité Mondiale* die daardoor centraal zou staan op CIAM 3 in Brussel.¹³⁷

Otlet gaf zich echter niet zo snel gewonnen, schuimde verder congressen af op zoek naar steun voor zijn project en zette, nu hij het zonder de bijstand van Le Corbusier moest stellen, diens rechterhand Pierre Jeanneret ertoe aan een deel van de plannen nog verder uit te werken.¹³⁸ Nadat een congres van de UAI over de extraterritorialiteit van de *Cité Mondiale*, dat in september 1930 in Genève had moeten plaatsvinden, formeel verboden werd door de Zwitserse regering, moest ook Otlet uiteindelijk de realiteit onder ogen zien.¹³⁹ 1930 had het jaar moeten worden waarin de bouw van een *Cité Mondiale* het tienjarig bestaan van de Volkenbond zou celebreren. In de plaats daarvan werd dit het jaar waarin, naarmate de gebouwen van het reële Paleis der Naties in Genève oprezen, Otlet de hoop moest opgeven dat de Volkenbond en *Cité Mondiale*, twee ideeën met hetzelfde doel – de wereldvrede –, in één inspanning zouden worden gerealiseerd.¹⁴⁰

Voortaan zou de *Cité Mondiale* als een kritisch model tegenover de reëel bestaande Volkenbond, als een soort concurrentie voor de wereldvrede, moeten verstaan worden: ze werd het model van een grotere, perfectere, een 'plus grande Société des Nations, la nouvelle Société des Nations'.¹⁴¹ Ze zou dan ook op heel wat punten beter scoren dan de reëel bestaande Volkenbond: de 'plus grande Société des Nations' zou van een regime van extraterritorialiteit genieten, ze zou naast staten ook associaties als rechtspersoon erkennen en bovendien zou ze nooit in een

P. Otlet, *Le siège définitif de la Société des Nations en une Cité Mondiale, centre autonome et exterritorialisé des organismes internationaux* (Brussel 1926) 3.

135 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 246.

136 Dit is althans de interpretatie van Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 207-215. Andere auteurs benadrukken de zelfverzekerdheid waarmee Le Corbusier Teige van repliek diende, bijvoorbeeld Benton, 'The era of great projects', 166. Zowel Teige's commentaar als Le Corbusiers antwoord zijn in het Nederlands vertaald: K. Teige, 'Mundaneum [1929]', in: *Oase*, nr.41 (1994) 34-42; Le Corbusier, 'Ter verdediging van de architectuur [1929]', in: *Oase*, nr.41 (1994) 57-69.

137 Vgl. de brief van Le Corbusier aan Paul Otlet (1930.10.30), gereproduceerd in Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 234-235.

138 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 218-219.

139 P. Otlet, 'La Cité Mondiale', in: *Palais Mondial. Mundaneum. Bulletin périodique*, nr. 4 (1931) 28.

140 In september 1929 werd de eerste steen gelegd van het Paleis de Naties, naar het ontwerp van vijf architecten, die de opdracht hadden gekregen de beste elementen van de inzendingen van de wedstrijd in 1927 te combineren in een groot gezamenlijk ontwerp; Courtau, 'Les relations entre Otlet et Genève', 67.

141 Otlet, *Monde*, 222.

architecturaal monster gehuisvest worden zoals het uiteindelijke Paleis der Naties.¹⁴² Precies een jaar nadat de eerste steen van dit Paleis in Genève was gelegd, achtte Otlet, de realiteit halsstarrig negerend, het nog steeds niet onrealistisch dat de zetel van de Volkenbond zou kunnen worden overgeplaatst naar een andere stad dan Genève – en dan in het bijzonder naar Brussel. Als echter ondanks alles zou blijken dat de Volkenbond onherroepelijk in Genève moest blijven, zo herhaalde Otlet zijn oude argument, zou de *Cité Mondiale* het intellectuele complement van deze politieke organisatie kunnen worden, eerder dan een omvattend alternatief.¹⁴³

De Volkenbond was niet de enige om in 1930 een jubileum te vieren: in hetzelfde jaar vierde de Belgische staat zijn honderdjarig bestaan. Ook deze verjaardag was voor Otlet een aanleiding om te hopen op de realisatie van de *Cité Mondiale*. Het stond namelijk reeds jaren vast dat het eeuwfeest zou verbonden worden met de organisatie van een wereldtentoonstelling. Aanvankelijk werd de wereldtentoonstelling van 1930 voor Brussel gepland. Otlet had er reeds vroeg in de jaren twintig voor gepleit dat deze wereldtentoonstelling aanleiding zou worden tot de bouw van zijn Internationale Stad – toen nog in de versie van Van der Swaelmen. Maar uiteindelijk werd beslist dat de wereldtentoonstelling in Brussel met vijf jaar zou worden uitgesteld en dat in 1930 twee parallelle tentoonstellingen in Antwerpen en Luik zouden worden georganiseerd.¹⁴⁴ Ondertussen had Otlet zich echter volledig gewijd aan de verdediging van zijn belangen in Genève. Niettemin slaagde hij erin de twee jubilea in zijn pleidooi handig met elkaar te verbinden: gekoppeld aan de tentoonstellingen van Antwerpen en Luik zou in Brussel een parallelle tentoonstelling worden georganiseerd met als thema ‘tien jaar inspanningen voor de vrede en de broederliefde’. Deze tentoonstelling zou dan na afloop van de festiviteiten naar Genève verhuizen, waar ze deel zou gaan uitmaken van het Mundaneum-project.¹⁴⁵

Een dergelijke tentoonstelling heeft nooit plaatsgevonden. Toch kan het voorgaande ons enkele belangrijke zaken leren over Otlets idee van de *Cité Mondiale*. Wanneer we de vraag stellen wat de *Cité Mondiale* of het Mundaneum rond 1930 voor Otlet betekende, zien we dat haar oorspronkelijke betekenis (als zoektocht naar een permanent en definitief *Palais Mondial*) in de loop van de jaren met een hele resem nieuwe betekenissen was aangevuld: de *Cité Mondiale* was in Otlets woorden tegelijkertijd een modelstad, een centrum voor internationale samenwerking, een werelddocumentatiecentrum, een immense handelsbeurs voor alle mogelijke zaken, een centrale onderwijsinstelling, een symbool van eendracht, menselijkheid en wereldvrede en een permanente wereldtentoonstelling.¹⁴⁶ Kortom, ze was uitgegroeid tot een conglomeraat, een bonte lappendeken van verschillende betekenissen. Ze werd, zo krijgt men de indruk bij het lezen van Otlets geschriften, tot de ultieme oplossing voor alle mogelijke problemen. Sterker

142 Voor een klagzang van Otlet hierover, zie: Otlet, ‘La Cité Mondiale’, 29-30.

143 Ibid. 29. Ook hier waren Otlets plannen inmiddels door de realiteit ingehaald: het Internationaal Comité voor Intellectuele Samenwerking (de voorloper van de UNESCO), dat in 1922 was gesticht, had in de loop der jaren steeds meer de rol van de intellectuele afdeling van de Volkenbond op zich genomen; Rayward, *The universe of information*, 286.

144 M. Nauwelaerts, ‘De droom van de metropool. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen’, in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930*. Tentoonstellingscatalogus (Antwerpen 1993) 60.

145 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 181.

146 V. Bourgeois, ‘Malheurs et espoirs de Tervueren’, in: *Bruxelles*, nr.8 (1933) 16.

nog, ze was het 'laatste wereldwonder', dat de synthese en bekroning van de reeds bestaande wereldwonderen zou worden.¹⁴⁷

Tegelijkertijd was Otlet er onafgebroken mee bezig de *Cité Mondiale* ook daadwerkelijk te realiseren. Geen gelegenheid was hiervoor te vergezocht: overal zag Otlet kansen voor de oprichting van de *Cité Mondiale*. Dit was de tragiek van geschiedenis van de *Cité Mondiale*: hoe meer betekenissen zich aan haar samenclusterden, hoe groter van opzet ze werd en hoe 'ultiemer' haar doelstellingen, des te onwaarschijnlijker werd haar realisatie en des te obsessiever Otlet trachtte haar alsnog te verwerkelijken. Daarvoor moest hij ze met de nodige pragmatiek en retorische souplesse in de realiteit van de dag verankeren om de wereld ervan te overtuigen dat het *nu* de unieke kans was voor haar realisatie. De tragiek van Otlets onderneming – hoe abstracter haar aspiratie, des te groter de nood aan en de onwaarschijnlijkheid van een concrete realisatie – was daarmee tegelijkertijd ook de paradox die kenmerkend was voor het hele verhaal van de *Cité Mondiale*. Ze zou nog onder verschillende vormen opnieuw opduiken: het universele tegenover het particuliere, het ultieme en finale tegenover het historische, het structurele en systematische tegenover het lokale, het normatieve tegenover het descriptieve, het collectieve tegenover het individuele, het centrale tegenover het middelpuntsvliedende. Precies dezelfde contradicties zouden het verhaal van de modernistische stedenbouwkunde, die zo eng met het lot van de *Cité Mondiale* verbonden was, kenmerken.

Een nieuw leven voor de Cité Mondiale

Aan het begin van de jaren dertig leek het dus erg onwaarschijnlijk dat de *Cité Mondiale* ooit zou worden gerealiseerd. Alle elementen die voordien een dergelijke realisatie denkbaar hadden gemaakt – de steun van het internationale mecenaat en van de Belgische regering, de verbinding met het project van de Volkenbond – waren immers verdwenen. Niettemin was het lot van de *Cité Mondiale* daarmee niet bezegeld, integendeel: de bezorgdheid die Otlet in de aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde brief aan Verwilghen had geuit, bleek ongegrond. Dankzij Verwilghen kreeg de idee van de *Cité Mondiale* zelfs nieuw leven ingeblazen. Verwilghen had na Van der Swaelmens dood zijn leerstoel aan het ISAD en daarmee meteen ook zijn rol als belangrijkste verspreider en promotor van de stedenbouwkunde in België overgenomen.¹⁴⁸ Tijdens de oorlog was hij uitgeweken naar Engeland en Frankrijk, waar hij zich in de theorie van de stedenbouw had verdiept. In 1919 was hij medestichter van *La Cité* en de SUB / SBUAM geweest. Ontgoocheld door de naoorlogse wederopbouw had hij zich in de jaren twintig samen met Van der Swaelmen als belangrijkste voortrekker van de tuinstadbeweging opgeworpen. Als hoofddocent stedenbouw aan het ISAD, als leidend redacteur van *La Cité*, als voortrekker van de SBUAM en als lid van de Belgische CIAM-afdeling zou hij gedurende de hele jaren dertig een prominente rol vervullen.

Op het ISAD nam Verwilghen de taak op zich de toekomstige stedenbouwkundige elite op te leiden tot breed gevormde intellectuelen, multidisciplinaire 'universele mensen'.¹⁴⁹ Hij confronteerde hen vanaf het begin met concrete stedenbouwkundige

147 Otlet, *Monde*, 333.

148 Zampa, *La continuité d'une illusion*, 368.

149 Ibid. 398.

De *Cité Mondiale* was voor Otlet omstreeks 1930 uitgegroeid tot het 'laatste wereldwonder' dat een ultieme oplossing van alle mogelijke problemen zou zijn.

problemen, die hen een gedegen praktijkgerichtheid moesten bijbrengen. Een oefening die Verwilghen aan zijn eerstejaarsstudenten van het academiejaar 1931-1932 voorlegde, was het ontwerp van een satellietstad in Tervuren. Naast richtlijnen voor het gewenste inwonerstal en de aard van de voorzieningen stelde deze oefening als opgave een 'Centre Intellectuel' te ontwikkelen, gebaseerd op de 'ville internationale van Paul Otlet en Ernest Hébrard'.¹⁵⁰ Het beste ontwerp van deze jaargang werd het jaar erop gepubliceerd in *La Cité*.¹⁵¹ Het idee van de *Cité Mondiale* bleef dus leven in de kringen van het ISAD en de SBUAM en gedurende de jaren dertig zou een groot deel van de protagonisten van dit modernistische netwerk – waaronder een aantal leerlingen van Verwilghen, Verwilghen zelf, maar ook Bourgeois, Eggerickx en anderen – vormen van *Mundanea* en *Cités Mondiales* ontwerpen.

Hoe valt dit echter te rijmen met het manifeste gebrek aan realiseerbaarheid van deze concepten? Het antwoord kan alleen maar liggen in het feit dat de modernistische architecten met het Mundaneum meer dan een gebouw ontwierpen. Het Mundaneum was in Otlets beschrijving in *Monde* tegelijkertijd 'een Idee, een Institutie, een Methode, een materieel Lichaam van werken en collecties, een Gebouw, een Netwerk'.¹⁵² Een echt 'architecturaal programma' waarop de architecten zich voor het ontwerpen van een Mundaneum konden baseren, was er dan ook niet. Het werkje dat Otlet in 1927 met de titel *Mundaneum* publiceerde en dat de krijtlijnen voor de nieuwe institutie uitzette – Le Corbusier had zich in 1928 ook al van dit werkje bediend – leverde slechts een 'ideologisch programma': het somde alle delen van het Mundaneum op en vatte deze samen in een diagram dat 'op zich en los van alle bepalingen van schaal, architectuur, site en tijd' moest worden beschouwd.¹⁵³ Het was een 'abstract prototype' dat de architecten moesten bestuderen en zich eigen maken en waarop zich, naargelang de omstandigheden, specifieke projecten, als 'variaties op een onveranderlijk thema' konden baseren.¹⁵⁴ Iedere architect werd uitgenodigd om op zijn manier bij te dragen tot het 'immense atelier' van het Mundaneum, om deel te nemen aan de 'wedstrijd met prijs noch jury' die het Mundaneum was.¹⁵⁵ De opgave van deze 'wedstrijd' beschreef Otlet als volgt:

'Het gaat erom het *Palais Mondial* op grotere schaal opnieuw op te bouwen, met vereende krachten het Mundaneum op te richten, een Monument van de Intelligentie, dat tegelijkertijd een internationaal Museum, een internationale Bibliotheek, een internationale Universiteit zal zijn, dit alles gerealiseerd door de Unie van Internationale Associaties. Het gaat erom een samenvatting van de wereld te presenteren en ervoor te zorgen dat, door de kracht van haar eenheid, een dergelijke creatie zal bijdragen tot een vergemakkelijking en versnelling van de ontwikkeling van de Wereld naar een superieur stadium van integrale samenwerking.'¹⁵⁶

150 VRWL, Doss.4.1.4.3.5, *Opgave aan de leerlingen van het eerste jaar stedenbouw 1931-1932*.

151 Dit was een ontwerp van Louis Olarte; R. Verwilghen, 'L'enseignement de l'urbanisme', in: *La Cité*, nr.11, 11 (1933) 207.

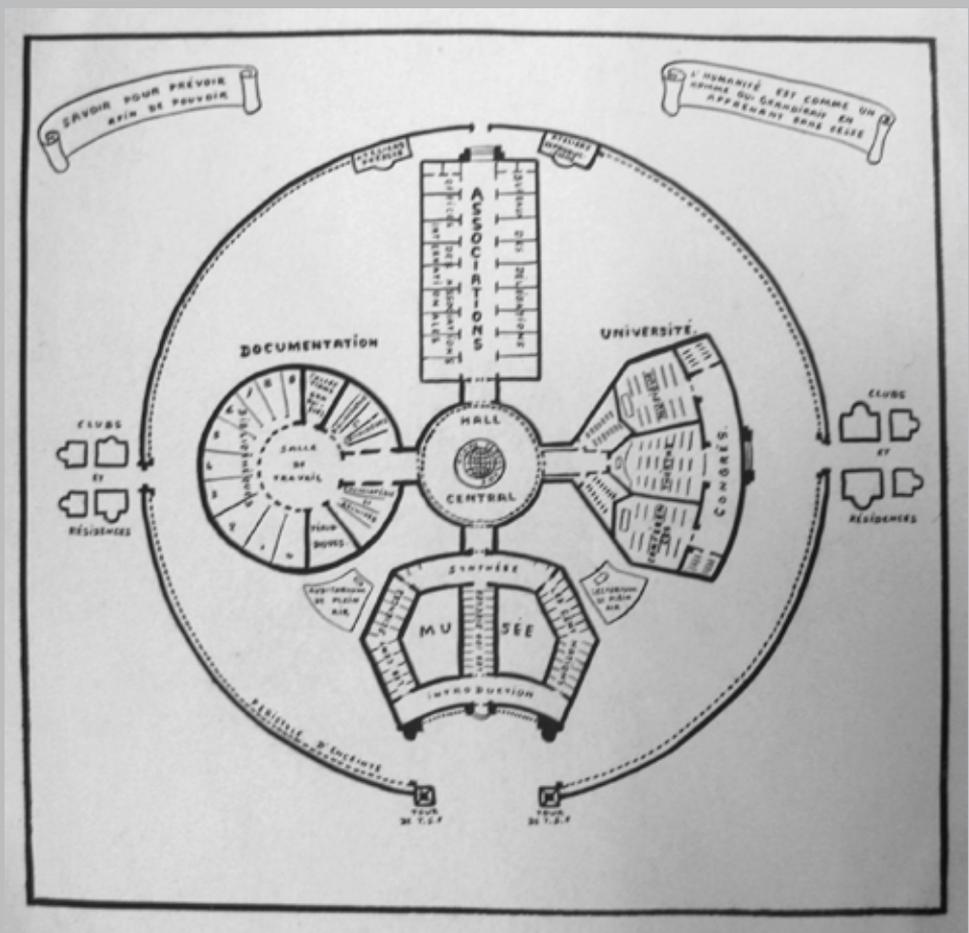
152 Otlet, *Monde*, 448.

153 Otlet, *Mundaneum*, 3.

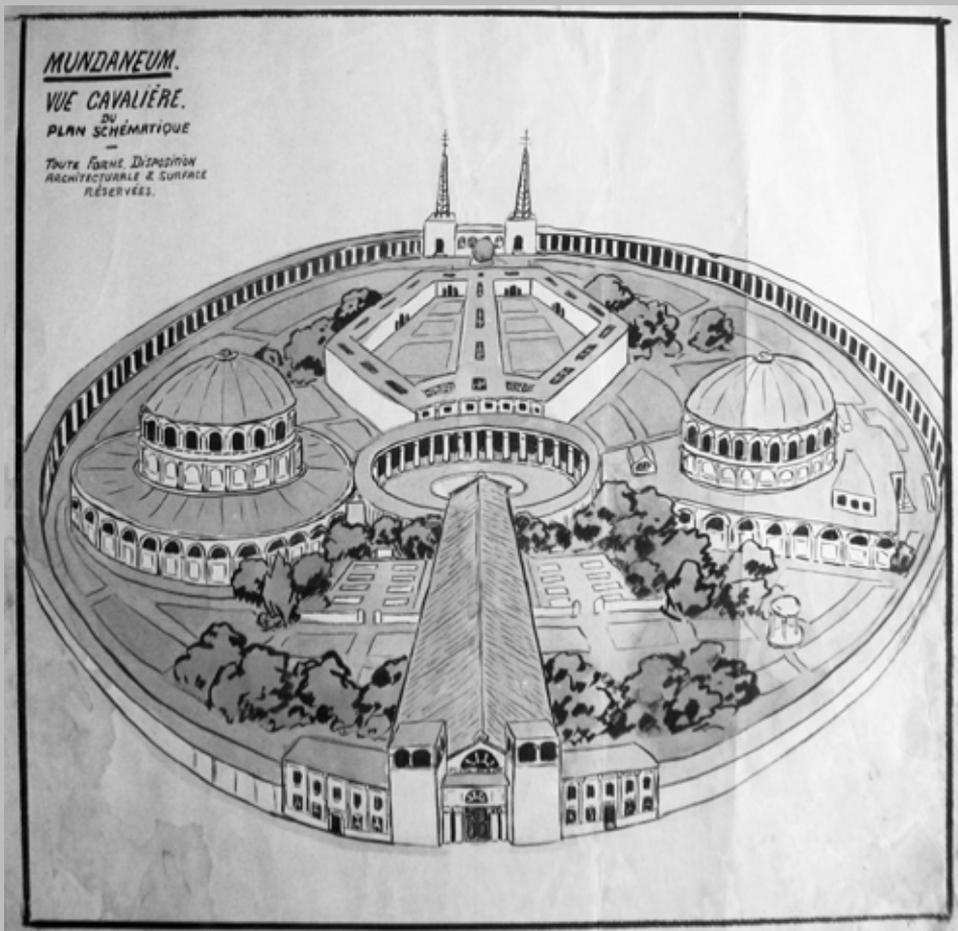
154 Otlet, *Monde*, 451.

155 P. Otlet, *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum* (Brussel 1943) s.p.

156 Otlet, *Mundaneum*, 2.

Otlet vatte het programma voor de *Cité Mondiale* samen in een diagram dat 'op zich en los van alle bepalingen van schaal, architectuur, site en tijd' moest worden beschouwd.

2. Het laatste wereldwonder, het modernisme en de technocratie
Bouwstenen voor een semiologie van
de Cité Mondiale in de jaren 1930

Vaak waagde Otlet zich zélf aan schetsen voor een *Cité Mondiale*, waarbij hij meestal niet verder kwam dan een eenvoudige uitwerking van zijn eigen diagrammen.

Het Mundaneum dat zo zou ontstaan, zou dan nog verder kunnen uitgebreid worden tot een *Cité Mondiale*. Hiervoor voorzag Otlet een stappenplan: eerst en vooral zouden de bestaande collecties en instituties van het *Palais Mondial* in een voorlopig gebouw gehuisvest worden (we schrijven in een tijd waarin Otlet ernstig met de Belgische overheid in de clinch lag over de beschikking van de gebouwen van de Cinquantenaire); van daaruit zou de bouw van een definitief Mundaneum voorbereid worden; eenmaal gebouwd, zou dit centrale Mundaneum na verloop van tijd omringd worden door ‘Paviljoenen’ van de verschillende naties, ‘Huizen’ van de verschillende wetenschappen, en ‘Reconstructies’ van de verschillende historische tijdperken; op die manier zou de nucleus van het Mundaneum uiteindelijk uitgroeien tot een stad, de *Cité Mondiale*.¹⁵⁷

Wat dreef de modernistische architecten en stedenbouwkundigen om deel te nemen aan deze ‘wedstrijd’ waarvan ze verzekerd waren dat die geen prijs zou opleveren? De epigonistische navolging van Le Corbusier, de heldenfiguur van de modernistische architectuur, lijkt hiervoor geen voldoende verklaring te kunnen bieden. Het denken van Otlet, waaraan de architecten met hun Mundanea een steengeworden uitdrukking trachtten te geven, moet in hen iets meer wezenlijks hebben aangesproken. Ik wil voor een begrip van de betekenis van de *Cité Mondiale* voor de modernistische architecten in de jaren dertig twee bouwstenen naar voren schuiven, waarop we later, bij de uitwerking van meer specifieke gevallen, kunnen voortbouwen. De eerste openbaart Otlet als theoreticus van het modernisme. De tweede toont aan dat Otlets denken een maatschappijmodel impliceerde dat tegen de achtergrond van de politieke omstandigheden van het België van de jaren dertig als ideologische basis voor de modernistische stedenbouw kon dienen.

Een theorie voor het modernisme

Het modernisme in de architectuur stelde zich tot taak een bouwkunst te ontwikkelen die rationeel, wetenschappelijk, universeel en hedendaags was.¹⁵⁸ In wezen stoelde het twintigste-eeuwse modernisme op een vooruitgangsgeloof dat kenmerkend geweest was voor de negentiende eeuw. Het was het geloof dat de ongebreidelde vooruitgang van wetenschap en technologie een wereld en een maatschappij zouden creëren die steeds beter, rechtvaardiger, leefbaarder zouden zijn. Met dit doel voor ogen ging het modernisme op zoek naar een architectuur die, met de wetenschap als objectieve bemiddelaar, universeel en algemeen geldend was, eerder dan tegemoet te komen aan individuele esthetische eisen. Zo werd het ornament, voertuig van dit individualisme en estheticisme – in de woorden van Adolf Loos – een ‘misdad’; in de plaats daarvan werd gestreefd naar een abstracte en dus universele vormtaal. Tegenover de historiserende neostijlen van de negentiende eeuw werd een universele, moderne en dus hedendaagse stijl vooropgezet: ‘We zijn vooruitgegaan, we zijn van primaire bevredigingen (het decor) naar superieure bevredigingen overgegaan (de mathematiek)’, stelde

157 Ibid. 5.

158 Uiteraard kan men de modernistische beweging niet als een uniforme beweging beschouwen en moet de beweging ook binnen haar specifieke Belgische context beschouwd worden; G. Bekaert, ‘Modern classicism or the critical function of regionalism’, in: H. Heynen en H.-J. Henket red., *Back from Utopia. The challenge of the Modern Movement* (Rotterdam 2002) 92. Hier gaat mij hier echter slechts om het aantonen van enkele algemene principes van het modernisme.

Le Corbusier in *Vers une Architecture*, dat als manifest van de modernistische architectuur geldt: 'Architectuur is de kunstvorm bij uitstek die een toestand van platonische grootsheid bereikt, van mathematische orde, van speculatie, van harmonie, tot stand gebracht door ontroerende verhoudingen. Dat is het doel van de architectuur.'¹⁵⁹

De machine, realisatie bij uitstek van wetenschap en technologie, werd het paradigma van de modernistische architectuur. Zij werd het middel om de kunst van het gevoel, het individuele en het decoratieve te ontdoen en haar een universele taal te geven. Voor Le Corbusier waren het dan ook de ingenieurs die de architectuur uit de handen van het estheticisme en academisme hadden gered en haar zo opnieuw levenskrachtig hadden gemaakt.¹⁶⁰ Een bouwwerk mocht immers slechts door zijn functionaliteit worden geconditioneerd. De pakketboot en het vliegtuig voldeden aan de eis van functionalisme en behoorden daarom tot Le Corbusiers meest geliefde beeldspraken: 'Het vliegtuig laat ons zien dat er voor een goed gedefinieerd probleem een oplossing wordt gevonden. Willen vliegen als een vogel was het probleem slechts definiëren. [...] Een vliegende machine uitvinden zonder enige herinnering aan dingen die vreemd zijn aan de zuivere mechanica, dat wil zeggen een dragend model en een voortbeweging zoeken, dat was het probleem goed definiëren: in minder dan tien jaar kon iedereen vliegen.'¹⁶¹ Op dezelfde manier moest het huis als oplossing op een goed gedefinieerd probleem een 'machine à habiter', een woonmachine worden.¹⁶² Machine, wetenschap, abstractie zouden tenslotte leiden tot een dematerialisering, een denaturalisering en een desindividualisering ten voordele van een zuiver geestelijke, mathematische kunst.¹⁶³

Een dergelijk vertrouwen in de vooruitgang, steunend op wetenschap en technologie, lijkt inderdaad eerder kenmerkend voor de negentiende dan voor de twintigste eeuw. Tegen de achtergrond van de reële ontwikkeling van de filosofie en de wetenschap doet de modernistische retoriek dan ook lichtelijk anachronistisch aan: reeds vóór de Eerste Wereldoorlog was het positivisme, het ongebreidelde geloof in de almacht van de wetenschap zoals deze door Auguste Comte was geponeerd, door mensen als Edmund Husserl ernstig in vraag gesteld, hadden de theorieën van Albert Einstein de mogelijkheid van een omvattende en geünificeerde wetenschapstheorie gehypothetiseerd en had Sigmund Freud aangetoond dat ook de mens zelf in zijn handelen niet slechts door intelligibele motieven maar ook door onbewuste driften beheerst werd. De genadeslag voor de 'lange negentiende eeuw' was uiteindelijk geleverd door de Eerste Wereldoorlog, waarin de machine, tot dan toe het ultieme voertuig van het vooruitgangsoptimisme, haar donkere, destructieve zijde had getoond.

'Het beeld van een innerlijk samenhangende objectieve en onveranderlijke werkelijkheid' dat de mensheid tot dan toe had gekoesterd, was geïmplodeerd.

159 Le Corbusier, 'Naar een architectuur [1923]', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 129.

160 Le Corbusier en A. Ozenfant, 'Na het kubisme [1918]', in: *Ibid.* 89.

161 Le Corbusier, 'Naar een architectuur [1923]', in: *Ibid.* 128.

162 *Ibid.* 126.

163 De vorige twee paragrafen zijn vrij gebaseerd op de volgende teksten: L. de Cauter, 'Utopie', in: H. Heynen red., *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 844-855; H. Heynen en L. de Cauter, 'Avant-garde en modernisme', in: *Ibid.* 687-692; L. de Cauter, 'Modernisme en (anti)classicisme', in: *Ibid.* 683-698; H. Heynen en A. Loecx, 'Het functionalisme en zijn schaduw', in: *Ibid.* 699-707; L. de Cauter, 'De machine als paradigma', in: *Ibid.* 747-754.

De modernistische architectuur wilde een bouwstijl ontwikkelen die rationeel, wetenschappelijk, universeel en hedendaags was. Voor Le Corbusier (wiens Villa Stein uit 1927 hier te zien is) moest het huis daarom een 'machine à habiter' worden.

Tegen deze achtergrond ontstond een hele reeks kunststromingen – dadaïsme, surrealisme, expressionisme, en andere ‘-ismen’ – die eerder dan een vertrouwen in vooruitgang en wetenschap en een geloof in één samenhangende werkelijkheid uitgingen van het ‘ongerijmde, verscheurde en ongrijpbare van het bestaan.’¹⁶⁴ De modernistische architectuur daarentegen bleef zich, geconfronteerd met al deze centrifugale krachten, koppig vasthouden aan het negentiende-eeuwse vooruitgangs- en wetenschapsoptimisme.¹⁶⁵ Otlet leek daarom een gedroomd theoreticus voor de modernisten. Hij was een buitengewoon erudiet man, op de hoogte van alle recente ontwikkelingen in elke mogelijke wetenschappelijke discipline, maar verdedigde desondanks nog zo laat als in 1935 in zijn boek *Monde* het positivisme à la Comte en geloofde dat ‘het geheel van de wetenschappen’ uiteindelijk zou uitmonden in de ‘kennis van de wereld in zijn totaliteit.’¹⁶⁶ In de allesomvattende rekensom die deze ‘wereld in zijn totaliteit’ uitdrukte, werden iconoclasten als Friedrich Nietzsche en Einstein veilig weggestopt in het ‘x+y’ van ‘het Onbekende’ en op die manier meteen ook onschadelijk gemaakt.¹⁶⁷

Wellicht kan een internationale vergelijking hier verhelderend werken. In 1919 was uit de school die Henry van de Velde in 1907 in Weimar had opgericht, het beroemde Bauhaus ontstaan. De school was in de loop van de jaren twintig uitgegroeid tot speerpunt van het modernisme in Duitsland. Toen Van de Velde in 1926 het ISAD stichtte, was het dit Bauhaus dat hiervoor model stond. In hun poging om hun kunst breder maatschappelijk en filosofisch te verankeren, haalden Bauhaus-directeurs Walter Gropius en vervolgens Hannes Meyer hechte banden aan met de wetenschappelijke wereld. Zo werden regelmatig gastdocenten uit vakgebieden als de sociologie, fysica, en filosofie uitgenodigd. De meest gevraagde sprekers waren zonder twijfel de leden van de Wiener Kreis. De leden van deze kleine Weense groep wetenschappers en denkers, zoals Moritz Schlick, Rudolf Carnap en Otto Neurath, waren verdedigers van wat zij zelf het logisch-positivisme of neopositivisme noemden. Ze stelden zich tot doel een eenheidswetenschap te scheppen waarin al het weten – of het nu ging om de relativiteitstheorie, de marxistische sociologie of de psychoanalyse – in de vorm van elementaire, gestandaardiseerde basisbestanddelen van de ervaring, logisch op elkaar betrokken en uiteindelijk gesynthetiseerd kon worden.¹⁶⁸ Om een dergelijke synthese mogelijk te maken moest deze *Einheitswissenschaft* echter ontdaan worden van de ballast van de metafysica van de traditionele filosofie, waarover slechts zinledige uitspraken mogelijk werden geacht.

164 Von der Dunk, *De verdwijnende hemel*, 63.

165 Uiteraard is een dergelijke duiding van het modernisme in de architectuur ietwat eenzijdig. Als het zo is dat we kunnen spreken van twee modernismen – een modernisme enerzijds dat, steunend op de romantische traditie, de middelpuntsvliedende krachten bezingt en wantrouwig staat tegenover de wetenschap als alwetend en anderzijds een modernisme dat zich eerder laat lezen in het verlengde van het negentiende-eeuwse positivistische geloof in de mogelijkheid van de wetenschap om tot de waarheid door te dringen, waardoor deze als referentie kan blijven gelden voor de kunst – moeten deze twee altijd in een dialectische verhouding worden gezien, waarbij zich nergens één van beiden in zijn ‘pure’ vorm voordoet, vgl. D. E. Hollinger, ‘The Knower and the Artificer, with Postscript 1993’, in: D. Ross red., *Modernist impulses in the human sciences 1870-1930* (Baltimore / Londen 1994) 26-53. Wanneer we echter spreken over de affiniteiten tussen Otlet en de modernistische architecten en stedenbouwkundigen, is het toch vooral de tweede variant van het modernisme die deze uitmaakt.

166 Otlet, *Monde*, VII.

167 Ibid. 394-396.

168 P. Galison, ‘Aufbau / Bauhaus. Logischer Positivismus und architektonischer Moderne’, in: *Arch+*, nr.156 (2001) 67.

In deze taak zagen de logisch-positivisten zich verwant met de taak die de moderne architectuur zichzelf stelde: het samenstellen van een 'transparente constructie', opgebouwd uit eenvoudige gestandaardiseerde, basisvormen en het zich ontdoen van alle traditionele, overbodige esthetiek en ornament. Voor Carnap waren de nieuwe architectuur en de nieuwe filosofie uiteindelijk 'slechts twee zijden van hetzelfde leven'.¹⁶⁹ De modernistische architecten van het Bauhaus en de logische positivisten van de Wiener Kreis deelden een adoratie van de moderne techniek, industrie en machine, een ontzag voor de principes van standaardisering, een geloof in de heilbrengende functie van de wetenschap. Uiteindelijk vonden zij in elkaar een wederzijdse legitimering: de Wiener Kreis verleende het Bauhaus zijn aura van wetenschappelijkheid, het Bauhaus bevestigde de progressieve zelfverbeelding van de Wiener Kreis.¹⁷⁰

Het is hier erg verleidelijk een parallel te trekken met de functie die Otlet voor de Belgische modernisten van de SBUAM, het ISAD en *La Cité* zou kunnen vervuld hebben: het legitimerende synthetische wereldbeeld dat Neurath en Carnap de leden van het Duitse Bauhaus verschaften, zou Otlet dan aan de leden van het ISAD, tenslotte toch het 'Bauhaus belge', hebben aangereikt;¹⁷¹ wat Carnaps boek *Der logische Aufbau der Welt*, de bijbel van het logisch-positivisme, voor de Duitse modernisten was, zou *Monde* voor de Belgische modernisten zijn; en op dezelfde manier waarop Neurath uit zijn entourage van modernistische architecten de ontwerpers voor zijn gestandaardiseerde 'Museum für Bild-Statistik' rekruteerde, deed Otlet voor zijn Mundaneum beroep op architecten als Bourgeois, Eggerickx en Verwilghen.¹⁷² Een dergelijke parallel mag natuurlijk niet te onbezonnen worden doorgevoerd. Hoewel Otlets zoektocht naar een ultieme synthetiserende wetenschap in vele opzichten vergelijkbaar was met de ambities van de Wiener Kreis, verschilden de twee projecten op een aantal essentiële punten.¹⁷³ Zo hadden de logisch-positivisten van de Wiener Kreis de fenomenen waarover zij geldige uitspraken konden doen, met een soort van scheermes van Ockham beperkt tot de empirische kennis. Deze uitspraken moesten voldoen aan een reeks strenge geldigheidscriteria, waardoor de metafysica en de meer speculatieve filosofie als ballast overboord werden gegooid. Otlet daarentegen deinsde niet terug voor een heel wat messianistischer en universalistischer retoriek, waarin hij een klassiek Comtiaans positivisme combineerde met duidelijk theosofisch en spiritualistisch geïnspireerde uitspraken.¹⁷⁴

Toch kan men Otlet terecht een modernist noemen, gehecht als hij was aan de principes van rationaliteit, planning, standaardisering, het geloof in de wetenschappelijke methode en de onstuitbaarheid van de wetenschappelijke en sociale vooruitgang. De wereld, zo stelde hij, toont zich als veelheid en verscheidenheid en 'om haar te kunnen denken, op haar te kunnen inwerken of

169 Ibid. 66.

170 Ibid. 78.

171 J. Aron, *La Cambre et l'architecture. Un regard sur le Bauhaus belge* (Brussel 1982)

172 Neurath zou later ook een rol spelen op het beroemde vierde CIAM-congres, dat resulteerde in het Charter van Athene. Zijn precieze rol wordt momenteel nog onderzocht; G. Gresleri, 'Convergences et divergences. De Le Corbusier à Otto Neurath', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 72-81. Ook de exacte band tussen Neurath en Otlet wordt tot op heden door een aantal wetenschappers onderzocht, zie: Gresleri, 'Convergences et divergences', 73.

173 Vgl. N. Vossoughian, 'The language of the World Museum. Otto Neurath, Paul Otlet, Le Corbusier', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 82-93.

174 Bijvoorbeeld Otlet, *Monde*, 384-385.

om simpelweg ontroerd te kunnen worden door haar, moeten we ze opsommen, benoemen, ontbinden, klasseren, meten, opnieuw samenstellen, met haar elementen nieuwe verbindingen maken.¹⁷⁵ Wat de modernistische architectuur met de ruimte en met vormen deed, deed Otlet met de kennis. De architectuur was dan ook een geliefde metafoor voor Otlet: zo meende hij, handelend over de atomaire structuur van de materie: 'We hebben vastgesteld dat de eigenschappen van een substantie essentieel afhangen van de rangschikking, de verbinding, de samenvoeging van de atomen en de moleculen waaruit ze samengesteld is. Uit het architecturaal dispositief van alle deeltjes ontstaan de nieuwe eigenschappen. [...] Het leven is dus niet universeel, maar wordt geboren uit de rangschikking van de dingen.'¹⁷⁶

In hun zoektocht naar een samenhangend wereldbeeld dat hun modernistische geloofspunten kon schragen, vonden de modernistische architecten in Otlet, met zijn 'aangeboren nood aan orde, methode en klaarheid' een ideale partner.¹⁷⁷ In een artikel uit 1933 waarin *La Cité* aankondigde voortaan haar artikelen te classificeren volgens het door Otlet ontworpen CDU, trok de auteur een duidelijke parallel tussen de standaardisering (of normalisering) van de bouwproductie en deze van de kennis: '*La Cité*, dat het orgaan is geworden van de SBUAM, waarvan één van de doelen de normalisatie van de producten van de bouwindustrie is, moet nu ook haar eigen normalisatie doorvoeren, door zichzelf te onderwerpen aan de vereisten van de mondiale classificatie.'¹⁷⁸ De keuze leek een logische stap 'op het moment dat de normalisering en de rationalisering zich op alle vlakken van de menselijke activiteit doorzet'.¹⁷⁹ Otlet en de architecten van de SBUAM en het ISAD waren dus in vele opzichten bondgenoten met een zelfde modernistische zending.

Dromen van een technocratische maatschappij

Naast deze meer theoretische affiniteit tussen het denken van Otlet en modernistische architecten, deelden ze duidelijk een zelfde maatschappijmodel. Dit maatschappijmodel moet gezien worden tegen de achtergrond van en in contrast met de reële politieke en maatschappelijke situatie van België tijdens het interbellum. Zoals aangetoond was de naoorlogse reconstructie een frustrerende aangelegenheid geweest voor de modernistische krachten in België: ze hadden gehoopt op een wederopbouw volgens de principes van de *Survey* en een zich daarop baserend omvattend plan, maar werden uiteindelijk uit de wederopbouw geweerd. Zo was de eerste Belgische wet op de stedenbouw die in 1915 was aangenomen en die voornamelijk het werk was geweest van Van der Swaelmen en Verwilghen, grotendeels dode letter gebleven.¹⁸⁰ De roep om een nieuwe wet op de stedenbouw, die elke grote agglomeratie zou verplichten een algemeen plan van aanleg in te dienen en die een gecoördineerde planning op regionale of zelfs nationale schaal moest mogelijk maken, vormde een constante door het interbellum

175 Ibid. V.

176 Ibid. 39. Op dezelfde manier is elk mensenleven voor Otlet 'une édification, une architecture'; Otlet, *Monde*, 344.

177 France, 'Le nouveau service des notes techniques', 236.

178 Ibid.

179 Ibid. 237.

180 P. Uyttenhove, 'Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de Duitse bezetting. De moderne beweging en het Commisariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (1940-1944)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr.3-4, 20 (1989) 494.

heen. Ondanks verscheidene wetsvoorstellen (zoals dat van Emile Vinck in 1931) zou een dergelijke nieuwe wetgeving gedurende het hele interbellum niet door het parlement geraken.¹⁸¹

De politieke instabiliteit die kenmerkend was voor de periode van het interbellum in België, dat maar liefst zeventien regeringswissels kende, zorgde ervoor dat geen enkele van deze regeringen in staat was een krachtadig stedenbouwkundig beleid te voeren.¹⁸² Marcel Schmitz, redacteur van *La Cité*, evalueerde de situatie in 1935 als volgt: ‘De wanordelijke en anti-economische situatie waarin zich de meeste van onze grote agglomeraties vandaag bevinden, toont rijkelijk aan dat men bij de ontwikkeling van onze steden tekort is geschoten [...] aan de vooruitziedheid die men zou moeten opbrengen voor de betrekkingen die in ons zo kleine land tussen de lokale en de nationale economie bestaan.’ Een nieuwe wetgeving was voor Schmitz slechts de eerste stap naar verbetering. Tevens moest een centrale autoriteit een instrument creëren dat voor deze urbanisatie zou instaan: ‘een dienst, een administratie, een departement – de naam doet er niet toe, wel de idee – die de uitvoerder van de wet zou zijn, een uitvoerder voorzien van de nodige machtigingen, niet slechts als controlerende instantie, maar ook met daadwerkelijke bevoegdheden, want zichzelf zal de urbanisatie niet realiseren.’ Dit instrument moest een ‘État général des besoins du territoire national’ (een *Survey*) opstellen en op basis daarvan de nationale planning coördineren. Tenslotte moest dit instrument volgens Schmitz nog door de juiste specialisten bezet worden: ‘Deze specialisten bestaan. Men zal ze in onze kringen vinden en het is maar logisch dat men beroep zou doen op hun diensten.’¹⁸³

Het mag duidelijk zijn dat Otlets denken perfect aansloot bij dergelijke hunkeringen naar een technocratische maatschappij. Otlet pleitte voor een maatschappij waarin politiek en wetenschap nauw bij elkaar aansloten: ‘De politiek moet wetenschappelijk worden [...]. Ze moet zich baseren op feiten, deze meten en plaatsen. Zij moet op de dagelijkse problemen de wetenschappelijke principes toepassen die zo zeer bijgedragen hebben tot de vooruitgang van de industrie en de handel op alle vlakken.’¹⁸⁴ Daarvoor zou een grote kloof moeten overbrugd worden: ‘De wetenschappelijke geest analyseert, onderscheidt, berekent, weegt af [...]. In de politiek daarentegen werkt men met grove benaderingen, met formules die geen absolute zekerheid bieden. Het scalpel en het diatomische scheermes (sic) worden er vervangen door de bijl die zich ertoe beperkt grof te hakken.’¹⁸⁵ Deze lomphed en inaccuraatheid zouden geen plaats meer krijgen in Otlets toekomstvisie, waarin de voortschrijdende technologie het de mens in eindeffect mogelijk zou maken volledig te vertrouwen op de onfeilbaarheid van de machine: Otlet voorspelde zelfs de ontwikkeling van een ‘eenvoudige bestuursmachine’, een ‘machine intellectuelle’ die het regeren tot in de puntjes zou perfectioneren.¹⁸⁶

Vooraleer een dergelijke, voor de hedendaagse lezer eerder dystopisch ogende, machine werd uitgevonden, was het nog aan een technocratische elite om de

181 E. Vinck, ‘La loi d’urbanisation’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.182 (1936) 121.

182 A. F. Manning, H. Balthazar en J. de Vries, *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Nederland en België 1914-1940, deel 2* (Haarlem 1979) 198-199.

183 M. Schmitz, ‘Rapport sur l’urbanisme’, in: *La Cité*, 13 (1935) 62-64.

184 Otlet verwees zelf expliciet naar de Technocratische Beweging, die in het Interbellum vooral in de Verenigde Staten furor maakte. Hij vergeleek hun concept van de ‘prévision sociologique’ met dat van zijn *Palais Mondial*, Otlet, *Monde*, 414.

185 Ibid. 198.

186 Ibid. 200.

maatschappij in goede banen te leiden. Zich beroepend op Comte, pleitte Otlet ervoor dat een intellectuele elite, de zogenaamde ‘travailleurs intellectuels’ aan de top van de maatschappelijke piramide zou optreden als ‘gids en brein van de massa’: ‘de intellectuelen moeten de spirituele macht opeisen in de maatschappij, die ze moeten organiseren en efficiënt maken.’¹⁸⁷ Tegenover het ‘drievoudige kwaad van crisis, oorlog en revolutie’, die het resultaat waren van een ‘maatschappij die slechts de uitdrukking is van het toeval van individuele, ongecoördineerde acties’, een ‘decadente maatschappij’, plaatste hij een maatschappij ‘die van bovenuit gereformeerd moet worden’.¹⁸⁸ We hebben gezien dat Otlet aan de top van deze technocratische piramide de sociologen en de stedenbouwkundigen had geplaatst. Dergelijke zinnebeelden sloten naadloos aan bij het zelfbeeld van de stedenbouwkundige als ‘chef d’orchestre’ of als ‘organisateur responsable du fonctionnement de la machine urbaine et territoriale’, om een beeldspraak van Raphaël Verwilghen te gebruiken.¹⁸⁹

Het beeld van een ‘civilisation dirigée’, een hiërarchisch geordende maatschappij met aan de top een planningselite die op basis van een geoptimaliseerde informatieverwerking exacte voorspellingen voor de toekomst kon maken en de juiste hervormingen in een topdown-systeem aan de maatschappij kon opleggen, werd dus tegenover een reële maatschappij gesteld die gekenmerkt werd door politieke instabiliteit en discontinuïteit.¹⁹⁰ Het was duidelijk dat een gebrek aan autoriteit schuld was aan deze instabiliteit. De hoop op een betere toekomst, waarin zulke autoriteit wel aanwezig zou zijn, werd stevast geënt op de herinnering aan een beter verleden. De herinnering aan het koningschap van Leopold II kreeg door Otlet net zoals door de modernistische stedenbouwkundigen een welhaast mythische status toebedeeld. ‘Il y avait une fois ... un Roi. C’était un grand Roi. Leopoldus II, Rex Belgarum’, luidt het begin van Otlets leopoldiaanse sprookje. Leopolds doortastende beleid op stedenbouwkundig gebied zou als een groot voorbeeld heel de geschiedenis van de *Cité Mondiale* tekenen. In zowel figuurlijke als letterlijke zin zouden Otlet en de modernistische stedenbouwkundigen immers tijdens het interbellum voortbouwen op de gigantische bouwwerf die Leopold II bij zijn dood in 1909 had achtergelaten.

De relatie die zowel Otlet als de modernistische stedenbouwkundige tot het begrip ‘autoriteit’ hadden, zou in de jaren dertig steeds ambigu blijven. Zonder dat dit zich noodzakelijk in een gemeenschappelijk partijpolitiek engagement moest uiten, zou de nood aan een nieuwe autoriteit beider discours doorspekken – waarbij de democratie, die niet in staat bleek aan hun technocratische hunkeringen tegemoet te komen, vaak expliciet in vraag werd gesteld.¹⁹¹ Dit verklaart waarom

187 Ibid. 210.

188 Ibid. 245.

189 Zampa, *La continuité d’une illusion*, 405.

190 Otlet, *Monde*, 432.

191 De bevraging van de prille democratie en het parlementaire regeringssysteem deed zich in de jaren dertig over de partijgrenzen heen voor: ze was niet slechts kenmerkend voor rechtse bewegingen als Rex of het VNV; E. Gerard, ‘Omstreden democratie’, in: R. Gobyn en W. Spriet red., *De jaren ‘30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 79-83. Paul Otlet was van oudsher socialist, maar was, in tegenstelling tot zijn vriend en collega La Fontaine niet actief binnen de socialistische partij; Rayward, *The universe of information*, 16. Het gros van de modernistische architecten kenmerkte zich evenmin door een uitgesproken politiek engagement. De groep van modernistische architecten in België verzamelde een heel spectrum aan politieke achtergronden en overtuigingen – dit bijvoorbeeld ondanks de reputatie van het ISAD als een ‘socialistische school’, vgl. Boon, *Ter Kameren*, 134-135.

L'INCOORDINATION SOCIALE DURANT LA PAIX.

L'ESPECE HUMAINE, CONSIDEREE EN SON ENSEMBLE, RESSEMBLE A UN HOMME DE L'ORDRE DES CERVEAUX LES PLUS ELEVES QUI PAR QUELQUES LESIONS OU DEFAUTS ET INSUFFISANCES DE SES CENTRES INFERIEURS, SOUFFRIRAIT DE L'INCOORDINATION LA PLUS SAUVAGE; DANSE DE ST. GUI, AGRAPHIE, APHONIE), QUI SOUFFRIRAIT TERRIBLEMENT (PARCE QU'IL SAURAIT CE QUI EST MIEUX, TOUT LE TEMPS) DES GESTES INSENSÉS ET DESASTREUX QU'IL FAIT, ET DES CHOSSES FOLLES QU'IL DIT ET QU'IL FAIT.

H.G. WELLS
L'IDEE D'UNE ENCYCLOPEDIA MONDIALE (1937)

THE HUMAN SPECIES, REGARDED AS A WHOLE, IS EXTRAORDINARY LIKE A MAN OF THE HIGHEST ORDER OF BRAIN, WHO THROUGH SOME LESIONS OR DEFECTS OR INSUFFICIENCIES OF HIS LOWER CENTRES, SUFFERS FROM THE WILDEST UNCOORDINATION (ST. VITUS DANCE, AGRAPHIA, APHONIA) AND SUFFERS DREADFULLY (KNOWING BETTER ALL THE TIME) FROM THE SILLY AND DISASTROUS GESTURES HE MAKES, AND THE FOOLISH THINGS HE SAYS AND DOES.

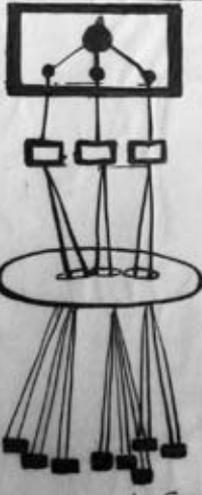
H.G. WELLS
THE IDEA OF A WORLD ENCYCLOPEDIA (1937)

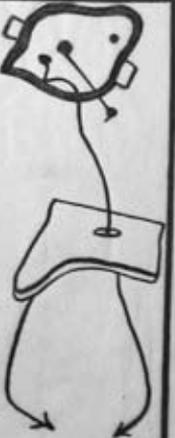
L'Homme Normal

l'Anormal

La Société normale

l'Anormale

ENCYCLOPÆDIA UNIVERSALIS
MUNDANEUM
PAUL OTLET

INDICE

Tegenover het schrikbeeld van een maatschappij die werd bepaald door 'individuele en ongecoördineerde acties' plaatste Otlet een maatschappij die 'van bovenuit' moest worden gereformeerd.

zowel Otlet als de modernistische stedenbouwkundigen in de loop van de jaren dertig zouden dwepen met het dirigistische ideeëngoed van het planisme en in de jaren veertig tenslotte hun medewerking zouden verlenen aan de Duitse bezetter. Uiteindelijk was het dezelfde paradox die ten gronde zou liggen aan het streven van Otlet en van de moderne stedenbouw: een maatschappij van vrije en gelukkige individuen kon slechts tot stand komen wanneer deze individuen hun vrijheid in grote mate opgaven aan een hogere autoriteit die beter dan deze individuen zelf wist wat goed was voor hen. Dit is wat Theodor Adorno de centrale antinomie van het utopische denken noemt: een utopie die zichzelf wil verwerkelijken begint automatisch autoritaire trekken te vertonen en kan uiteindelijk niet anders dan zichzelf te verraden.¹⁹² Maar was de *Cité Mondiale* een utopie? En zo ja, wat voor een utopie? Deze vragen kunnen slechts beantwoord worden aan de hand van een preciezer onderzoek van de specifieke projecten voor een *Cité Mondiale* in de jaren dertig.

192 De Cauter, 'Utopie', 852. Vgl. G. de Bruyn, *Die Diktatur der Philantropen. Entwicklung der Stadtplanung aus dem utopischen Denken* (Braunschweig / Wiesbaden 1997) 12.

3. Over tentoonstellingsrecyclage en koloniale sprookjes *De Cité Mondiale in Tervuren (1931-1932)*

70

De geschiedenis van de *Cité Mondiale* is rijk bezaaid met beeldspraken. Misschien wel het treffendst beschreef Le Corbusier haar lot: ‘Cette *Cité Mondiale*, comme le Juif Errant, cherche un domicile.’¹⁹³ De Wandelende Jood was een christelijke legendarische figuur die was veroordeeld om tot het einde der tijden over de aarde rond te dwalen en nergens rust te vinden. Zo verging het in zekere zin ook de *Cité Mondiale*. Nadat Otlet zijn plannen voor Genève definitief had moeten opgeven, diende de *Cité Mondiale* haar boeltje opnieuw op te kramen om haar zoektocht naar een thuis verder te zetten. Nog in dezelfde maand waarin de Zwitserse regering haar *non possumus* over Genève had uitgesproken door een vergadering over de extraterritorialiteit van de *Cité Mondiale* formeel te verbieden, overwoog Otlet in zijn nota ‘La *Cité Mondiale* et la Belgique’ een vestiging op verschillende plaatsen in België: zou de *Cité Mondiale* nabij Antwerpen kunnen gebouwd worden? Of moest hij zijn kans nog eens in Tervuren wagen? Ook een vestiging op de oevers van de Schelde op een extraterritoriaal gebied tussen Nederland en België leek een kanshebber.¹⁹⁴ Ondertussen bleef ook het buitenland een reële optie: Wenen, Luxemburg, een eiland op de Bodensee, Rome of San Remo boden alle hun eigen voordelen.¹⁹⁵ Otlet zette zijn propagandamolen opnieuw in gang en bestookte diplomaten en machthebbers met promotiemateriaal. Zelf trachtte hij zich over de toeristische faciliteiten, de infrastructuur en de geografische bijzonderheden van

193 Le Corbusier, *La Ville Radieuse. Éléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste* (Boulogne 1935) 263.

194 MDN-CM4 n°6185, 1930.09.27, *La Cité Mondiale et la Belgique*.

195 MDN-CM4 n°6237, 1930.11.24, *La Cité Mondiale, troisième phase du projet*.

de mogelijke sites te informeren. Op die manier kon hij zijn argumenten voor de opportuniteit van een vestiging kracht bijzetten.¹⁹⁶

Otlet wist daarbij met zijn argumenten gewiekt in te spelen op de *hot topics* van het politiek instabiele Europa van na het Verdrag van Versailles. Zo zou de vestiging van de *Cité Mondiale* in het Saarland, dat sinds 1920 onder het bestuur van de Volkenbond stond, een buffer creëren tussen de eeuwige rivalen Frankrijk en Duitsland.¹⁹⁷ Een soortgelijke redenering maakte van Eupen-Malmédy, dat door de winnaars van de oorlog aan België was toegekend, maar dat tegelijkertijd twistappel bleef van verschillende naties, een bijzonder geschikte plaats voor de vestiging van de *Cité Mondiale*.¹⁹⁸ Ook Otlets idee dat de *Cité Mondiale* moest gefinancierd worden met de herstelbelastingen die het Verdrag van Versailles aan Duitsland had opgelegd, sloot naadloos aan bij dit vertoog.¹⁹⁹ Toch was het niet de internationale politieke situatie die Otlets uiteindelijke keuze rechtvaardigde. Een andere mogelijkheid diende zich immers inmiddels aan: de werltdtentoonstelling die in 1935 in Brussel zou plaatsvinden.²⁰⁰

Reeds in de eerste helft van de jaren twintig was, zoals inmiddels gekend, beslist om de werltdtentoonstelling in Brussel met vijf jaar uit te stellen. Ze zou in 1935 en niet in 1930 plaatsvinden. Als site voor de evenementen van 1935 werden de terreinen van de Heizel uitgekozen. In Otlets oorspronkelijke plan zouden – zoals uit een aantal schetsen van begin mei 1931 valt af te leiden – de op de Heizel opgetrokken gebouwen na afloop van de werltdtentoonstelling voortleven als *Cité Mondiale*.²⁰¹ Otlet contacteerde eerste minister Henri Jaspar, die geïnteresseerd bleek en zich bereid verklaarde de zaak van de *Cité Mondiale* bij de regering te behartigen.²⁰² In een brief aan Jaspar opperde Otlet dat de premier één van zijn medewerkers op de zaak zou zetten om zich aan voorbereidende studies te wijden.²⁰³ Daartoe kwam het echter niet: twee dagen na deze laatste brief viel de regering Jaspar.²⁰⁴ Het blijft gissen naar de precieze reden waarom Otlet en zijn adepten uitgerekend de dag daarop afstapten van hun keuze voor de terreinen van de Heizel.²⁰⁵ Ze deden dit ten voordele van het park van Tervuren. Hiermee werd teruggekeerd naar een site die Otlet in het verleden reeds herhaaldelijk had voorgesteld.²⁰⁶ De verbinding van de *Cité Mondiale* met de werltdtentoonstelling van 1935 enerzijds en de keuze van de geladen site Tervuren anderzijds hebben implicaties die ons tot een beter begrip brengen van de betekenis van de *Cité Mondiale*.

196 Zo onderhield hij een uitvoerige briefwisseling met een connectie in Turkije, die hem van uitgebreide informatie voorzag; MDN-CM7 n°6152, 1930.09.01, *La Turquie et la Cité Mondiale*.

197 Otlet, 'La Cité Mondiale', 30.

198 MDN-CM7 n°6303, 1931.03.20, *Eupen-Malmedy et la Cité Mondiale*.

199 MDN-CM4 n°6237, 1930.11.24, *La Cité Mondiale, troisième phase du projet*.

200 SLA, fonds Verwilghen n°7679, *Bruxelles, son urbanisation, son outillage, ses activités. L'Exposition Universelle de 1935 et après. Bruxelles Centre Internationalle*, Gecit. Vandenbreeden, 'Het concept van de stad', 150, noot 121.

201 MDN-CM4, 1931.05.04.

202 MDN-CM4 n°6352, 1931.05.16.

203 MDN-CM4, 1931.05.19.

204 Dit gebeurde op 21 mei 1931, na aanslepende troebelen wegens de taalkwestie, uiteindelijk over een conflict met betrekking tot defensiekredieten; Manning, Balthazar en De Vries, *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 198.

205 MDN-CM4, 1931.05.22. Wie precies op dat moment samenwerkte met Otlet is onzeker. Zeker is dat ze op 28 mei samenkwamen 'afin d'échangers des vues'.

206 Otlet had Tervuren, zoals vermeld, reeds vóór de Eerste Wereldoorlog als site voor het ontwerp van Andersen en Hébrard voorgesteld en het was ook daar dat de plannen van Louis van der Swaelmen uit 1919 moesten worden gesitueerd.

Een microkosmos in Tervuren

Volgens Otlets nieuwe plan zou de wereldtentoonstelling van 1935 simultaan op twee sites plaatsvinden: de gebruikelijke tentoonstelling zou opgetrokken worden op de voorziene terreinen van de Heizel, de koloniale afdeling van de wereldtentoonstelling in Tervuren. Directe precedentes hiervoor waren de wereldtentoonstellingen van Brussel in 1897 en 1910, die op dezelfde manier een koloniale annex in Tervuren hadden gekend.²⁰⁷ Ditmaal moest de koloniale sectie in Tervuren echter, zo betoogde Otlet, na afloop van de evenementen behouden blijven en als kern fungeren voor de uitbouw van de *Cité Mondiale*. Later werkte Otlet deze idee verder uit: de verschillende landen zouden hun paviljoenen op de Heizel zodanig bouwen dat ze, eenmaal de evenementen afgelopen, eenvoudig afgebroken zouden kunnen worden, waarna ze in Tervuren weer konden opgetrokken worden als deel van de *Cité Mondiale*.²⁰⁸ Hiervoor moest in Tervuren een terrein van 2000 hectaren (!) door de regering ter beschikking worden gesteld, waarvan de extraterritorialiteit voor een periode van 99 jaar zou worden gegarandeerd.²⁰⁹

Met dit nieuwe plan ging Otlet vervolgens opnieuw om steun werven. Hij lobbyde druk bij diverse ‘groupes belges’ en kon onder meer Jules Renkin – die Jaspar als Belgisch eerste minister was opgevolgd – warm maken voor zijn project.²¹⁰ Ook vanuit het buitenland wist Otlet steun te verkrijgen: zo keurden de deelnemers van het zeventwintigste internationale vredescongres, dat in juli 1931 in Brussel plaatsvond, een resolutie goed ten voordele van de vestiging van de *Cité Mondiale* in België.²¹¹ Gesterkt door deze steunbetuigingen voegde Otlet de daad bij het woord: in augustus 1931 nam hij contact met de aannemer Maurice Braun ter Meeren, die hem een terrein van 300 hectaren ‘in het leopoldiaans kader van het Zoniënwoud, van Tervuren en zijn Koloniaal Paleis’ aanbood voor de som van 90 miljoen Belgische frank. De bouw van de door Otlet geplande gebouwen schatte Braun ter Meeren op nog eens tien miljoen frank.²¹² Eind september 1931 werd een contract opgesteld tussen de twee partijen. Braun ter Meeren verbond zich ertoe in te staan voor de infrastructuurwerken die de bouw van de *Cité Mondiale* moesten voorafgaan. De UAI, in wiens naam Otlet in zijn functie als secretaris-generaal ondertekende, beloofde van haar kant de financiering van dit alles te verzorgen. Voor de architecturale uitwerking van het geheel zou volgens het contract ‘Monsieur Bourgeois’ instaan.²¹³

207 MDN-CM4 n°6380, 1931.06.01, *Cité Mondial: réponses à des questions-objections*.

208 MDN-CM4, *Cité Mondiale, Réunion du Comité Mixte, tenue au Palais Mondial le mardi 23 février 1932 à 2H1/2*.

209 MDN-CM4 n°6384, 1931.06.02.

210 Otlet werd door Renkin persoonlijk ontvangen en Renkin toonde een levendige interesse voor het project; MDN-CM4 n°6419, 1931.06.23. Hij stelde voor Renkin een brief op, die als voorbeeld moest dienen voor een schrijven aan de secretaris-generaal van de Volkenbond en die deze moest overtuigen van de zaak van de *Cité Mondiale*; MDN-CM4 n°6385, 1931.06.03, *Projet de lettre du gouvernement belge à la Société des Nations*.

211 MDN-CM4 n°6438, 1931.07.10. Tegelijkertijd bleef Otlet de vestiging van de *Cité Mondiale* op verschillende andere plaatsen, waarvoor, naast de reeds vermelde, ook New York en een eiland in Griekenland in aanmerking kwamen; MDN-CM4, 1932.02.22.

212 MDN-CM4, 1931.08.26, *Brief van Maurice Braun aan Paul Otlet*.

213 MDN-CM4, 1931.09.22, *Cité Mondiale. Avenue des Colonies*.

Victor Bourgeois wordt gezien als ‘de belangrijkste wegbereider van de internationale Moderne Beweging in België’.²¹⁴ Na het doorlopen van traditionele architectuurstudies tijdens de Eerste Wereldoorlog, brak Bourgeois met de academische architectuur en richtte hij verschillende avant-gardegroepen en -tijdschriften op. Erg veel succes kende het tijdschrift *7Arts*, dat hij samen met zijn broer, de dichter Pierre Bourgeois en onder andere Pierre-Louis Flouquet oprichtte. In 1922 kreeg Bourgeois op vijftientwintjarige leeftijd de opdracht de ‘Cité Moderne’, een tuinstad in Sint-Agatha-Berchem, te bouwen. De Cité Moderne werd in 1925 voltooid en bezorgde Bourgeois op slag internationale faam. Het is in deze periode dat de eerste contacten tussen Otlet en Bourgeois moeten gesitueerd worden. Bourgeois tekende toen namelijk een ontwerp voor een nieuw *Palais Mondial*. Hij vatte het op als één groot gebouw dat naast een centrale tentoonstellingshal zou bestaan uit een omvangrijke ruimte rond deze centrale hal, die door middel van een innovatief systeem van verplaatsbare wanden kon worden ingedeeld in kleinere expositieruimtes.²¹⁵

Een jaar na zijn benoeming als docent aan het ISAD vormde Bourgeois in 1928 samen met Otlet en Huib Hoste de Belgische delegatie op het eerste CIAM-congres in La Sarraz. Het was waarschijnlijk hier dat Bourgeois kennismaakte met de plannen van Otlet en Le Corbusier voor een *Cité Mondiale* in Genève. Hij bleef Otlets plannen steunen, ook nadat Le Corbusier zich reeds van het project gedistantieerd had: toen Otlet poogde op het derde CIAM-congres van Brussel in 1930 een studiedag rond de *Cité Mondiale* te organiseren, was het Bourgeois die hem hierin ondersteunde.²¹⁶ Ondanks de centrale rol die de architect op het congres in Brussel speelde, slaagde hij er echter niet in deze studiedag op het programma te zetten. Nu, nadat ook Otlet zelf zijn hoop op Genève had opgegeven en zijn geluk opnieuw op Belgische bodem wilde beproeven, was hij er blijkbaar in geslaagd Bourgeois nog een keer voor zijn zaak te engageren.

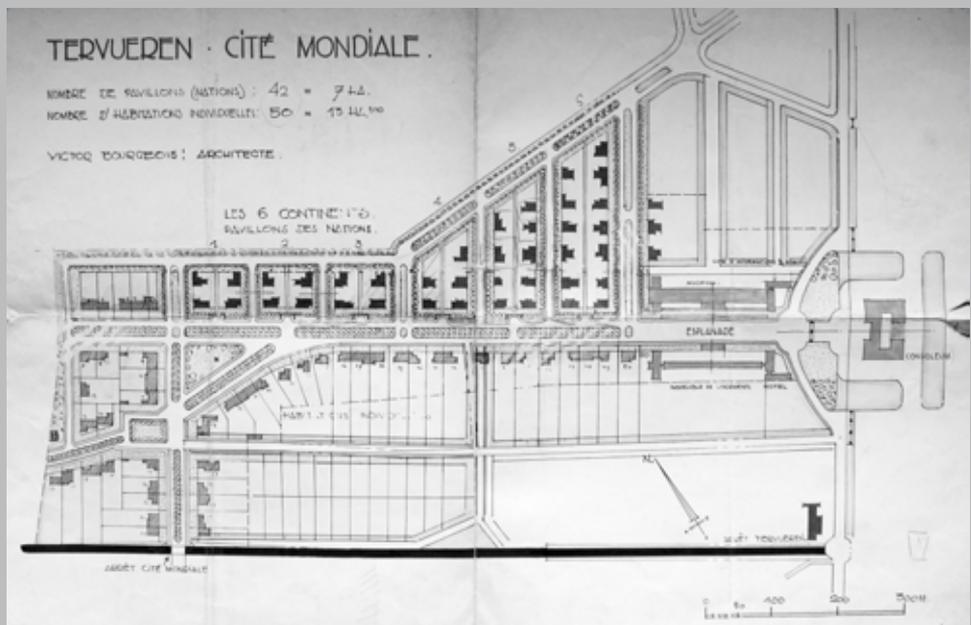
Een eerste reeks plannen voor de *Cité Mondiale* in Tervuren, die Bourgeois in oktober en november 1931 tekende, droeg nog duidelijk de sporen van zijn vroegere tuinstadexperimenten: het grootste deel van de voorziene bouwoppervlakte werd ingenomen door individuele woningen die, naar de straatkant gericht, in grote tuinen gesitueerd waren.²¹⁷ Verder werd een terrein voorzien voor de paviljoenen van de naties, die ingedeeld werden volgens de zes continenten. Op het einde van de brede laan waarrond de woningen en paviljoenen gegroepeerd lagen en precies

214 I. Strauven, ‘Bourgeois, Victor’, in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 168.

215 Het document waarop ik me baseer om te besluiten tot een dergelijke samenwerking is ongedateerd: MDN-CM9, *Plan Schématique d'un Palais Mondial. Note explicative*. De bijhorende plannen werden nog niet teruggevonden. Een aantal elementen doen tot een datering in de jaren 1922 of 1923 besluiten: in het document maakte Bourgeois een schatting van de kostprijs van een het bouwwerk, waarvoor hij zich baseerde op zijn bevindingen van de ‘bouwwerf van Sint-Agatha-Berchem’ – van de Cité Moderne dus, waarvan de bouw in 1922 was begonnen. Verder vermeldde het document Bourgeois als ‘Architecte S.C.A.B.; Architecte S.U.B.’. Het gaat hier om de *Société Centrale des Architectes Belges* en de *Société des Urbanistes et Architectes Modernistes* (SBUAM). Hierdoor lijkt het waarschijnlijk dat het document niet na 1923 is tot stand gekomen.

216 MDN-UAI/AM/2006/014 n°1165, 1930.11.24, *Brief van Paul Otlet aan Le Corbusier*. Vgl. Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 219.

217 MDN-CM9, 1931.10.08. en 1931.11.03. Deze plannen worden door Anne van Loo ten onrechte toegeschreven aan Bourgeois en Van der Swaelmen – wat uiteraard onmogelijk is, aangezien deze laatste reeds in 1929 was gestorven.

Een eerste reeks plannen van Bourgeois voor een *Cité Mondiale* in Tervuren droeg nog duidelijk de sporen van zijn tuinwijkexperimenten in de jaren twintig.

tegenover het bestaande Kongomuseum, bevonden zich een groot museum en een hotel. De pasgebouwde elektrische spoorweg (de eerste van zijn soort in het land) die Tervuren met Brussel verbond, kreeg in dit plan een extra halte ‘Cité Mondiale’. In totaal zou deze *Cité Mondiale* een twintigtal hectaren innemen. In een tweede reeks plannen, daterend van begin 1932, liet Bourgeois deze bescheiden schaal voor wat ze was en breidde hij de *Cité Mondiale* uit tot de 300 hectaren die Otlet en Braun ter Meeren besproken hadden – ter vergelijking: de oppervlakte van de eigenlijke tentoonstelling op de Heizelvlakte bedroeg met zijn 140 hectaren minder dan de helft van deze site.²¹⁸

Het waren deze groots opgevatte plannen die Otlet en Bourgeois in de Belgische, maar ook in internationale architectuurtijdschriften publiceerden en die op verschillende tentoonstellingen zouden getoond worden.²¹⁹ De referentie aan de tuinwijk moest hier plaatsmaken voor een duidelijke inspiratie door het grondplan van de werelddtentoonstellingen. Centraal in Bourgeois’ *Cité Mondiale* bevond zich een ‘Mondaneum’, een reusachtig (meer dan zeshonderd meter lang!) ellipsvormig wereldmuseum: ‘een museum betreffende de menselijke cultuur, waarin het geheele leven van de Wereldcity tot uiting komt en aanschouwelijk wordt voorgesteld.’²²⁰ De vorm van dit wereldmuseum herinnert onwillekeurig aan het befaamde tentoonstellingspaleis dat Frédéric Le Play en Gustave Eiffel in 1867 voor de werelddtentoonstelling van Parijs hadden ontworpen. Dit paleis, dat de makers als een ‘monstersurvey van de menselijke culturen’ opvatten, was op een zodanige wijze ingericht dat de bezoeker een volledig overzicht van de verschillende landen van de wereld en hun artistieke en industriële producten zou krijgen, en wel op de manier die hem of haar lief was: men kon zich door de tentoonstelling bewegen door de concentrische cirkels van het gebouw te volgen, op die manier kennismakend met de producten uit één bepaalde categorie, maar van alle verschillende landen.²²¹ Of men volgde de radialen, verkende de ‘taartstukken’ van het gebouw, zo een overzicht verkrijgend van alle verschillende producten van één land.²²² Le Play formuleerde met dit gebouw een antwoord op een vraag die ook Otlet en de architecten met wie hij samenwerkte, blijvend fascineerde: hoe kon men de wereld representeren in één enkel gebouw, in één wereldmuseum en hoe maakte men de correlaties tussen de verschillende gepresenteerde gegevens voor de bezoeker duidelijk?

De werelddtentoonstelling van 1867 was echter de laatste die poogde de wereld ‘als een controleerbare, geordende, bevattelijke, overzichtelijk en beschikbare ruimte’ in één gebouw te representeren. Zoals Lieven de Cauter opmerkt, stapte men vanaf de werelddtentoonstelling van 1873 in Wenen af van de metafoor van het ‘Grote Bouwwerk’ dat de wereld samenvatte, en werd de ‘Nieuwe

218 T. Coomans, ‘Werelddtentoonstellingen’, in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 575.

219 ‘L’exposition annuelle de la S.C.A.B.’, 30; P. Otlet, ‘L’Urbaneum. Bruxelles, Cité Mondiale, Bruxelles, grand ville, Bruxelles, capitale de la Belgique’, in: *La Cité*, nr.10, 9 (1931) 121-129; Bourgeois, ‘Malheurs et espoirs de Tervuren’, 8; V. Bourgeois, ‘Het Plan Groot Brussel, “La Cité Mondiale”’, in: *De 8 en Opbouw* (1935) 234-239; P. Otlet, ‘Sous la signe de la Paix. La Cité Mondiale’, in: *La Cité Moderne. Magazine synthétique des conceptions de notre temps*, nr.21, 3 (1932) 8-11.

220 Bourgeois, ‘Het Plan Groot Brussel’, 38.

221 P. van Wesemael, *Architectuur van instructie en vermaak. Een maatschappijhistorische analyse van de werelddtentoonstelling als didactisch verschijnsel (1798-1851-1970)* (Delft 1997) 189-206.

222 E. Mattie, *Werelddtentoonstellingen* (Amsterdam 1998) 20-22.

Het befaamde tentoonstellingspaleis van Le Play uit 1867, waaraan de vorm van Bourgeois' 'Mondaneum' onwillekeurig herinnert.

Stad' – met de paviljoenen als haar woningen – de leidende metafoor voor de werelddtentoonstelling: ze werd nu een stedelijke microkosmos die de macrokosmos van de wereld moest representeren.²²³ De *Cité Mondiale* die Bourgeois in Tervuren plande, combineerde deze twee beeldspraken. Immers, rondom het centrale Mondaneum strekte zich een hele stedelijke structuur uit. Een lange laan die uitgaf op het Mundaneum en die de paviljoenen van de verschillende naties en continenten rond zich groepeerde, herinnerde aan de Avenue des Nations die zo typisch was geworden voor het grondplan van de werelddtentoonstellingen.²²⁴ Rondom het Mondaneum bevonden zich een bibliotheek, een universiteit, een congrescentrum en de kantoren van de Internationale Associaties (UAI). Om de verbinding van de *Cité Mondiale* met de buitenwereld te verzorgen werd naast een eigen spoorwegstation – ditmaal geen doorgangstation maar het eindpunt van een heuse eigen spoorlijn – ook een vliegveld voorzien. Een sportstadion, een botanische tuin, een hotel- en woningencomplex en een zogenaamd *Maison du Brabant* moesten het geheel vervolledigen.

Tussen totaalconcept en tentoonstellingrecyclage

Herhaaldelijk vergeleek Otlet zijn *Cité Mondiale* zelf met een werelddtentoonstelling: zij was, in één van Otlets favoriete definities, een 'permanente werelddtentoonstelling'. Meer nog: ze was de ultieme werelddtentoonstelling, het *telos* waarheen de geschiedenis van de werelddtentoonstellingen voerde. In een tekst uit 1921 reconstrueerde Otlet deze vooruitgangsgeschiedenis: de werelddtentoonstellingen, die hun oorsprong kenden in het midden van de negentiende eeuw, waren aanvankelijk opgevat als louter commerciële aangelegenheden.²²⁵ Hun focus was echter allengs breder geworden: eerst kregen naast de commerciële producten ook de schone en toegepaste kunsten er hun plaats. Vervolgens waren het de wetenschappen die 'asiel kregen in de werelddtentoonstellingen'. De 'zaken van het louter lichamenlijk bestaande' ruimden op die manier steeds meer plaats voor toenemend abstracte (academische, wetenschappelijke of diplomatische) aangelegenheden die vooral de 'ogen van de geest aanspraken'. Naast dit proces, dat men de 'vergeestelijking' van de werelddtentoonstellingen zou kunnen noemen, stelde Otlet een proces van internationalisering en 'verstedelijking' van de werelddtentoonstelling vast. De werelddtentoonstellingen hadden geleidelijk een stedelijk karakter gekregen en eerder dan aan de interne architecturale dispositie van de gebouwen werd alsmaar meer belang gehecht aan de wijze waarop de verschillende gebouwen in het tracé van het terrein werden ingeplant.

Otlets erudiete verhoog was gestoffeerd met een enorme hoeveelheid aan feiten en raak gekozen voorbeelden. Zoals in zijn meesterwerk *Monde* was het echter opnieuw de interpretatie van deze feiten die opmerkelijk was: ze werden deel van een teleologische geschiedenis waarin elke werelddtentoonstelling door haar voortschrijdende vergeestelijking, internationalisering en 'verstedelijking'

223 De Cauter, 'Over werelddtentoonstellingen', 39. Vgl. P. Greenhalgh, 'De traditie van de werelddtentoonstellingen', in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de werelddtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930*. Tentoonstellingscatalogus (Antwerpen 1993) 25.

224 Ook de plannen van Andersen en Hébrard hadden reeds een 'Avenue des Nations' bevat; Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 31.

225 Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930*, 7.

een vooruitgang betekende tegenover de vorige. Deze geschiedenis zou tenslotte culmineren en eindigen in de bouw van dé ultieme werelddtentoonstelling, die permanent en definitief was: de *Cité Mondiale*.²²⁶ De werelddtentoonstellingen die tot dan toe hadden plaatsgevonden, hadden niet deze pretentie van definitiviteit gehad: ze toonden een panoramische ‘stand van zaken’ van de wereld, ze waren een spiegel van de werkelijkheid geweest – maar met het bewustzijn dat dit spiegelbeeld telkens slechts een vluchtige momentopname was. Een dergelijke momentopname werd al gauw door de feiten ingehaald: ze werd overklast door een volgende werelddtentoonstelling, die nóg groter in opzet was, nóg vooruitstrevendere technologie toonde en een nóg hoger aantal bezoekers aantrok.

Uit hoofde van deze overwegingen werden de gebouwen van een werelddtentoonstelling meestal ‘voor de afbraak gebouwd’: ze werden uit weinig duurzame materialen opgetrokken en vaak kort na afloop van het evenement gedemonteerd. Tegelijk werden al vroeg (reeds op de eerste werelddtentoonstelling van 1851 in Londen) bezwaren geuit tegen het efemere karakter van de gebouwen van de werelddtentoonstellingen: was dit immers geen verspilling van geld en moeite? Moest niet een deel van de gebouwen of collecties vereeuwigd worden, tot iets duurzaam leidt?²²⁷ Vaak gebeurde het dat bouwwerken om uiteenlopende redenen de duur van de werelddtentoonstelling overleefden: zo verging het de gebouwen van de vaak uitgebreide en heropgebouwde gebouwen van de Cinquantenaire – waarin Otlets *Palais Mondial* gevestigd was – in het Jubelpark, die tot op de dag van vandaag te bewonderen zijn. Een nog bekender voorbeeld is de Eiffeltoren in Parijs: gebouwd naar aanleiding van de werelddtentoonstelling van 1889, was die opgevat als een *statement* van de mogelijkheden van de moderne technologie en bouwmaterialen. Ze werd echter niet zoals gepland na twintig jaar opnieuw afgebroken, maar werd in gebruik genomen als uitzendtoren voor radiosignalen. Daarop veroverde ze alras haar plaats als Frans nationaal symbool. Van een contemporain *statement*, een ‘monument met vervaldatum’, was ze daardoor tot monument met eeuwigheidswaarde geworden. In zijn boek *Urbanisme* uit 1925 pleitte Le Corbusier dan ook voor de afbraak van de Eiffeltoren. De toren beantwoordde volgens hem niet meer aan de technologische en esthetische maatstaven van het Parijs van zijn tijd.²²⁸ De vernietiging was net zozeer als de opbouw een kracht van de vooruitgang.

Het is interessant te zien – en laten we ons hier even deze zijsprong toe – dat uitgerekend dit beeld van een zichzelf voortdurend door afbraak en opbouw actualiserende stad de essentie zou gaan uitmaken van de futuristische stadsutopie van onder meer Antonio Sant’Elia: in zijn toekomstideaal zou elke generatie haar eigen stad kunnen bouwen en bewonen.²²⁹ Zoals de werelddtentoonstelling steeds meer tot stad werd, werd de stad in de futuristische fantasie tot werelddtentoonstelling. Op één punt in zijn essay *Sociologie et urbanisme* kwam Otlet tot een hypothese

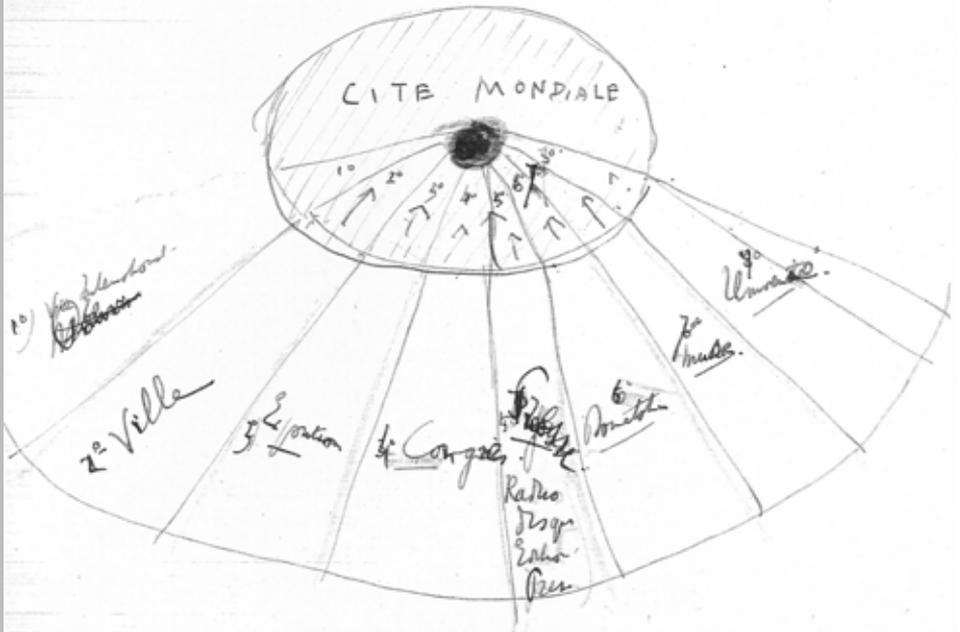
226 Otlet zou deze idee van definitiviteit later nog aanpassen door te stellen dat de *Cité Mondiale* weliswaar de centrale en belangrijkste werelddtentoonstelling zou zijn, maar dat ondertussen ook elders werelddtentoonstellingen zouden plaatsvinden. Deze zouden dan telkens onder de vorm van een Mundaneum een samenvatting van de *Cité Mondiale* bevatten en zouden na afloop hun belangrijkste collecties aan de centrale *Cité Mondiale* overmaken, waardoor deze ‘up to date’ zou blijven; Otlet, *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum*, s.p.

227 T. Schriefers, *Für den Abriss gebaut? Anmerkungen zur Geschichte der Weltausstellungen* (Hagen 1999) 210.

228 Ibid. 208.

229 Ibid. 215.

La Cité est l'aboutissement des évolutions de toutes les sociétés
 Elle a les plus complètes réalisations techniques en arts et lettres

Définition: La Cité est...

Le monde nouveau (2e p)
 Le monde ancien (1e p)

∴ La Cité est un instant : white p
 une chute
 un symbole (white p)

Otlet stelde de *Cité Mondiale* voor als het eindpunt van een hele reeks teleologische ontwikkelingen, waaronder die van de wereldtentoonstellingen.

die opvallende parallellen vertoonde met deze overwegingen: 'In de toekomst zal de stad, structureel en bestaande uit materie, misschien een soortgelijke mobiliteit, een soortgelijke evenwicht bereiken. Ze zal worden ontworpen met een doel dat minder "functioneel" dan wel verwisselbaar (fongible) is. Ze zal een proces ondergaan van afschrijving, afbraak, mobiele constructie, van het verplaatsen van de allergrootste gebouwen [...]. De stad zal als een groot terrein zijn dat voorzien is voor een algemene bestemming, maar dat openstaat voor de meest uiteenlopende inrichtingen.' De idee van een mobiele, veranderlijke stad die Otlet hier visionair voorspelde, zou pas werkelijk in zwang komen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog: ze was toen aanwezig in de projecten van architecten als Yona Friedman en circuleerde in de kringen als die van Archigram en Superstudio.²³⁰ Otlet was op dit punt echter ver afgedwaald van zijn gebruikelijke visie op de stedenbouw.

Want opmerkelijk genoeg was het uitgerekend de Eiffeltoren, die door Le Corbusier tot de sloophamer was veroordeeld, die Otlet (in een ander moment waarop enige realiteitszin hem weinig leek te hinderen) tot zijn toekomstig Mundaneum promoveerde. De toren had immers, behalve als radiotoren, geen echte nieuwe functie gekregen na haar bouw. Met behulp van de modernste bouwtechnieken van beton en staal was een omvorming van dit doellose geraamte tot een gebouw van algemeen menselijk nut, het Mundaneum, zeker niet onmogelijk. Dit idee zou Otlet lanceren in het jaar voor de wereldtentoonstelling van Parijs in 1937, die in zijn ogen aanleiding moest vormen tot de bouw van een *Cité Mondiale* in verbinding met deze Mundaneum-toren.²³¹ Dergelijk ridicuul idee heeft meer dan slechts anekdotische waarde. Het illustreert duidelijk de immer ambigue verhouding tussen *Cité Mondiale* en de wereldtentoonstelling binnen Otlets denken. Behendig schipperde Otlet tussen totaalconcept en tentoonstellingsrecyclage. Enerzijds probeerde hij in de periode vóór een wereldtentoonstelling de wereld er steevast van te overtuigen dat dit evenement de aanleiding moest vormen voor de bouw van de ultieme wereldtentoonstelling, de *Cité Mondiale*. Anderzijds stapte hij na afloop van elke wereldtentoonstelling af van zijn hoogdravende retoriek en probeerde hij te redden wat er te redden viel van de gebouwen en collecties van de tentoonstelling: 'Uiteraard zou het hier klaarduidelijk ontbreken aan synthese wat de plannen betreft, die immers voor tijdelijke behoeftes en voor een "fantaisie expositionnelle" uitgedacht zijn. [...] Men moet echter hetgeen dat is als uitgangspunt nemen voor hetgeen zal zijn.'²³²

Reeds naar aanleiding van de wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs hadden Otlet, Patrick Geddes en Élisée Reclus zich zonder succes ingezet voor het behoud van een deel van de tentoonstellingsgebouwen als permanent museum.²³³ In 1910 pleitte Otlet opnieuw om een deel van de gebouwen van de wereldtentoonstelling in Brussel in dat jaar te behouden. Zijn voorstel om deze om te vormen tot het

230 De Cauter, 'Utopie', 852.

231 P. Otlet, 'La Cité Mondiale', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.1 (1936) s.p.

232 Otlet, 'Sociologie et urbanisme', 88. Vgl. Peter Sloterdijks analyse van de verhouding tussen wereldtentoonstelling en museum: 'Das Museum ist in gewissermaßen nur das Stehengebliebene der Ausstellung'; P. Sloterdijk, 'Weltmuseum und Weltausstellung', in: *Jahresring*, nr.37 (1990) 200.

233 Otlet had op deze wereldtentoonstelling met zijn tentoonstelling over bibliografische technieken een prijs in de wacht gesleept. Rayward, *The universe of information*, 78; A. Ponte, 'Building the stair spiral of evolution. The Index Museum of Sir Patrick Geddes', in: *Assemblage*, nr.10 (1989) 56; Alavoine-Muller, 'Un globe terrestre', 156-170.

hoofdkwartier van de UAI en een permanent Internationaal Museum had een niet geringe steun genoten. Een brand zorgde er echter voor dat een groot deel van de betreffende gebouwen en daarmee ook Otlets droom in vlammen opgingen.²³⁴ Als troost kreeg Otlet de toestemming om een deel van de gepresenteerde collecties van 1910 te verzamelen in het *Musée Internationale* dat hij in de gebouwen van de Cinquantenaire stichtte.

Ook voor de werelddtentoonstelling van 1930 die aanvankelijk in Brussel werd gepland, had Otlet, toen nog in samenwerking met Louis van der Swaelmen, grote plannen gekoesterd. Eenmaal dat deze was afgeblazen en vervangen door een ontdubbelde werelddtentoonstelling in Antwerpen en Luik, verdween ze ook uit Otlets discours. Hij wijdde zich immers in de jaren tot 1930 volledig aan de verdediging van zijn zaak in Genève. Toen hij echter eind 1930 ontuchtend uit Genève naar België terugkeerde, zette hij prompt een reddingsactie op poten voor de collecties en gebouwen van de twee werelddtentoonstellingen. Hij lanceerde het project van een 'Monument du Centenaire', dat net zoals de gebouwen van de Cinquantenaire dit waren voor het vijftigjarig bestaan van de natie, een permanente herinnering aan het eeuwfeest van België moest worden: 'Het gaat erom het beste van de op dit moment in Antwerpen en Luik gepresenteerde collecties te redden en onmiddellijk de verbinding tussen deze tentoonstellingen en die van Brussel in 1935 voor te bereiden.'²³⁵ Deze collecties zouden de kern vormen van een zogenaamd Belganeum, dat door de stelselmatige uitbreiding met paviljoenen van andere naties de kern van het Mundaneum zou worden:

'Een groot geheel bestemd om op een duurzame, systematische en immer aangevulde en geactualiseerde manier de staat van België enerzijds en de staat van de Wereld anderzijds te leren kennen. Meer dan een Museum en een Tentoonstelling, hoewel het dit alles tegelijkertijd ook is, zal deze institutie een Groot Centrum worden, ingericht voor de Informatie, de Documentatie, de Opvoeding, voor de 'recreatie' van de energie en, zo zou men kunnen zeggen, voor de voortdurende 'intelligentificatie' van het land.'²³⁶

Een modelstad zonder inwoners

82

Ook binnen de Belgische architectenverenigingen woedde de discussie of een deel van de tentoonstellingsgebouwen van 1930 al dan niet moesten behouden blijven. De wens van een groep architecten om de triomfboog van de tentoonstelling in Antwerpen als monument voor het eeuwfeest te behouden werd er niet op onverdeeld enthousiasme onthaald: 'Een tentoonstellingsconstructie is geen gebouw: het is een punt van het programma. En nu dit programma afgewerkt is: dat men alles opruime!'; was een redacteur van het Antwerpse tijdschrift van de KMBA van mening.²³⁷ Voor de Belgische modernistische architecten was de werelddtentoonstelling van 1930 al bij al een ontgoocheling geweest. Ze hadden weliswaar enkele successen geboekt: zo was er de modelwijk met typewoningen

234 G. Lorphèvre, 'Otlet (Paul)', in: *Biographie Nationale*, deel 4 (1962) 549; Rayward, *The universe of information*, 184.

235 MDN-CM4 n° 6181, 1930.09.29, *Le Monument du Centenaire*. Otlet stelde in dit kader ook het behoud van de collecties van andere werelddtentoonstellingen zoals die van Sevilla en Parijs voor; MDN-CM4 n°6403, 1931.06.12, *Comment démarrer, quels premiers concours réunir?*

236 MDN-CM4 n° 6181, 1930.09.29, *Le Monument du Centenaire*.

237 'Een monument voor het eeuwfeest', in: *K.M.B.A.*, nr.6 (1930) 89.

die de Belgische CIAM-sectie in het kader van de tentoonstelling in Luik naar het voorbeeld van de Weissenhofsiedlung in Frankfurt had gebouwd, en de luchthaven van Deurne, die de jonge Stanislas Jasinski had ontworpen.²³⁸

Maar de eindbalans was negatief. In *La Cité* betreurden onder meer Victor Bourgeois en Huib Hoste de middelmatigheid van de tentoonstelling: 'Net als alles wat zich in ons landje met haar beperkte horizonten afspeelt, is men opnieuw vervallen in het traditionele "gemiddelde", dat al onze ondernemingen doemt tot middelmatigheid.'²³⁹ Op stedenbouwkundig vlak waren de organisatoren er niet in geslaagd een 'perfect coherent en duidelijk geordend geheel' te scheppen. Ook de architectuur van de paviljoenen liet veelal te wensen over. Jean-Jules Eggerickx liet zijn architectuurstudenten aan het ISAD als oefening een tentoonstellingspaviljoen ontwerpen en zorgde voor de publicatie van de beste ontwerpen in *La Cité*.²⁴⁰ Op die manier moest de komende generatie van architecten en stedenbouwkundigen opgeleid worden om 'te leren uit de fouten die begaan zijn'. 1935 bood daarom de kans om de fouten van 1930 goed te maken.

De verwachtingen voor de wereldtentoonstelling van 1935 waren dus zowel bij Otlet als bij de Belgische modernistische architecten hooggespannen. Otlet speelde handig in op de verzuchtingen van de architecten door de notie van de ultieme wereldtentoonstelling te verbinden met die van de ultieme stad of modelstad. Een wereldtentoonstelling was immer een stad want 'alles wat men in een stad vindt, vindt men in een wereldtentoonstelling, zij het in gewijzigde proportie. Woningen bijna niet, zonder twijfel, maar daarentegen wel publieke gebouwen in gigantische proporties, een heel wegennet en een geheel van openbare diensten voor de constructie, de hygiëne, de netheid (propreté), de schoonheid.'²⁴¹ De ultieme wereldtentoonstelling van 1935 zou dus ook de ultieme stad, het *telos* van de evolutie van de stedenbouw worden, die zou voldoen aan de eisen van de moderne stedenbouwkunde.²⁴² Ze zou een tegenvoorbeeld vormen voor de ongeordende gehelen, de 'juxtaposities' die zowel de bestaande steden als de afgelopen wereldtentoonstellingen waren geweest, en zou, in tegenstelling tot deze, voortspuiten uit een 'grootse visie' en gekenmerkt zijn door synthese en coherentie.

Een kritische overweging is hier echter op zijn plaats. Want wat Otlet hier terloops futiliseerde, lijkt cruciaal te zijn: hoe kan men zich een modelstad indenken die geen woningen, geen bewoners heeft? Het woongedeelte van de *Cité Mondiale* leek voor Otlet telkens slechts van perifeer belang, een nagedachte of aanhangsel van het eigenlijk centrale Mundaneum. Zo was reeds bij de plannen van Van der Swaelmen voor een *Cité Mondiale* 'het deel van de stad dat aan woningen is gewijd slechts een middel om tegemoet te komen aan de grote woningennood in de Brusselse agglomeratie.'²⁴³ Eerder dan de essentie van de *Cité Mondiale* uit te maken, was haar aan woningen gewijde gedeelte een pragmatisch aanhangsel, dat naargelang de omstandigheden kon worden aangepast om verschillende belangengroepen te

238 D. Matteoni, 'Il Belgio di fronte al Movimento Moderno / La Belgique face au Mouvement Moderne', in: *Rassegna*, nr.34/2, 10 (1979) s.p.; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 83; S. Goyens de Heusch, *Serge Jasinski, architecte 1901-1978*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1979) s.p.

239 'Après Anvers-Liège 1930: Bruxelles 1935', in: *La Cité*, nr.12, 9 (1931) 150.

240 Ibid. 156.

241 Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930*, 3.

242 Otlet, 'Sociologie et urbanisme', 88.

243 Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930*, 7.

overtuigen. Een interne nota van Otlet uit januari 1932, opgesteld naar aanleiding van een conflict binnen het 'Comité voor de *Cité Mondiale*' over de precieze invulling van het project, was op dit vlak duidelijk genoeg:

'Wat ons wezenlijk interesseert is de *Cité Mondiale*. Het is niet de ontwikkeling van Tervuren, hoe interessant deze op zich ook kan zijn; het is niet een nieuwe stad, welk mooi werk de moderne stedenbouw daar ook zou kunnen realiseren, noch is het de ontsluiting van een wijk en van terreinen, die ons slechts interesseren voor de *Cité Mondiale* en uitsluitend voor haar. Natuurlijk willen wij al te graag de ontwikkeling van Tervuren, een nieuwe stad, en de ontsluiting van nieuwe terreinen steunen, maar dit slechts met de formele voorwaarde dat hiermee tegelijk de duidelijke, zichtbare en overtuigende en uitgesproken promotie van de *Cité Mondiale* gepaard gaat.'²⁴⁴

In die zin is het veelbetekenend dat, in vergelijking met de eerste reeks plannen, het woongedeelte in de tweede reeks plannen van Bourgeois veel aan belang had ingeboet: de woningen bevonden zich hier niet meer op de centrale laan, maar dienden aan de rand van de *Cité Mondiale* ter opvulling van de overgebleven hectaren. In het definitieve ontwerp dat zou tentoongesteld en gepubliceerd worden, moest nog eens een groot woongedeelte wijken voor een vliegveld. Ongetwijfeld was het Otlet die Bourgeois tot deze wijzigingen aanzette.²⁴⁵

Een evolutie die parallel plaatsvond met betrekking tot het woongedeelte, was eveneens frappant: de oorspronkelijke inrichting als tuinwijk moest in eerste instantie plaats maken voor een gemengde oplossing met zowel individuele woonhuizen als woonblokken van tien verdiepingen, waarna in het definitieve ontwerp nog bijna uitsluitend hoogbouw overbleef. Voor een verklaring van dit stelselmatig doordringen van de Ciamistische bouwvoorschriften, dat in de gebruikelijke architectuurgeschiedenis zo'n centrale rol speelt, kunnen we in Otlets geschriften niet terecht. Het was vooral Bourgeois die zich binnen het 'Comité voor de *Cité Mondiale*', dat eind 1931 en begin 1932 op bijna wekelijkse basis in het *Palais Mondial* vergaderde, bekommerde om de inrichting van de woonzone. De verslagen van dit Comité, waarvan naast Otlet en Bourgeois ook Braun ter Meeren deel uitmaakte, zijn vandaag nog grotendeels in de archieven van het Mundaneum in Bergen bewaard.²⁴⁶ Ze tonen hoe Bourgeois de realisatie van de *Cité Mondiale* probeerde te bewerken door haar als een oplossing te presenteren voor de reële woningsnood: een bezoek aan de *Société Nationale des Habitations à Bon Marché* leerde hem dat het 'burgerlijk residentieel project' dat hij voorstelde, weinig kans had om financieel door de staat te worden ondersteund, 'terwijl er nog zoveel sociale woningen te bouwen zijn en zoveel krotten om af te breken.'²⁴⁷ In de volgende vergadering stelde Bourgeois dan ook voor het aandeel van de sociale woningen (de hoogbouw dus) uit te breiden tot de gehele residentieële oppervlakte.²⁴⁸

244 MDN-CM4 n°6621, 1932.01.21.

245 MDN-CM9, *Ongedateerde brieven van Paul Otlet aan Victor Bourgeois*.

246 Dit 'comité mixte' was de uitvoerende kern van een groter 'Comité pour la *Cité Mondiale*' waartoe naast Otlet en Bourgeois onder meer Emile Vinck, Henri la Fontaine, Melvin Dewey, Hendrik Andersen en Le Corbusier deel uitmaakten. De lijst bevat ook nog een paar andere, helaas onleesbare namen, MDN-CM4, 1931.10.10, *Comité pour la Cité Mondiale*.

247 MDN-CM4, *Cité Mondiale: Réunion du comité mixte, tenue au Palais Mondial, le mardi 23 février 1932 à 2H1/2*.

248 MDN-CM4, *Cité Mondiale: Réunion du Comité Mixte le 1er Mars 32 à 2 1/2 H*.

Naast deze opportunistische manoeuvres ondernamen Otlet en Bourgeois ook een poging om hun project in te bedden in de politiek-economische realiteit van het moment: ze trachtten hun project te verkopen als één van de ‘Grand Travaux’, één van de ‘grote werken’ dus die ertoe moesten dienen de toenemende werkeloosheid als gevolg van de economische crisis op te slorpen. De bouw van de *Cité Mondiale* werd aan de directeur van de *Fondation Nationale belge du Bâtiment et du Travail Public*, aan wie Otlet en Bourgeois een persoonlijk bezoek brachten om hun zaak aan te kaarten, voorgesteld als een heus tewerkstellingsprogramma.²⁴⁹ Dit was een argument dat Otlet nog vele malen zou hergebruiken. Otlet en Bourgeois poogden op die manier de verschillende belangengroepen die een aandeel zouden hebben in de bouw van de *Cité Mondiale*, met een hoge graad van pragmatisme en met een welgekozen retoriek voor hun zaak te winnen. Ook op de frustraties en wensdromen van de gemeente Tervuren wist Otlet in te spelen.

Tervuren als koloniale site

De bestuurders van Tervuren hadden immers reeds meermaals de hoop geuit dat de wereldtentoonstelling van 1935 opnieuw een koloniale sectie in hun gemeente zou inhouden.²⁵⁰ Hiermee zou opnieuw kunnen worden aangeknoopt bij Tervurens glorierijke geschiedenis. Het verhaal van Tervuren, dat Otlet in het artikel ‘Malheurs et espoirs de Tervueren’ navertelde, was een voortzetting van zijn zo geliefde leopoldiaanse sprookje: ‘Er was eens een Koning, een grote Koning.’ Deze koning, de ‘Roi Travailleur, Bâtitteur, Accomplisseur’, had een groots plan voor zijn kleine landje en ‘alles, absoluut alles waaraan de Koning in België zijn medewerking verleende werd door hem aan de Natie gegeven, net zoals hij haar Kongo gaf.’²⁵¹ De onuitputtelijke rijkdommen van dit wonderlijke en verre Kongo gebruikte de Koning om de steden in zijn kleine landje nog mooier te maken dan ze al waren. Vooral om de hoofdstad de luister en uitstraling te bezorgen die ze verdiende als pronkstuk van het misschien niet zo omvangrijke, maar daarom niet minder grootse landje, spaarde de Koning kosten nog moeite. Omdat zijn volk – dat vol goede bedoelingen was, maar van nature eerder kleingeestig – kennis te laten maken met de weldaden van dit Kongo, organiseerde hij een heel erg grote tentoonstelling. Deze tentoonstelling was deel van een nog grotere tentoonstelling waarop alle mensen van de hele wereld waren uitgenodigd, om het kleine landje met zijn grootse ambities te leren kennen.²⁵²

Otlets sprookje belandde hier bij de wereldtentoonstelling van 1897 en haar koloniale afdeling in Tervuren. Hoewel de gemeente zich kon roemen op een eeuwenlange grandioze geschiedenis, vond de eigenlijke ‘geboorte’ van Tervuren voor Otlet pas in dit jaar plaats.²⁵³ Door de magnifieke Tervurenlaan werd de gemeente met het centrale deel van de tentoonstelling in het Jubelpark verbonden en op de ruïnes van het door een brand verwoeste slot van Tervuren werd in opdracht van Leopold II het zogenaamde Koloniënpaleis opgetrokken. Hiervoor

249 MDN-CM4, *Cité Mondiale, Réunion du Comité Mixte, au Palais Mondial, le 12 janvier 32 à 2 1/2h.*

250 MDN-CM4, *Administration de Tervueren. Extrait du Régistre aux délibérations du Conseil Communal. Séance du 6 Juillet 1928.*

251 P. Otlet, ‘Léopold II et nos villes’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.72 (1927) 18.

252 Ibid.

253 Bourgeois, ‘Malheurs et espoirs de Tervueren’, 7.

huurde Leopold het puik van de toenmalige Belgische architecten in met onder meer Emile Acker, Henry van de Velde, Georges Hobé en Paul Hankar. Het koloniale deel van de tentoonstelling kende zo'n overdonderend succes dat werd beslist om haar om te vormen tot een permanent Kongomuseum. Dit museum – dat tot op vandaag als het Museum voor Midden-Afrika voortbestaat – werd gebouwd tussen 1906 en 1910 naar de ontwerpen van Charles Girault.

Minder bekend is dat dit Kongomuseum in feite slechts een fractie vormde van een veel groter complex dat Girault en Leopold II voor Tervuren ontworpen hadden: rond dit Kongomuseum planden ze een heuse *Cité Coloniale*.²⁵⁴ Centraal op de plannen voor deze *Cité Coloniale* bevond zich de zogenaamde *École Mondiale*. Deze wereldschool zou een onderzoeks- en opleidingscentrum voor de toekomstige koloniale functionarissen worden, een elitaire postuniversitaire instelling, die ook zou openstaan voor buitenlandse studenten. 'Haar doel,' zo citeerde Otlet de woorden van Leopold II, 'is een ander als dat van de reeds bestaande studieprogramma's, gezien de school als missie zal hebben de algemene opleiding te vervolledigen door een opleiding van mondiaal karakter.' Wat Leopold II beoogde, was 'dat de nieuwe staat nuttig zou kunnen zijn voor de zaak van de beschaving en tegelijkertijd voor België. De stichting van de Wereldschool spruit ook voort uit deze tweevoudige bezorgdheid: de opdracht van het beschaven van Afrika door haar te voorzien van een steeds groter aantal verlichte, opgeleide en ervaren krachten en tegelijk te werken aan de grootsheid van het vaderland.'²⁵⁵

Girault ontwierp de *École Mondiale* als een soort 'campus avant la lettre': behalve uit administratieve gebouwen bestond ze ook uit verschillende auditoria, een amfiteater, laboratoria, een bibliotheek, residenties voor professoren en leerlingen, een zwembad, sporthallen en atletiekpistes.²⁵⁶ Tevens zou er een kapel, een congrespaleis, een tuinbouwschool en, als hart van de instelling, een documentatiecentrum komen.²⁵⁷ Op het moment dat Leopold II in 1909 overleed, was van al deze gebouwen slechts het Kongomuseum afgewerkt. Voor de overige geplande gebouwen had men op dat moment slecht de funderingen gelegd.²⁵⁸ De regering liet de werken prompt staken en besliste uiteindelijk dat de site zou behouden blijven zoals ze op dat moment was. In een brief aan eerste minister Renkin weeklaagde Otlet meer dan twintig jaar later over de 'bouwwerf van de École Coloniale (sic) in de nabijheid van het magnifieke Kongomuseum, een bouwwerf die op dit moment verlaten is en die nog het meest op een woestijn lijkt.'²⁵⁹ Otlet en Bourgeois presenteerden hun project dan ook als een laattijdige realisatie van de plannen van Leopold II: 'Onze tweede vorst had een École Mondiale voorzien, een centrum voor de voorbereiding van de Belgische expansie over het universum. [...] Het is geïnspireerd op dit gewaagd en scheppend idee dat wij de vestiging van een internationale wijk in Tervuren hebben bestudeerd.'²⁶⁰

254 Dit is de naam die Bruno de Meulder 'gemakshalve' aan het complex geeft; De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 146. Vgl. M. Couttenier, *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)* (Leuven 2005) 225-232.

255 P. Otlet, 'Eveil et assoupissement de l'École Mondiale', in: *Bruxelles*, nr.8 (1933) 13.

256 P. Lombaerde, *Leopold II, koning-bouwheer*. Tentoonstellingscatalogus (Oostende 1995) 89.

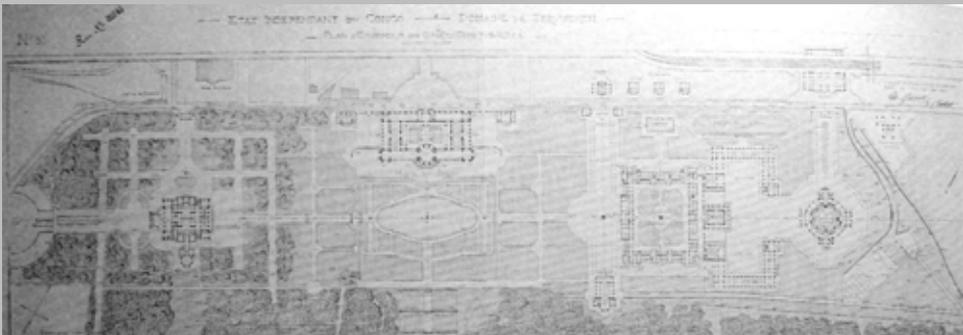
257 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 146.

258 Ibid. 148. Vgl. L. Ranieri en J. Coosemans, *Léopold II urbaniste* (Brussel 1973) 147-150.

259 MDN-CM4, 1932.01.11, *Brief van Paul Otlet aan Jules Renkin*.

260 Bourgeois, 'Malheurs et espoirs de Tervueren', 8. Piet Lombaerde meent: 'We kunnen het project van Girault voor Tervuren beschouwen als een aanzet tot de Wereldstadgedachte, die

3. Over tentoonstellingsrecyclage en koloniale sprookjes
De Cité Mondiale in Tervuren (1931-1932)

Girault en Leopold II planden behalve het Kongomuseum een heuse 'Cité Coloniale' in Tervuren.

Het leopoldiaanse sprookje zou op die manier toch nog een happy end kunnen krijgen: ‘En als de feeën haar wieg [van Tervuren] dan toch zo rijkelijk versierd hebben, moet hun magische stokje haar dan ook maar doen opgroeien tot de Prinses die aangeboden wordt aan de Galante Prins.’ Wie kon echter deze ‘Prince Charmant’ zijn die Tervuren, de slapende schone, zou komen wakkerkussen? Misschien was het wel een echte prins, de jonge kroonprins Leopold, zoon van Albert I, die zijn oom Leopold II was opgevolgd? Veel meer dan zijn vader bleek de kroonprins immers geïnteresseerd in stedenbouwkundige en tevens in koloniale kwesties. In een brief die het Tervuurse gemeentebestuur, in samenwerking met Otlet, aan de jonge Leopold richtte, werd de kroonprins aangespoord om het werk van zijn illustere voorganger te voltooien.²⁶¹ Nadat het Antwerpen was geworden waar uiteindelijk in 1920 een koloniale school was gesticht – het huidige Instituut voor Tropische Geneeskunde is hiervan een restant – en dezelfde stad in 1930 een koloniale tentoonstelling had mogen organiseren, moest de wereltentoonstelling van 1935 op die manier een eerherstel voor Tervuren worden.

Voor de ééentwintigste-eeuwse lezer zal de sprookjesheld die Otlet van Leopold II had gemaakt wellicht als een moedwillige vertekening van de realiteit overkomen: de schaal van de onmenselijkheden die tijdens het persoonlijke bewind van de koning in de kolonie zijn begaan, is in de recente historiografie ten volle aangetoond.²⁶² Het was echter ook al tijdens zijn bewind geen geheim geweest dat Leopold II letterlijk over lijken was gegaan om zijn koloniale doelen te bereiken: de overdracht van de Kongo Vrijstaat, die het privé-bezit was geweest van Leopold II, aan de Belgische staat was hoofdzakelijk het gevolg geweest van kritiek die al vroeg vanuit het parlement en vooral vanuit het buitenland was geleverd op Leopolds mensonterende bewind. De organisatie van de koloniale afdeling van de wereltentoonstelling in 1897 en de bouw van een Kongomuseum in Tervuren waren dus niet slechts, zoals Otlet het graag schilderde, de uiting van de nobele bedoelingen van een groots vorst geweest. Ze hadden ook en hoofdzakelijk een legitimerende bestaansreden.

Otlet was zich maar al te bewust van de donkere zijde van zijn held, maar was in zijn oordeel uiteindelijk schonend: ‘Moet de Koning dan verantwoordelijk worden gesteld voor alles wat degenen daar, in het brandend klimaat van de tropen, die zijn orders hadden moeten uitvoeren, hebben laten doen?’ Otlet paraphraseerde hoe Leopold zichzelf verantwoordde door zijn onderneming met die van de kathedralenbouwers te vergelijken: ‘Tijdens de constructie [van een kathedraal] zullen er sowieso betreurenswaardige incidenten voorvallen; er zullen onrechtvaardigheden, ongevallen, onenigheden en soms gewelddadige knokpartijen plaatsvinden. Men zal schelden en god lasteren; maar aan het einde van de rit zal een monument voor de glorie Gods en het heil der zielen voltooid worden. Precies zo is het met Kongo.’ Het is dan ook geen toeval dat de

pas enkele jaren later door Hendrik Andersen, Ernest Hébrard en Paul Otlet werd ontwikkeld’; Lombaerde, *Leopold II*, 95. Zoals gezien ontwikkelden Hébrard en Andersen hun concept van de Internationale Stad echter onafhankelijk van Paul Otlet, waarna Otlet hun ontwerpen voor zijn project opeiste.

261 MDN-CM4, 1932.01.11, *Brief van het gemeentebestuur van Tervuren aan Son Altesse Royale Monseigneur le Prince de Brabant*.

262 Ik noem hier slechts enkele recente werken die dit thema behandelen: A. Hochschild, *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo* (Amsterdam 2003); L. Catherine, *Léopold II. La folie des grandeurs* (Brussel 2004); M. Dumoulin, *Léopold II. Un roi génocidaire?* (Brussel 2005).

kathedralenbouwers ook een geliefde metafoor waren voor Otlets beschrijving van bouw van zijn *Cité Mondiale*.²⁶³

Kolonialisme, reformisme en stedenbouw

Wellicht lijkt het alsof we hier al te ver van ons oorspronkelijk onderwerp zijn afgedreven – Otlets houding tegenover het kolonialisme zou stof kunnen leveren voor een hoofdstuk op zich.²⁶⁴ Toch kan deze zijspng naar het kolonialisme helpen om Otlets visie op de stedenbouw beter te begrijpen. Net zoals de modernistische stedenbouw in de idee geloofde dat een technocratische planningelite beter dan de massa zelf kon beslissen wat goed was voor haar, was één van de leidmotieven van het kolonialisme het geloof dat men de Europese beschaving in een topdown systeem aan niet westerse volkeren kon opdringen: ‘Moest hij dan respect hebben,’ stelde Otlet de retorische vraag over Leopold, ‘voor achterlijke sociale systemen of resoluut trachten om nieuwe systemen te creëren? Leopold was in feite een grote vernieuwer van sociale instituties,’ hij was, zo vervolgde Otlet, een ‘sociologue novateur. Un très heureux novateur.’²⁶⁵

Bruno de Meulder heeft er in zijn doctoraatsverhandeling op gewezen dat de modernistische stedenbouwkunde en het Belgische kolonialisme als twee toepassingsvelden van een zelfde reformisme kunnen geïnterpreteerd worden. Eerder is al dieper ingegaan op het reformistisch principe waarnaar zich de modernistische stedenbouwkunde modelleerde: voorafgegaan door een complete *Survey*, moest ze zich voor elke ingreep in het stedelijk weefsel baseren op een wetenschappelijke synthese van deze gegevens en een omvattend plan dat daaruit resulteerde. De stedenbouw oversteeg de architectuur omdat ze niet slechts een kunst, een esthetische aangelegenheid was, maar bovendien een exacte wetenschap. Zoals De Meulder heeft aangetoond, werd ook het Belgische kolonialisme gewettigd door een zich aanmeten van gelijkaardige wetenschappelijke pretenties. Een toespraak die kroonprins Leopold voor de leden van het *Institut Colonial International* hield, is op dit vlak exemplarisch: ‘De kolonisatie beantwoordt aan een ideaal van rechtvaardigheid en menselijkheid omdat ze de volkeren de persoonlijke veiligheid, de hygiëne, het welzijn, intellectuele en morele inzichten geeft die het moeten leiden naar een betere toekomst. [...] Het werk dat u onderneemt is een wetenschappelijke taak en daarom kan u voorzeker op vele vlakken de juiste weg

263 ‘Il faut commencer l’oeuvre, à la manière de ceux qui édifiaient les cathédrales, comptant sur le temps pour continuer, achever et faire vivre’; gecit. Levie, *L’Homme qui voulait classer*, 223.

264 Het was Otlets vader die één van de eerste expedities naar Kongo financierde; Rayward, *The universe of information*, 15. Eén van de eerste boeken die Otlet publiceerde, was P. Otlet, *L’Afrique aux Noirs* (Brussel 1888), waarin hij pleitte voor de civilisatie van Afrika door een terugkeer van de naar Amerika gedeporteerde en ondertussen beschaafde zwarten slaven. In *Monde* verdedigde Otlet ook nog duidelijk racistische standpunten: ‘Il faut distinguer avec soin de nos races supérieures les races vraiment inférieures, à cerveau plus petit, comme les Weddas, les Axas, les nègres, [...]. Ainsi, dans l’espèce nègre, le cerveau est moins développé que dans l’espèce blanche [...]. Pour les travaux intellectuels, ils n’ont que peu d’aptitudes, mais ils excellent dans la danse, l’escrime, la natation, l’équitation et tous les excersises corporelles.’ Otlet, *Monde*, 85. Anderzijds verdedigde hij in *Plan Belgique*, dat in hetzelfde jaar als *Monde* verscheen, dan weer de ontvoogding van de inboorlingen en een respect van de kolonisator voor plaatselijke culturen en mentaliteiten; Otlet, *Plan Belgique*, 138-139.

265 Otlet, ‘Léopold II et nos villes’, 19-20.

aantonen.²⁶⁶ Het was dus éénzelfde wetenschappelijke wereldorde die zowel de modernistische stedenbouw als het kolonialisme wilden uitdragen.

Net zoals de *Survey* voor de modernistische stedenbouwkunde van centraal belang was, moest ook de koloniale expansie, om haar wetenschappelijke pretentie waar te kunnen maken, zich baseren op een voorafgaande gecentraliseerde informatieverzameling en een zo compleet mogelijke documentatie. Dit verklaart waarom het documentatiecentrum, net zoals dit het geval was in Otlet's reële en verbeelde instellingen, een centrale plaats innam binnen het geheel van de door Girault geplande *Cité Coloniale*.²⁶⁷ Het was overigens het vermelde *Institut Colonial International* en niet Otlet's OIB dat als eerste instelling in België met een systematische bibliografische dienst gestart was.²⁶⁸ Een nauwgezet onderzoek van de rol van Cyrille van Overbergh, socioloog en bibliograaf, vriend en collega van Otlet en Henri La Fontaine en langdurig voorzitter van het OIB, zou hier ongetwijfeld verheldering brengen: we leerden hem al kennen als medebrein achter het project voor een *Palais Mondial* op de Kunstberg in 1905. Maar daarnaast was hij ook verantwoordelijk geweest voor het programma van de *Ecole Mondiale* en de *Cité Coloniale*. De Meulder interpreteert daarom het concept van een Mundaneum of *Cité Mondiale* als een voorzetting van het kolonialistische expansionisme. Hij plaatst de idee van een *Musée Mondiale* 'in het kader van de agressieve expansie- (en koloniale) politiek van Leopold II'.²⁶⁹

Ongeacht de vraag of we met een dergelijk, misschien ietwat eenzijdig oordeel instemmen – het Mundaneum droeg immers, zoals we reeds hebben aangetoond, een caleidoscoop van betekenissen in zich – is de gemeenschappelijke reformistische basis van de stedenbouw en het kolonialisme een waardevol inzicht. De kolonie moet in De Meulders analyse als spiegel en karikatuur van de modernistische stedenbouw gezien worden. Tenslotte zijn het niet de architecturale details van een *Cité Mondiale* of *Cité Coloniale* die ons zodanig interesseren als wel de gemeenschappelijke cultuurfilosofische basis waaruit beide concepten voortspruiten. De Meulder maakt uiteindelijk wat hij een 'gekke gedachtesprong' noemt door zich af te vragen of de *Cité Mondiale* in Tervuren in wezen niet het 'tot architectuur gesteld reformisme' is.²⁷⁰ Ik zal verder proberen aantonen dat deze these, wanneer we de stedenbouwkundige betekenis van de *Cité Mondiale* bekijken, helemaal niet zo 'gek' is.

Tot de realisatie van de *Cité Mondiale* in Tervuren kwam het in elk geval niet. Otlet en de zijnen hadden zich nochtans heel wat moeite getroost: op de *Exposition Internationale du Bâtiment* die in januari 1932 in het *Palais Mondial* geopend werd, was een stand van wel tachtig vierkante meter gewijd aan de *Cité Mondiale*.²⁷¹ Men toonde onder meer plannen voor de *Cité Mondiale* op de Heizel, in Antwerpen en in Tervuren.²⁷² Een aantal Belgische ministers kwam af op de tentoonstelling en op de lezing die Otlet over 'La Crise du Bâtiment et la Cité Mondial' gaf en waarin hij zijn project als oplossing voor de werkeloosheid in de bouwsector aanbood.²⁷³

266 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 148.

267 Couttenier, *Congo Tentoongesteld*, 228.

268 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 147.

269 Ibid. 157.

270 Ibid. 148.

271 MDN-CM4 n°6634, 1932.01.28, *Cité Mondiale. Bulletin*.

272 MDN-CM4 n°6622, 1932.01.31.

273 MDN-CM4, 1932.01.26. Otlet trachtte ook de internationale functionarissen in Brussel te interesseren en organiseerde een lezing die voorbehouden was aan het *corps diplomatique*.

Otlet trachtte in te spelen op de nationale trots van de ministers door te stellen dat, ‘wanneer men geen gebruik zou maken van de gelegenheid die de tentoonstelling van 1935 biedt, dit een beschuldiging van een *antinationale daad* zou kunnen rechtvaardigen.’²⁷⁴ Enkele ministers reageerden enthousiast, maar tenslotte slaagde Otlet er niet in de regering te overtuigen van het heil van de *Cité Mondiale*. Wat eerste minister Renkin vooral tegen de borst stuitte was – net zoals dit in 1930 het geval was geweest bij de Zwitsers – de idee van een geëxterritorialiseerd gebied midden in zijn land.²⁷⁵ Otlet voelde zich dus verplicht, zijn eisen op dit vlak in te binden.²⁷⁶ Wat had de regering dan nog te verliezen bij de *Cité Mondiale*? Het project zou haar immers geen frank kosten: de financiering zou in Otlets plan nog steeds gedragen worden door de oorlogsschulden en herstelbelastingen die in het Verdrag van Versailles waren vastgelegd.²⁷⁷

In de realiteit leek het echter in toenemende mate onwaarschijnlijk dat het ooit tot de betaling van dergelijke schulden en belastingen zou komen: nadat het plan Dawes uit 1924 en het plan Young uit 1930 de te betalen bedragen al fiks naar beneden hadden gehaald, maakte de economische crisis van de jaren dertig de kans op terugbetaling wel heel gering. Op de conferentie van Lausanne, die in de zomer van 1932 plaatsvond, werd opnieuw onderhandeld over een nieuwe regeling van de oorlogsschulden. Otlet trachtte de Belgische vertegenwoordigers ertoe te overhalen de zaak van de *Cité Mondiale* op dit congres aan te kaarten.²⁷⁸ Ook de eerste ministers van Frankrijk en Engeland ontvingen een schrijven van Otlet.²⁷⁹ Maar tot zijn grote ontgoocheling zette het congres definitief een punt achter de kwestie van de oorlogsschulden. Hiermee kwam een einde aan een droom die Otlet lang gekoesterd had. Het was nu zoeken naar een nieuwe manier om de *Cité Mondiale* te financieren.²⁸⁰ Wanneer eerste minister Renkin Otlet enkele maanden later in een brief liet weten dat de Belgische regering zich werkelijk niet met de *Cité Mondiale* kon of wilde bezighouden, was het ook op zoek naar een nieuwe site.²⁸¹ Prinses Tervuren zou nog lang mogen wachten op haar Galante Prins.

Otlet bewaarde – zoals hij bijna alles bewaarde – de antwoorden die hij kreeg op zijn uitnodiging. Van de tientallen diplomaten die hij uitnodigde, antwoordden er uiteindelijk slechts vier positief; MDN-CM4, 1932.01.22. Otlet trachtte steeds zijn lezingen te verlevendigen door ze te combineren met de projectie van beeldmateriaal. Van het beeldmateriaal van de *Cité Mondiale* zijn nog een hele reeks dia-achtige negatieven (ongeklasseerd en los rondslingerend) bewaard in het Mundaneum te Bergen, maar men beschikt helaas niet meer over de apparatuur om deze te projecteren.

274 MDN-CM4 n°6689, 1932.04.04, *La Cité Mondiale et les Expositions Chicago – Seville – Vincennes – Bruxelles*.

275 MDN-CM4, *Cité Mondiale, Réunion du Comité Mixte le 22 Mars 32 à 2 ½ H.*

276 MDN-CM4 n°6681, 1932.03.22, *Note complémentaire au sujet de la Cité Mondiale, présentée a la considération de monsieur le premier ministre Renkin.*

277 In een nieuw werk dat in januari 1932 verscheen, herhaalde Otlet nogmaals zijn plan om met deze herstelbelastingen een Banque Mondiale op te richten die, naast andere taken, de financiering van de *Cité Mondiale* zou verzorgen; P. Otlet, *La Banque mondiale et le plan économique mondial. Les conditions et les conséquences de la crise* (Brussel 1932).

278 MDN-CM4 n°6681, 1932.03.22, *Note complémentaire au sujet de la Cité Mondiale*. MDN-CM7 n°6773, 1932.06.21, *La Cité Mondiale à Lausanne*.

279 MDN-CM4 n°6745, 1932.05.12.

280 In kader van de wereldtentoonstelling in Brussel stelde Otlet bijvoorbeeld voor om een loterij te organiseren ten voordele van de *Cité Mondiale*; Otlet, ‘Eveil et assoupissement de l’Ecole Mondiale’, 15. Een ander plan was dat de ‘inwoners’ van de *Cité Mondiale*, d.i. de landen en associaties, de kosten van de bouw zouden dragen; Piette, ‘Le projet de création d’une Cité Mondiale’, 295.

281 MDN-CM4 n°6803, 1932.07.12, *Les phases du mouvement pour la Cité Mondiale et l’orientation future*.

‘Niets dan gerijpte ideeën’ *De Cité Mondiale op de Antwerpse Linkeroever (1932-1933)*

4.

‘Uitstekende kans dringend *Cité Mondiale* Antwerpen / Kom zaterdag. / Paul Otlet, luidde het telegram dat Le Corbusier op 6 oktober 1932 in Parijs ontving.²⁸² Na hun samenwerking voor een Mundaneum in Genève hadden de twee elk hun eigen weg vervolgd. Nu, ruim twee jaar later, was het Otlet die opnieuw contact opnam met de Franse meesterarchitect. Wat was dan deze ‘uitstekende kans’ waarvoor Otlet Le Corbusier trachtte te lokken? Het ging om een internationale wedstrijd die door de *Intercommunale Maatschappij voor de Linker Schelde Oever* (of kort: IMALSO) was uitgeschreven en die vanaf begin oktober 1932 tot einde mei 1933 openstond voor inzendingen. De opgave? Een ontwerp voor de stedenbouwkundige ontginning van de Antwerpse Linkeroever. Deze Linkeroever was op dat moment, in de woorden van Otlet, ‘een woestijn op minder dan vijfhonderd meter van het stadhuis.’²⁸³ Inderdaad bevond het gebied zich in een hoogst merkwaardige positie: op een punt waar de Schelde lange tijd te breed was om een brug te kunnen bouwen, bleef het een nagenoeg onbebouwd polderland, eeuwenlang vreemd aan de zo bewogen geschiedenis van de Scheldestad. Het ‘Vlaamse Hoofd’, zoals men de Linkeroever ook wel noemde, werd dan ook niet beschouwd als een deel van Antwerpen, maar maakte deel uit van de provincie Oost-Vlaanderen.

De eerste ernstige plannen om de Linkeroever met de oude stad te verbinden en er een nieuwe stad te ontwikkelen dateerden reeds uit de het begin van de negentiende eeuw, ten tijde van de Franse bezetting. Sindsdien waren herhaaldelijk ontwerpen voor de verstedelijking van het gebied voorgesteld. Zo had Henry van de Velde in zijn plannen uit 1926 de verbinding van de oude en de nieuwe stad

282 Gecit. Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 91.

283 P. Otlet, ‘Anvers qui va grandir’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.150 (1933) 245.

door middel van een aantal tunnels geopperd. De nieuwe stad op de Linkeroever had hij van een reeks indrukwekkende wolkenkrabbers voorzien. Maar ook dit project was uiteindelijk dode letter gebleven zodat de Linkeroever achterbleef als de stedenbouwkundige ‘woestijn’ die Otlet beschreef²⁸⁴. In 1929 was dan de IMALSO opgericht met als taak de verbinding van de twee oevers door middel van een tunnel door te voeren en de stedenbouwkundige ontsluiting van de Linkeroever te onderzoeken. Aanvankelijk was ingenieur Paul de Heem als deskundige aangesteld om een studie te maken en plannen op te stellen voor het te ontsluiten gebied. Nadat de ontwerpen van De Heem echter steeds meer onder vuur waren komen te liggen, was ten slotte in juli 1932 beslist om over te gaan tot een stedenbouwkundige wedstrijd. De lijst van juryleden voor deze wedstrijd was niet min: ze bestond onder meer uit Victor Horta, Henry Van de Velde, Hendrik Petrus Berlage en Gérard de Ridder.

Er zouden maar liefst 97 ontwerpen ingezonden worden. Deze waren niet alleen afkomstig uit België, maar ook uit landen als Engeland, Japan, de Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk.²⁸⁵ Blijkbaar oefende de woestijn van de Linkeroever, de *tabula rasa* die de natte droom was van vele stedenbouwkundigen, een grote aantrekkingskracht uit. Wellicht is de grote toeloop van architecten echter evenzeer te verklaren door de economische crisis die ook de architecten en stedenbouwkundigen hard had getroffen.²⁸⁶ Ook in de binnen- en buitenlandse pers was de wedstrijd een *hot topic*. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* verbaasde zich bijvoorbeeld na afloop van de wedstrijd over de verscheidenheid van de ontwerpen en merkte verder op: ‘Opmerkelijk is hoe de gedachte van een wereldstad (waaraan de Heer P. Otlet zijn beste krachten wijdt) veld gewonnen heeft.’²⁸⁷ Inderdaad is het opmerkelijk hoeveel van de ingediende ontwerpen een ‘Internationale Wijk’, een Mundaneum, een ‘Centre Intellectuel’ of een *Cité Mondiale* bevatten. Blijkbaar was het dus niet slechts Le Corbusier die door Otlet was overgehaald om het thema van de *Cité Mondiale* nogmaals op te nemen.

Het Antwerpse ego geflatteerd

Het was niet de eerste keer dat Otlet de ‘maagdelijke site’ van de Linkeroever opmerkte als mogelijke vestiging voor de *Cité Mondiale*.²⁸⁸ Nu, midden 1932, net nadat het sprookje van Tervuren in mineur was geëindigd, kon de IMALSO-wedstrijd op geen gepaster moment aangekondigd worden. Voor Otlet was het duidelijk genoeg: de *Cité Mondiale* zou er komen op de Linkeroever. In het daaropvolgende jaar richtte Otlet al zijn pijlen op Antwerpen – pogingen in Liechtenstein, aan de Belgische kust of in Straatsburg laat ik vanaf nu wijselijk voor wat ze zijn.²⁸⁹ Opnieuw zette hij zijn propagandamachine in werking, organiseerde hij tentoonstellingen en gaf hij lezingen – waarin hij bijvoorbeeld voorstelde de opening van de *Cité Mondiale* op de Linkeroever te combineren met

284 Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 11-19 bieden een overzichtelijke samenvatting van de verschillende plannen voor de urbanisatie van de Linkeroever vóór 1930.

285 Ibid. 23.

286 Vgl. Van Loo en Zampa, ‘Stedebouw en architectuur’, 201.

287 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 1933.08.05 (MDN-CM7).

288 Zo had Otlet reeds in 1926 de site van Linkeroever gesuggereerd – kan dit in verband staan met de plannen van Henry van de Velde? Otlet, *Le siège définitif de la Société des Nations*, 12.

289 Bijvoorbeeld MDN-APM-CM-S.D.N, *Cité Mondiale, bulletin périodique, 1er Octobre 1932*.

de wereldtentoonstelling van 1935 in Brussel.²⁹⁰ Zijn retoriek paste Otlet daarbij handig aan: 'De Antwerpenaren, vaak vlijtiger en begrijpender dan de Brusselaars, kunnen deze kans niet aan zich laten voorbijgaan', flatteerde hij zijn nieuwe gastheren.²⁹¹ Otlet zag in dat hij het in Antwerpen over een andere boeg moest gooien. Zo prijkte ook 'Obtenir le concours des forces flamandes' plots bovenaan op zijn te-doen-lijstje: 'Het is misschien aan de Vlaamse Beweging om de instelling [het Mundaneum] te ondersteunen gezien haar intellectuele leiders herhaaldelijk hebben verklaard dat hun volk niet slechts Vlaams moet zijn, maar dat zij ook Europeanen moeten worden: wij nodigen hen uit om daarenboven "mondiaal" te worden.'²⁹² Zoals dit ook in Brussel en in Genève het geval was geweest moest Otlet –schipperend tussen ideaalbeeld en pragmatisme –, om steun voor zijn universalistische doelen te verkrijgen, stevast beroep doen op de particularismen die hij eigenlijk zo verafschuwde.

Zoals de geschiedenis van Tervuren zich in Otlets vertoog had kunnen vervolmaken in de bouw van een *Cité Mondiale*, was het nu de glorierijke Antwerpse geschiedenis die teleologisch naar de realisatie van een *Cité Mondiale* voerde: 'Antwerpen was al "mondiaal" in de zestiende eeuw en haar Beurs, toentertijd een nieuwe instelling, vervulde er een internationale functie. Waarom zou wat geweest is nu niet meer kunnen zijn, mits de transformaties die het universele leven van tegenwoordig opleggen?'²⁹³ Immers, 'hetgeen de Beurs van Antwerpen ooit geweest is, kan de *Cité Mondiale*, groot zaken centrum en centrum van coöperatie, in deze eeuw zijn.'²⁹⁴ Otlet pikte hierbij een hele reeks thema's opnieuw op die op de wereldtentoonstelling van 1930 centraal hadden gestaan in de Antwerpse zelfverbeelding: het belang van haar haven en van de scheepvaart, de glorierijke geschiedenis van haar gouden zestiende eeuw, de barokke kunst van de zeventiende eeuw.²⁹⁵ Als strijdlid voor de *Cité Mondiale* koos hij de Rubenscantate van de Antwerpse componist Peter Benoit – 'Klinkt deze immers niet alsof ze speciaal voor de inhuldiging van de *Cité Mondiale* was geschreven?'²⁹⁶

290 MDN-CM5 n°6833, 1932.09.26, *Anvers Cité-Mondiale*.

291 MDN-CM5 n°6989, 1933.02.20, *Interview de M. Paul Otlet à l'I.N.R.*

292 MDN-CM6 n°5955, 1934.06.14, *Brief aan 'Monsieur Ekeleers' en Huib Hoste*. Huib Hoste was overtuigd Vlaams-nationalist en plaatste de idee van een *Cité Mondiale* zelf in context van de Vlaamse eisen. De oprichting van een wereldstad in Antwerpen zou de invloed van Antwerpen vergroten ten nadele van Brussel: 'Alleen al door het feit dat alle belangrijk verkeer over de Brussel wordt gecentraliseerd, oefent de *verfranschte hoofdstad* een enorme aantrekkingskracht uit, die op zichzelf reeds fnuikend is voor *den bloei onzer zuiver vlaamsch gebleven steden*.' Hij publiceerde tevens een artikel over de Linkeroever en haar toekomst in het Vlaams-nationalistische tijdschrift *Jong Dietschland*: H. Hoste, 'Een nieuwe stad op de Linkeroever', in: *Jong Dietschland*, nr.30, 7 (1933) 478-479. Hoste worstelde reeds zijn hele leven met het conflict tussen zijn Vlaamse identiteit en het internationalisme van de moderne beweging; Verdonck, 'De carrière van architect Huib Hoste', 27-28; R. Heynickx, *Doornen op het pad van de moderne kunst. Huib Hoste (1881-1957), een katholiek modernistisch architect worstelend met de moderniteit* (Brussel 2001). In zijn pogingen om banden met de Vlaamse Beweging aan te knopen, nam Otlet onder meer contact op met Ernest Claes, die zich aansloot bij de 'Vrienden van het Wereldpaleis'; MDN-CM15.1, 1932.11.04, *Brief van Ernest Claes aan Paul Otlet*. Rond die tijd schijnt Otlet zich grondig te hebben ingewerkt in de materie van de Vlaamse Beweging, zoals blijkt uit verschillende documenten uit het Mundaneum; MDN-CM15.1. In 1934 schreef hij een Nederlandstalig werkje, *De Wereldstad en de Vlamingen*, waarin hij zich in allerlei bochten wrong om de idee van de *Cité Mondiale* aantrekkelijk te maken voor de Vlamingen. Het is een erg interessant document, dat hier echter niet van naderbij kan bestudeerd worden: MDN-CM9 n°6723, 1934.04.20, *De Wereldstad en de Vlamingen*.

293 P. Otlet, 'La Cité Mondiale à Anvers', in: *La Cité*, nr.4, 11 (1933) 73.

294 P. Otlet, *La Cité Mondiale à Anvers* (Brussel 1933) 11.

295 Nauwelaerts, 'De droom van de metropool', 61.

296 MDN-CM11.

Ik zag er komen
 Uit ieder land,
 Zag zeilen, stoomen
 Van ieder strand...
 Geen volk ter wereld
 Dat weder thans
 Mijn kroon niet perelt
 Met roem en glans...
 Weest welkom allen!
 Hebt allen Dank!
 En dreunt, mijn wallen,
 Bij klank en zang!

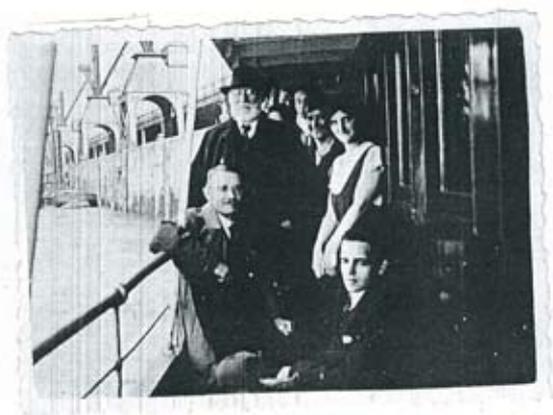
En opnieuw herhaalde Otlet de argumenten van de *Cité Mondiale* als tewerkstellingsproject, stuurde hij informatie naar Belgische en internationale pers en lichtte overal onvermoeid het concept van zijn *Cité Mondiale* (als vredesmachine, als wereldtentoonstelling, als wereldmuseum...) toe. Opnieuw trachtte hij binnen de Belgische regering aan de juiste touwtjes te trekken, ditmaal bij eerste minister Charles de Broqueville – ook de regering Renkin was geen lang leven beschoren geweest – en bij Henri Jaspar, die, nu als Minister van Financiën, Otlets zaak bleef behartigen.²⁹⁷

Nu moest Otlet nog slechts op zoek naar een architect-stedenbouwkundige die de *Cité Mondiale* zou aanpassen aan de site van de Linkeroever. Aanvankelijk nam Otlet nogmaals contact op met Hendrik Andersen, die in de jaren 1910 samen met Ernest Hébrard het brein was geweest achter de eerste Cité Internationale – de ‘originele’ *Cité Mondiale*. Andersen wenste echter niet deel te nemen aan de wedstrijd noch zijn medewerking te verlenen aan gebeurlijke andere projecten.²⁹⁸ De in Italië verblijvende Amerikaanse beeldhouwer had blijkbaar de hoop op een realisatie van zijn plannen in Europa reeds opgegeven en beproefde zijn geluk inmiddels in de Verenigde Staten.²⁹⁹ Vervolgens nodigde Otlet Le Corbusier uit om een *Cité Mondiale* op de Linkeroever te ontwerpen – waardoor nogmaals duidelijke bleek dat de stijl waarin zijn *Cité Mondiale* zou opgetrokken worden voor Otlet geen kwestie was. Le Corbusier stemde in en de twee stelden een team van Belgische medewerkers samen waarvan Le Corbusier, daar drong hij op aan, ‘chef d’orchestre’ zou zijn. Uitgekozen werden Victor Bourgeois, Huib Hoste en de relatief onbekende Felix Loquet. Hoste, ex-professor aan het ISAD, was één van de

297 MDN-CM5 n°6945, 1933.01.08, *Cité Mondiale, Bulletin*.

298 MDN-CM5 n°6945, 1933.01.08, *Cité Mondiale, Bulletin*.

299 In een brief aan Otlet deed Andersen verslag van zijn vergeefse poging om de Volkenbond alsnog warm te maken voor zijn Centre Internationale: ‘It is deplorable to feel the weakness of this political organisation. We cannot infuse life into the roots of dead tree (sic). We have tried our best, so now let the three fall, and let us infuse life into a grander idea and ideal. I am preparing some propaganda for America.’ MDN-CM4 n°6878, 1932.11.03, *Cité Mondiale, Bulletin*. Later zou Andersen opnieuw zijn geluk beproeven in Italië bij Mussolini: deze had het plan om in 1941 een wereldtentoonstelling te Rome te organiseren en was bereid deze te verbinden met de plannen van Andersen en Hébrard. Otlet verkondigde: ‘Voilà une des personnalités les plus réalistes de notre temps qui donne au projet le brevet d’importance, sous des formes nons platoniques.’ MDN-CM6 n°8266, 1938.01.15, *Sur l’extraterritorialité*. Hoewel Otlet dit dus zou interpreteren als een poging om zijn eigen project van een *Cité Mondiale* te verwezenlijken, had Andersen intussen zijn project reeds lang van dat van Otlet losgekoppeld. In een museum dat in de tweede helft van de jaren dertig in Rome werd opgericht, stelde Andersen zijn plannen voor een Centre Internationale tentoon; MDN-CM3 n°8260, 1937.01.18, *Bericht van Paul Otlet aan de Belgische pers*. Het museum van Andersen is tot op de dag van vandaag te bezoeken.

Enkele kiekjes van een bezoek van Otlet en een aantal medewerkers van het *Palais Mondial* aan de Antwerpse haven.

sleutelfiguren van het Belgische modernisme en had met zijn tijdschrift *Opbouwen* een Nederlandstalige tegenhanger van *La Cité* gecreëerd.³⁰⁰ Hoe Bourgeois zich uiteindelijk uit het team terugtrok, hoe de precieze samenwerking tussen de overblijvende teamleden evolueerde en hoe Hoste zich tot een slinks opportunist en mouwenveger van Le Corbusier ontpopte, is allemaal bijzonder gedetailleerd en levendig beschreven in de bestaande historiografie.³⁰¹

Descartes op de Linkeroever

De bestaande historiografie over de IMALSO-wedstrijd is echter in dubbele zin beperkt. Ten eerste fixeert ze zich uitsluitend op de inzending van Le Corbusier en zijn team. Ten tweede wordt binnen de studie van deze inzending één bijzonder aspect uit zijn context gelicht en overbenadrukt: niet zonder fierheid wordt beschreven hoe de Linkeroever van Antwerpen de eerste plaats was waar Le Corbusiers roemruchte *Ville Radieuse* op een concrete site werd toegepast.³⁰² De presentatie van dit model op het derde CIAM-congres in Brussel in 1930 had een ware paradigmawisseling in de moderne stedenbouw ingeluid.³⁰³ Het opvallendste aspect van dit nieuwe model was de definitieve keuze voor de hoogbouw als woon- en werkvorm. Het juryrapport van de IMALSO-wedstrijd merkte het grote aantal inzendingen op dat voor de hoogbouw had gekozen – een evolutie die ze niet ongedeeld positief beoordeelde.³⁰⁴ Ook de pers had het niet begrepen op de gedachte van hoogbouw op de Linkeroever, ‘want de hoogbouw is een weinig (sic) het symbool van trotsheid, van rijkdom. Het oprichten van wolkenkrabbers vast hij de haven is een weinig utopie. Die wolkenkrabbers zijn dan zoo voorgesteld om zelfs de overzeesche Jankees te doen blozen. New York bestaat nog niet eens!’³⁰⁵

Het idee van de hoogbouw was dus duidelijk met betekenis opgeladen: waar ze in andere gevallen stond voor een religieuze ambitie (de kathedraalbouwers) of de wil om een technische superioriteit aan te tonen (Eiffeltoren), was ze hier het symbool van door de Verenigde Staten geïncarneerde kapitalisme. Europa huppelde wat wolkenkrabbers betrof hopeloos achterop: de Boerentoren op de Schoenmarkt in Antwerpen, die in 1931 was voltooid, bleef met zijn bijna negentig meter tot na de Tweede Wereldoorlog het hoogste torengedouw in Europa – ter

300 Hoste had verplicht ontslag moeten nemen als professor architectuur aan het ISAD omwille van zijn betrokkenheid bij een dodelijk werfongeval waarvoor hij als architect verantwoordelijk was gesteld.

301 Hoste was aanvankelijk niet volledig voor de CIAM-ideeën te vinden, maar werd vanaf 1932 een onvoorwaardelijk aanhanger, Smets, *Huib Hoste*, 71.

302 D. Schoofs, *Licht, Lucht en Ruimte. Van ideaalbeeld tot pragmatisme. Een eeuw stedenbouwkundig denken toegepast op de Antwerpse Linkerscheldeoever*, Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven (2003); ‘Europapark en de Linkeroever van Antwerpen’, in: *Wonen*, nr.64-65 (1975) 43-59; C. Dierickx, *I.M.A.L.S.O.-prijsvraag 1933 Linkerscheldeoever te Antwerpen*, Ingenieursverhandeling K.U.Leuven (1974); P. Lombaerde, ‘Antwerpen torenstad in historisch perspectief. Van Benedictus tot Le Corbusier’, in: *Hoger, Higher, Plus Haut. Panoramisch Antwerpen*. Tentoonstellingscatalogus (Leuven 2006) 13-29; Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*; P. Lombaerde, ‘Les projets pour la rive gauche d’Anvers, ou la Ville Radieuse en question’, in: P. Burniat red., *Le Corbusier et la Belgique* (Brussel 1997) 149-174; C. Leysen en M.-A. Wilssens, *Antwerpen, onvoltooide stad. Ontwikkeling tussen droom en daad* (Tiel 2003).

303 Mumford, *The CIAM discourse*, 48-49.

304 ‘Overtollige torengedouwen zullen hinderen en geene enkele noodzakelijkheid rechtvaardigt hun bestaan’; ‘Internationale wedstrijd voor de aanleg van de Linkerscheldeoever. Verslag van de jury’, in: *K.M.B.A.*, nr.9-12 (1933) 140.

305 Uit het tijdschrift *Nijverheid en Techniek*, geciteerd door H. Hoste, ‘Linkeroeverkroniek’, in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 331.

Het ontwerp van het team rond Le Corbusier paste de principes van de hoogbouw en de *Ville Radieuse* toe op de Linkeroever.

vergelijking: de Empire State Building, dat in hetzelfde jaar voltooid werd, mat meer dan vierhonderd meter. De fascinatie door Manhattan was bij de Europese architecten van het interbellum dan ook erg groot. Wat de critici van de IMALSO-wedstrijd echter niet hadden begrepen, was dat de hoogbouw op de Linkeroever niet als een imitatie van het Amerikaanse voorbeeld moest verstaan worden, maar deel uitmaakte van een nieuw stedenbouwkundig model. Le Corbusier had sinds zijn groeiende interesse voor de problematiek van de stedenbouw geëxperimenteerd met modellen die hoogbouw als oplossing voor het woningprobleem in de stad aandroegen: het model van de tuinstad met haar 'mythe van desurbanisatie' en decentralisatie moest wijken voor een centralisatie en concentratie van het wonen in hoge appartementsblokken.³⁰⁶

Door het bouwen en wonen in de hoogte zou plots een enorme oppervlakte onbebouwd blijven, hetgeen de aanleg van tuinen, sportvelden en andere gemeenschappelijke voorzieningen mogelijk maakte. De hoogbouw had hier dus een nog andere betekenis: net als het vliegtuig was zij de oplossing van een 'goed gedefinieerd probleem', namelijk dat van de meest efficiënte en bevredigende woonvorm. In tegenstelling tot de anarchistische, ongecontroleerde hoogbouw van New York definieerde Le Corbusier zijn wolkenkrabber als een rationele, 'Cartesiaanse' wolkenkrabber.³⁰⁷ De stedenbouwkunde werd voor hem op die manier 'een wetenschap met drie dimensies die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn (en niet met twee dimensies zoals ze door de stedelijke bestuurders beoefend wordt of zoals het aan de scholen onderwezen wordt). Alles wat op de oppervlakte bestaat kan dit slechts in directe functie van de hoogte. Precies dit is de sleutel tot elke oplossing.'³⁰⁸ Aan deze oplossing koppelde hij in zijn *Ville Radieuse* een hele reeks andere richtlijnen: zo moest het gemotoriseerde verkeer volledig gescheiden worden van het voet- en fietsverkeer. Met dit doel werden de autowegen door middel van de beroemde *pilotis* of heipalen tot een vijftal meter boven de grond verheven, zodat de begaanbare grond vrij was voor parken, wandelwegen en dergelijke meer.³⁰⁹ Het is hier echter niet de plaats om de details van de *Ville Radieuse* uit de doeken te doen. Interessanter dan de toepassing van dit nieuw stedenbouwkundig paradigma is voor ons immers het feit dat Le Corbusier en zijn team aan deze *Ville Radieuse* een *Cité Mondiale* gekoppeld hadden.

Op dit vlak was de inzending van het team rond Le Corbusier niet bijster origineel: met een minimaal aantal aanpassingen werden ideeën uit het ontwerp voor Genève geknipt en naar Antwerpen overgeplakt. Als indrukwekkendste element, op de 'kruin' van het Vlaamse Hoofd, toonden de ontwerpen opnieuw het *Musée Mondiale* dat reeds het pronkstuk van het ontwerp van Genève was geweest. De vorm van dit museum was die van een piramide of preciezer nog, van een ziggoerat – een vorm die erg rijk was aan historische referenties, niet in

306 Vgl. K. Frampton, *Le Corbusier* (Londen 2001) 46-57; T. Benton, 'Urbanism', in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 200-208.

307 'Contre New-York (magnifique clameur turbulente de l'adolescent géant du machinisme), je propose la cité Cartésienne'; Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 134. Vgl. Mumford, *The CIAM discourse*, 20.

308 Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 189.

309 Le Corbusier herhaalde deze principes in een lezing voor een publiek van Antwerpse architecten, die in het tijdschrift K.M.B.A. werd gereproduceerd: 'Architekt Le Corbusier over: Anvers, aurore ou crépuscule. La Révolution Architecturale. La Rive Gauche. Zaal Grüter, 19-10-33.' in: *K.M.B.A.*, nr.11, 4 (1933) 182-186.

de laatste plaats aan de vorm van de toren van Babel.³¹⁰ Merkwaardig was ook de interne inrichting van deze archaïsche vorm: de denkbeeldige bezoeker begon zijn bezoek in de top van de constructie en daalde vervolgens via de hellende en zich in steeds groter wordende omwentelingen als een slak uitdijende gangen af. Het museum reconstrueerde de beschavingsgeschiedenis, de geschiedenis van de menselijke vooruitgang naar het programma van Otlet: beginnend in de oertijd in de top van de piramide, werd de groeiende kennis en kunde van de mens door de loop van de verschillende beschavingen heen gesymboliseerd. Waar in Bourgeois' Mundaneum de bezoeker werd aangezet om zich zelfstandig door een vrij verkennen van de verschillende correlaties een beeld van de wereld en de beschaving te vormen, werd door Le Corbusiers ontwerp een teleologische geschiedopvatting opgelegd: onvermijdelijk stevende de geschiedenis af op het moderne tijdperk, het tijdperk waarin rationaliteit en wetenschap – geïncarneerd door modernistische architectuur – zouden heersen.³¹¹

Bij dit alles dringt zich evenwel een belangrijke vraag op: als het inderdaad zo was dat Le Corbusier de wedstrijd voor de Linkeroever slechts had aangegrepen om 'publicitaire redenen', om zijn nieuwe stedenbouwkundige opvattingen bekendheid te geven, waarom nam hij dit Mundaneum dan opnieuw op in zijn ontwerp?³¹² Zou hij in dat geval niet gewoon onafhankelijk van Otlet hebben kunnen deelnemen? Het Mundaneum hier simpelweg als een 'symbool van het modernisme' interpreteren is wellicht een iets te gemakkelijk antwoord – in het bijzonder gezien de beschuldigingen (van het zondigen tegen de functionalistische grondregel van het modernisme) die Le Corbusier bij de eerste voorstelling van dit project had moeten incasseren.³¹³ Om uit deze impasse te geraken zullen we het perspectief moeten opentrekken tot de bredere context van de hele Linkeroeverwedstrijd. Het lijkt er immers op dat de historiografie zich al te vaak heeft blindgestaard op de samenwerking tussen Le Corbusier en Otlet, waardoor ze de bijdragen van de andere deelnemers aan de wedstrijd eenvoudigweg heeft genegeerd.³¹⁴

De Cité Mondiale bij de mindere (Belgische) goden van het modernisme

Otlet stond er immers op dat hij ondanks zijn hoofdengagement met het team rond Le Corbusier de vrijheid zou behouden om met andere architectenteams samen te werken.³¹⁵ Aan een grote groep deelnemers van de Linkeroeverwedstrijd stuurde hij dan ook een werkje met als titel *La Cité Mondiale à Anvers*. Hierin

310 Over de betekenis van deze architecturale vorm is al veel inkt gevloeid, bijvoorbeeld G. Gresleri, 'Le Mondaneum. Lecture du projet', in: *Transnational Associations*, nr.5 (1987) 367-373; Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 161-180; G. Gresleri, 'The Mundaneum Plan', in: C. Palazzolo en R. Vio red., *In the Footsteps of Le Corbusier* (New York 1991) 93-114; M. C. O'Byrne, 'El museo del Mundaneum. Génesis de un prototipo', in: *Annuaire d'études corbuséennes* (Marseille 2004) 136-151.

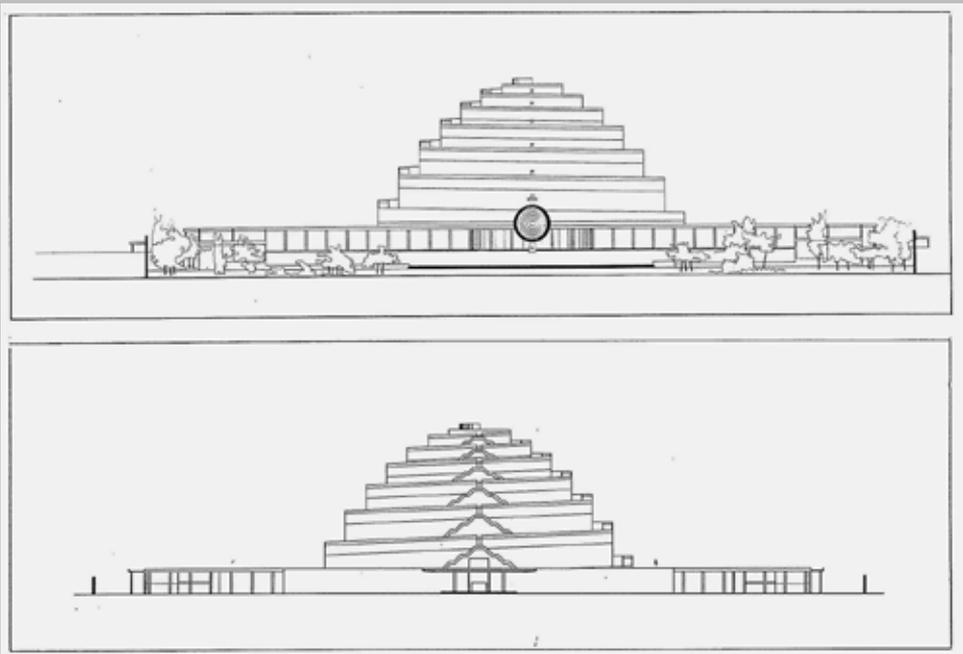
311 Over wat Collin Rowe het eschatologische discours van de modernistische architectuur noemt: C. Rowe, *The architecture of good intentions. Towards a possible retrospect* (Londen 1994) 30-43.

312 Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 29. Ook De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 940 plaatst een vraagteken bij de idee dat de Linkeroeverwedstrijd slechts haar belang zou ontleenen aan de toepassing van de *Ville Radieuse*.

313 Matteoni, 'Il Belgio di fronte al Movimento Moderno', s.p.

314 Omgekeerd hebben studies van de wedstrijd de betekenis van Mundaneum en *Cité Mondiale* niet ingezien door een gebrekkige kennis van Otlet en zijn ideeëngoed. Zo spreekt een studie van 'Paul Otlet, architect te Brussel'; Dierickx, *I.M.A.L.S.O.-prijsvraag*, 51.

315 Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 56.

Le Corbusiers piramidevormig *Musée Mondiale* in Genève, dat hij op de Antwerpse Linkeroever hergebruikte, reconstrueerde de vooruitgangsgeschiedenis van de menselijke beschaving.

werd de idee van de *Cité Mondiale* verklaard, de geschiedenis van Antwerpen kort uit de doeken gedaan en de opportuniteit van een *Cité Mondiale* aan de hand van verschillende schema's en kaarten aangetoond: 'Antwerpen roept de architecten van overal op om haar te helpen de Linkeroever van de Schelde in te richten. Wat een ontroerend optimisme, wat een les aan de "neurasthenici", aan de lafaards, aan de mensen met weinig vertrouwen. Hier is de kans om op het Vlaamse Hoofd de *Cité Mondiale* te realiseren.'³¹⁶ Het 'plan schématique de la *Cité Mondiale*' waarmee Otlet het 'dossier d'études' voor de deelnemers vervulde, herinnerde met zijn kruisvormige dispositie, centrale laan en paviljoenen aan het ontwerp van Bourgeois voor Tervuren en refereerde, meer algemeen, aan het klassieke grondplan van de wereldtentoonstellingen. Aan de hand van het overvloedige materiaal in Bergen en vooral met behulp van een groot aantal tijdschriftenpublicaties was het mogelijk te reconstrueren welke architecten gehoor gaven aan de oproep van Otlet.³¹⁷ Het gaat naast de inzending van het team van Le Corbusier om de inzendingen van de teams Verwilghen - Eggerickx, Heymans - Henvaux, Van Leemputten, Verbruggen - France en Bodart - Vyvermans.³¹⁸ Allen hadden zij, hoewel volstrekt ongevraagd door het wedstrijdprogramma, een vorm van *Cité Mondiale* in hun inzending voor de Linkeroeverwedstrijd opgenomen.

De naam die in dit lijstje lijkt te ontbreken, is uiteraard die van Bourgeois. Nadat deze zich om tot dusver onbekende redenen had teruggetrokken uit het team van Le Corbusier, werd hij gevraagd om deel uit te maken van de wedstrijdjury. Uiteindelijk werd hij echter, tot zijn grote spijt, niet uitgenodigd op de vergadering waarop de eindebeoordeling plaatsvond.³¹⁹ Zijn bijdrage aan de wedstrijd leverde hij uiteindelijk onder de vorm van een haarscherpe kritiek die hij in een artikel in *La Cité* publiceerde.³²⁰ Deze tekst kan helpen om tot een beter begrip te komen van de betekenis van de *Cité Mondiale* binnen de inzendingen van zowel Le Corbusier als de andere teams. Bourgeois' kritiek op de wedstrijd was immers veel fundamenteeler dan een loven van de modernistische en een verkettering van de overige inzendingen. De grondgedachte waarop de wedstrijd berustte, was, zo meende Bourgeois, op zich reeds fout. Ze ging namelijk uit van de simplistische veronderstelling dat men door eenvoudigweg twee tunnels te bouwen naar een volstrekt verlaten poldergebied en door dit gebied vervolgens in te delen volgens een keurig grondplan, uit het niets een nieuwe levensvatbare stad kon creëren. Aan de tunnels werd op die manier een 'mission anticipatrice', een 'activité réellement créatrice' toegedicht.³²¹ Wanneer de IMALSO, zo ging Bourgeois verder, zich de moeite zou getroost hebben om demografische statistieken, de toekomstige ontwikkeling van de Antwerpse havenindustrie of de frequentie en intensiteit van het transport te onderzoeken, zou ze tot een verbazende conclusie zijn gekomen: 'Antwerpen heeft geen nood aan haar Linkeroever als bevolkingskolonie.'

316 Otlet, *La Cité Mondiale à Anvers*, 3.

317 Een lijst die, Otlet kennende, hij zonder twijfel heeft opgesteld met al deze architecten, is tot nu toe niet terug gevonden in Bergen.

318 Mumford amalgameert deze verschillende samenwerkingen tot één samenwerking tussen Le Corbusier, Hoste, Verwilghen, Bourgeois en Otlet, hetgeen net zo min als zijn datering (herfst 1933) klopt; Mumford, *The CIAM discourse*, 91.

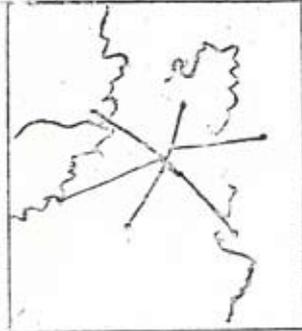
319 Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 23.

320 V. Bourgeois, 'Le concours internationale pour l'urbanisation de la rive gauche de l'Escaut, à Anvers', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 145-150 en 158-161.

321 Ibid. 146.

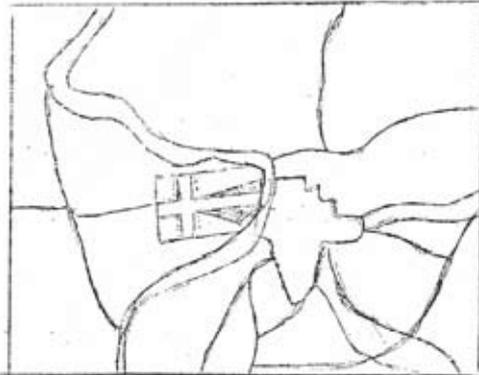
A/ La partie du monde de la plus grande activité. Les grands courants Europe - Amérique-Asie.

C/ Anvers en Belgique avide son port relié par eau et par rail avec tout l'Hinterland Européen.

B/ La Belgique, au centre du quadrilatère Londres, Amsterdam, Cologne, Paris, la partie active par excellence du Monde.

D/ La Cité Mondiale édiflée en face d'Anvers sur les terrains de la rive gauche de l'Escaut.

M. CARTES RELATIVES AU SIEGE DE LA CITE MONDIALE

In het werkje *La Cité Mondiale à Anvers*, dat Otlet naar verschillende deelnemende architecten opstuurde, toonde hij de opportuniteit van de vestiging van een *Cité Mondiale* aan met behulp van een uitgebreide documentatie.

Het is hier niet de plaats om te oordelen of dit eindverdict van Bourgeois' analyse – de zinloosheid van de wedstrijd als dusdanig – uiteindelijk correct is.³²² Wel is de kern van Bourgeois' betoog hier opmerkelijk: het wedstrijdprogramma leed ten eerste en vooral aan een gebrek aan voorkennis, aan documentatie – aan een *Survey*. En daarmee voldeed het niet aan de basisvoorwaarde voor een wetenschappelijk gefundeerde stedenbouw: 'Men had [...] eerst een stedenbouwkundige dienst moeten instellen, samengesteld uit competente specialisten, die de "grondstof" van de wetenschappelijke stedenbouw zouden voorbereiden.' Tot deze 'competente specialisten' rekende Bourgeois niet slechts stedenbouwkundigen, maar ook economen en, veelbetekenend, sociologen. Zij moesten dan, op basis van deze documentatie, een plan opstellen voor de Antwerpse Linkeroever. Daarbij moesten zowel deze documentatie als het plan de Antwerpse agglomeratie niet als geïsoleerd benaderen, maar de strikt lokale context overstijgen om de Linkeroever en de Antwerpse agglomeratie binnen een breder perspectief te zien: ze moesten deel worden van een regionaal plan en bij uitbreiding van een 'plan national', dat dan op zijn beurt weer niet los kon worden gezien van de context van West-Europa. Op die manier zou het mogelijk zijn om 'duidelijk te denken en van het nationale naar het lokale te gaan, van het collectieve naar het individuele, van het totaal naar de onderdelen' en zou men het 'urbanisme à rebours', de averechtse stedenbouw zoals deze de norm was in België, het hoofd bieden.

Het zijn deze twee punten van kritiek – het gebrek aan een voorafgaande documentatie (*Survey*) en het isoleren van Antwerpen van een regionale, nationale of zelfs internationale context – die de sleutel bieden tot het verstaan van de functie van de *Cité Mondiale* binnen de Linkeroeverwedstrijd. Bourgeois was het immers met enkele andere critici van de wedstrijd eens dat de enige waardevolle inzendingen diegene waren die het programma van de wedstrijd 'overstegen' hadden om zich de vraag naar het 'werkelijke stedenbouwkundige probleem van Antwerpen' te kunnen stellen.³²³ Deze inzendingen hielden geen rekening met de beperkingen die door het programma waren opgelegd, en schakelden zichzelf op die manier op voorhand bewust uit van een selectie door de jury. Eerder dan als uitwerkingen van de opgave van de wedstrijd moeten ze verstaan worden als een kritiek op de wedstrijd als dusdanig. En opvallend gaven precies deze inzendingen, die 'met de onvermijdbare overdrijving die voortkomt uit de gedachte van het systeem' het 'werkelijk probleem van Antwerpen' aanspraken, gehoor aan Otlets oproep voor een *Cité Mondiale*.³²⁴ Twee inzendingen kregen in de bespreking van Bourgeois bijzondere aandacht.

322 Bourgeois baseerde zich voor zijn uitspraak onder meer op de veronderstelling dat niet de industrie maar vooral de dienstensector in de komende jaren een grote groei zou kennen, wat als gevolg zou hebben dat niet Antwerpen maar wel Brussel in belang zou toenemen – hier spreekt natuurlijk een Brusselaar. Het argument dat de enorme hoeveelheid muggen op de Linkeroever een stedelijke uitbreiding weinig opportuun zouden maken, lijkt ook weinig overtuigend; *Ibid.* 146-148.

323 De kritiek die Gaston Brunfaut in zijn artikel in *L'Emulation* op de wedstrijd leverde is erg gelijkaardig aan die van Bourgeois: 'La véritable solution n'a point été découverte par les concurrents trop attachés à un programme défectueux.' Ook hij herhaalde de principes van een rationele stedenbouwkunde, de idee van een plan voor de stad, de agglomeratie en het hele land en wees op het belang van een voorgaande 'étude d'ordre géographique, économique et historique' en een studie van het transport in al zijn aspecten; G. Brunfaut, 'A propos de l'urbanisme d'Anvers rive gauche', in: *L'Emulation*, nr.11 (1933) 225-226.

324 *Ibid.* 224.

Een eerste daarvan was die van Jean-Jules Eggerickx en Raphaël Verwilghen. Beiden waren professor aan het ISAD in Ter Kameren en beiden kenden Otlet reeds ten laatste sinds de Eerste Wereldoorlog.³²⁵ Verwilghen had zich al eerder ontpopt als een enthousiast verdediger van de idee van de *Cité Mondiale*, die hij onder meer door middel van oefeningen aan zijn leerlingen doorgaf.³²⁶ Een groot deel van het ontwerp van het team Verwilghen - Eggerickx werd dan ook door Gustave Herbosch uitgevoerd, die na zijn afstuderen aan het ISAD het jaar tevoren stage liep bij het architectenteam.³²⁷ De inzending voorzag twee mogelijkheden. Een eerste ontwerp genaamd 'Anvers, Métropole de la Belgique' hield zich aan de voorschriften van de wedstrijd. Het toonde een satellietstad waarop de 'regels van het moderne wonen' die op de CIAM-congressen en in de *Ville Radieuse* geformuleerd waren, toegepast werden: de Linkeroever werd een 'ville rationelle', bebouwd met 'superblocs' temidden van grote groenzones die de moderne bewoner van 'licht, lucht en ruimte' voorzagen. Naast het wonen werd, in de geest van de CIAM-richtlijnen, veel belang gehecht aan het probleem van het verkeer, dat met behulp van innovatieve technieken in goede banen werd geleid; zo zou de kruising van verschillende verkeersstromen vermeden worden door de bouw van grote draaiende platformen.³²⁸

Het is echter de tweede inzending van dit team die een werkelijk originele bijdrage betekende en die, gezien ze ook de ideeën van Otlet incorporeert, hier onze interesse wegdraagt. Dit 'Anvers, Métropole de l'Europe' lapte het programma van de wedstrijd vrolijk aan zijn laars.³²⁹ In tegenstelling tot het eerste stelde dit ontwerp niet slechts een inrichting van de opgegeven terreinen voor, maar plaatste de stad aan de hand van een uitvoerige documentatie in een veel complexer netwerk van relaties: 'In een land dat zo weinig uitgestrekt is als België en zodanig dicht bevolkt, waar de belangen van de landbouw en de industrie zodanig intiem verbonden zijn, moet elk regionale stedenbouwkundige studie uitgaan van de uitwerking van een nationaal plan', verklaarde Verwilghen.³³⁰ Verwilghen en Eggerickx ondersteunden hun plannen met diagrammen aangaande de geschiedenis van de haven en haar toekomstige ontwikkeling. Hiermee verantwoordden zij een reeks wel erg drastische ingrepen, waaronder de 'grand coupure', de bouw van een immens kanaal dat de bocht van de Schelde voor Antwerpen zou afsnijden zodat tussen de Linker- en Rechteroever slechts nog een binnenwater zou overblijven. Naast de 'superblocs' die ook reeds in het eerste ontwerp aanwezig waren, werd een aantal wolkenkrabbers van wel tachtig verdiepingen voorzien, die de kern van een internationaal economisch centrum zouden vormen, waar alle grote bedrijven en trusts hun zetel zouden hebben. Hiermee verwezen de architecten expliciet naar het Rockefeller Centre, dat op hetzelfde moment in New York gebouwd werd: 'Waarom zou Antwerpen, dat erop kan bogen de Europese tegenhanger van

325 Uyttenhove, 'La nouvelle société', 277.

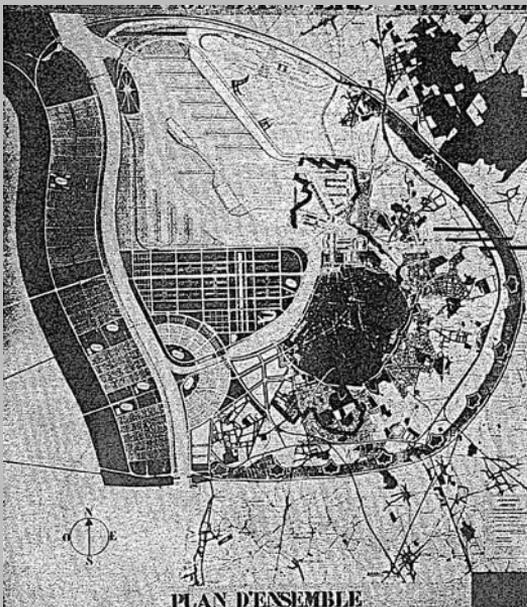
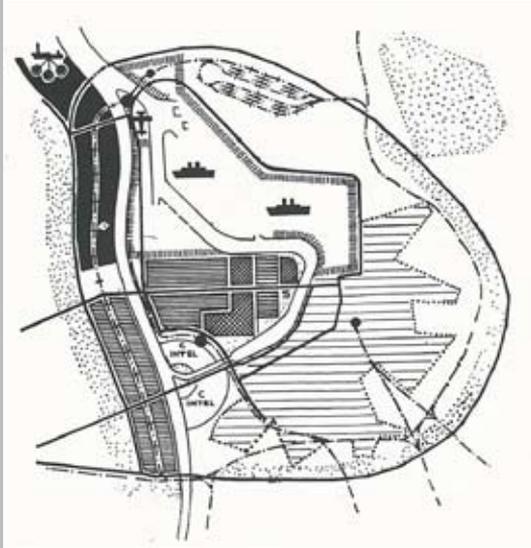
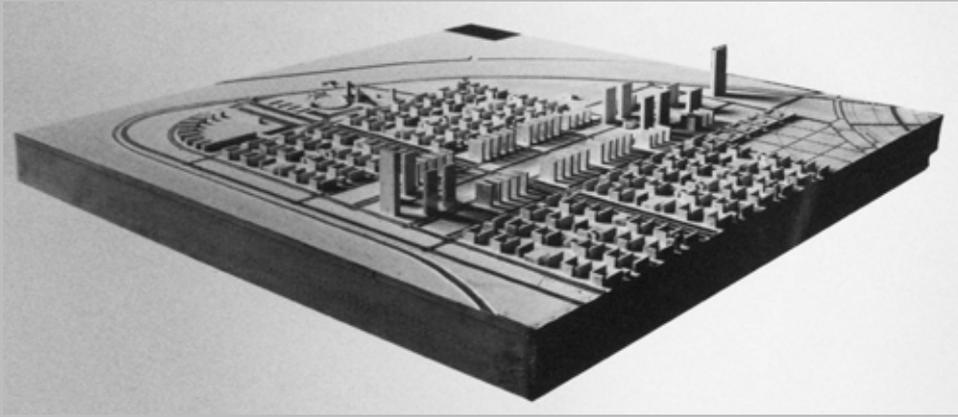
326 VRWL-Doss.1.2.20, 1932.02.16, *Lezing door R. Verwilghen over 'Urbanisme, enseignement du passé, exigences présentes, Urbanisation du Monde' voor de Association. Des Architectes et Dessinateurs d'Art de Belgique (AADAB)*, waarin hij de idee van de *Cité Mondiale* verdedigde.

327 Van Loo en Zampa, 'Stedebouw en architectuur', 201.

328 'Anvers, Métropole de la Belgique', in: *L'Emulation*, nr.11 (1933) 227-229. Ook werd bijvoorbeeld de enkelrichtingstraat tot regel gemaakt, een idee die we ook bij Le Corbusier terugvinden; Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 123.

329 Dit programma was al vanaf haar aankondiging onderwerp van discussie: zo werd er op vraag van de SBUAM een gesprek met de IMALSO ter verduidelijking van het programma georganiseerd; Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 23.

330 Gecit. Zampa, *La continuité d'une illusion*, 381.

4. 'Niets dan gerijpte ideeën'
De Cité Mondiale op de Antwerpse Linkeroever (1932-1933)

De tweede inzending van Verwilghen en Eggerickx plande een gigantisch radiaalconcentrisch 'Centre Intellectuel', dat geïnspireerd was op Otlets *Cité Mondiale*.

de grote Amerikaanse metropool te zijn, op haar Linkeroever geen wereldstad kunnen realiseren die nog groter en nog beter geordend is?³³¹

Deze verwijzing naar het Rockefeller Centre is rechtstreeks ontnomen aan Otlets ontwerp teksten, waarin het Centre werd gepresenteerd als groot voorbeeld van internationale economische coöperatie.³³² Hoewel in de plannen en de verklarende tekst niet expliciet naar hem werd verwezen werd de referentie aan Otlet ook door het toenmalige publiek verstaan: 'de zienswijze op grote schaal, het perspectief dat uitgebreid wordt tot een internationale schaal waarmee Verwilghen de stedelijke en territoriale problemen observeert, zijn zonder twijfel afgeleid van de ideeën van Paul Otlet, van zijn idee van het plan en van de "ville Mondiale"³³³ Dit verklaart ook het gigantische 'Centre Intellectuel' dat deel uitmaakt van de tweede reeks plannen. De radicaalconcentrische vorm van dit intellectueel centrum refereert duidelijk aan de diverse schemata waarmee Otlet zijn kennistheoretische modellen had geïllustreerd. Het was overigens Otlets eigen voorstel geweest om twee ontwerpen voor de wedstrijd op te sturen: één dat voldeed aan de eisen van de wedstrijd en één dat het concept van de *Cité Mondiale* zou integreren.³³⁴ Het tweede ontwerp, dat zo drastisch was dat ook de indieners ervan zich ongetwijfeld van zijn onrealistische karakter moeten bewust zijn geweest, moest dus eerder als *statement*, als een provocatie verstaan worden.³³⁵

De tweede inzending die Bourgeois' bijzondere interesse wegdroeg, was die van Emile Henvaux en Maurice Heymans. Ook zij waren ingegaan op Otlets voorstel om één ontwerp zonder en één mét Mundaneum in te dienen. Hierbij bespaarden ze zichzelf de moeite van dubbel werk: ze voorzagen hun plan van een kadertje met 'in geval van ... Mundaneum', waarin een zone die in de originele plannen aan woningen (hoogbouw) waren gewijd, werd ingenomen door een Mundaneum. Dit Mundaneum bestond uit een internationaal museum, een internationale luchthaven, bibliotheek en universiteit.³³⁶ Heymans had net als Herbosch op het ISAD bij Verwilghen en Eggerickx gestudeerd.³³⁷ Henvaux was ook hoogleraar aan

331 'Projet des architectes Eggerickx et Verwilghen', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 154-157; 'Anvers, Métropole de la Belgique', 227-231. Vgl. Zampa, *La continuité d'une illusion*, 388-393.

332 MDN-CM5 n°6945, 1933.01.08, *Cité Mondiale, Bulletin*.

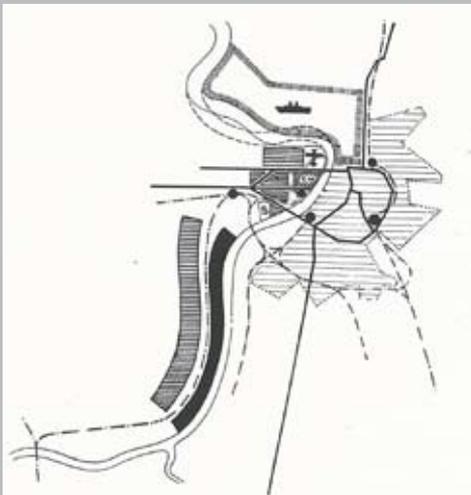
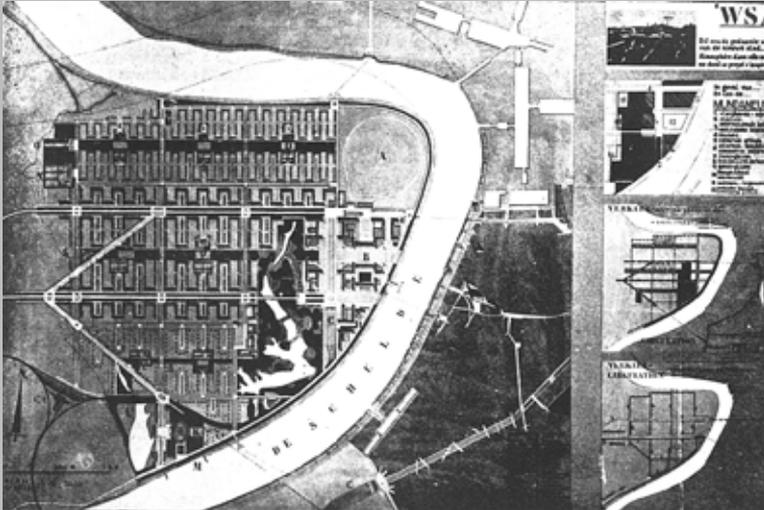
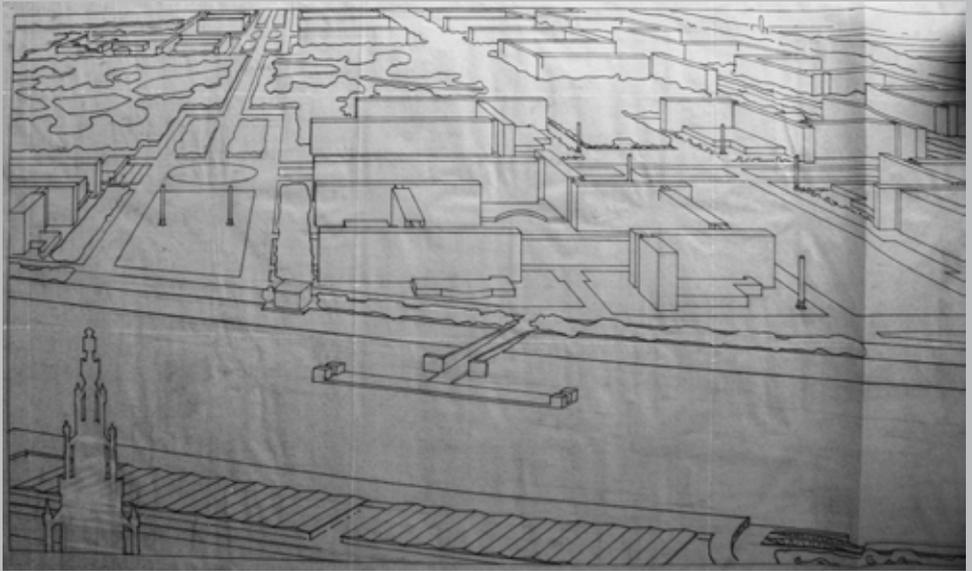
333 H. Hoste, 'Toelichtende nota bij het ontwerp van Le Cobsusier-Jeanerret, Hoste, Loquet', in: *Opbouwen*, nr.11, 3 (1933) 390.

334 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 251. Dat Otlet direct betrokken was bij de plannen van Verwilghen en Eggerickx, bewijst een aantal aantekeningen die in het Mundaneum bewaard zijn en waarop Otlet de Linkeroever natekende en het afsnijden van de Schelde door middel van een kanaal suggereerde. Bijna onleesbaar staat er 'Verwilghen' bijgekrabbeld; MDN-CM15.2, 1932.10.06, *L'île de la Cité Mondiale*.

335 Een artikel dat Verwilghen in *La Cité* publiceerde, lijkt deze these te ondersteunen. In dit artikel evoceerde Verwilghen de herinnering aan Leopold II: 'C'est en parfaite impartialité que l'on peut déclarer que de toutes nos villes belges, Anvers seule se préoccupe de son avenir urbanistique et ose voir en grand. Dans la métropole, l'esprit de Léopold II est toujours vivant, alors que nos autres villes – Bruxelles y compris – sont retombées dans la médiocrité et la mesquinerie.' De wedstrijd, zo meende Verwilghen echter, beantwoordde allerminst aan deze grootse ambities van de stad: men had eraan verzaakt een voorgaande studie door te voeren, het concept van de *Civic Survey* leek de organisatoren van de wedstrijd volledig vreemd; R. Verwilghen, 'L'Urbanisation du Grand-Anvers. A propos d'une exposition récente et du concours actuellement ouvert', in: *La Cité*, nr.1, 11 (1933) 15-17.

336 In een nota vermeldde Otlet een gesprek met Heymans over de Linkeroever; MDN-CM5, *Anvers Cité Mondiale. Le Campagne*.

337 Bij Eggerickx had Heymans onder meer deelgenomen aan de oefening voor het ontwerp van een paviljoen voor de wereldtentoonstelling van 1935; 'Après Anvers-Liège 1930: Bruxelles 1935', 156. Zijn afstudeerproject aan het ISAD over Sint-Gillis bij Dendermonde bevatte in zekere zin al de kern van de ideeën, die hij op Antwerpen zou toepassen; De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 942.

110

Ook het plan van Henvaux en Heymans voorzag de mogelijkheid van de installatie van een Mundaneum op de Linkeroever.

het ISAD en verzorgde samen met Verwilghen de hoofdredactie van *La Cité*.³³⁸ Nog markanter dan Verwilghen en Eggerickx trachtten Heymans en Henvaux hun plannen voor de Linkeroever in te passen in een superregionale economische en verkeerskundige context. Verder was ook hun inzending voorzien van een uitgebreide documentatie in de vorm van historische analyses, bevolkingstabellen en dies meer. Op basis van deze documentatie en dit superregionaal plan stelden ook Heymans en Henvaux enkele ingrepen voor die de bepalingen van het wedstrijdprogramma ruimschoots overstegen.³³⁹

In een artikel in *Opbouwen*, het tijdschrift van Huib Hoste, kreeg Heymans de kans om zijn visie op de Linkeroever uiteen te zetten. Hij noemde de Russische planeconomie en de Sovjetstedenbouw als direct voorbeeld: 'Wij weten hoe men in de Sovjet-Unie handelt. Als een streek daartoe gelegenheid biedt, begint men eerst met haar economische inrichting. Men verbindt ze aan 't overige van het land, vestigt er nijverheid en alzo, het werk aan een bevolking verzekerd zijnde, bouwt men de woonstad. Zo ontstaan steden die aan leefbaarheid niet te wensen over laten.' De Sovjetstedenbouw was voor vele modernistische stedenbouwkundige in België een lichtend voorbeeld omdat ze door haar technocratische verwezenlijkingen in schril contrast stond met de situatie in eigen land: 'In Antwerpen, echter, zien wij juist het tegenovergestelde gebeuren.'³⁴⁰ Net als Bourgeois kwam Heymans tot de conclusie dat een eenvoudige 'kolonisatie' van de Linkeroever niet levensvatbaar was. Een urbanisatieplan, zo verklaarde hij later, kon men niet zomaar gelijk waar inplanten, zoals men een schilderij op een lege plaats aan de muur hangt.³⁴¹ De Linkeroever maakte slechts kans om zich te ontwikkelen wanneer men er industrie vestigde en deze industriële uitbouw kaderde binnen een economisch plan voor het hele land. Dergelijke inspiratie uit Rusland moest echter, zo benadrukte Heymans, onafhankelijk gezien worden zijn politieke overtuiging: 'Denk nu niet dat ik met dit alles het Land wil Bolscheviseren! Geenszins. Ik heb hier enkele een economies processus voor ogen, dat, voor urbanism (sic), de onmisbare basis levert. Ik wil alleenlik attent maken op onze bekrompenheid. Wij bezitten, van urbanism, geen traditie. Wij kennen slechts lapmiddelen of, in de beste gevallen, fragmentaire oplossingen.'³⁴²

Zowel Verwilghen en Eggerickx als Heymans en Henvaux hadden dus enerzijds een reglementair ontwerp ingediend, waarin de urbanistische principes van de CIAM-congressen werden toegepast, en hadden anderzijds een ontwerp afgeleverd dat een vorm van Mundaneum bevatte. Het Mundaneum moest hier niet als een te realiseren stad maar als een kritisch model verstaan worden: het stond ten eerste, als incarnatie van de documentatie-idee, symbool voor een wetenschappelijke stedenbouw die zich baseerde op een *Survey*. Ten tweede was het Mundaneum met zijn connotatie van universaliteit en internationaliteit een kritiek op een

338 I. Strauven, 'Henvaux, Emile' in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 347.

339 Zo stelden zij voor een spoorweg Antwerpen-Temse aan te leggen, hoewel niets van deze aard in het wedstrijdprogramma voorzien was; De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 942.

340 Van Loo en Zampa, 'Stedebouw en architectuur', 199. Over de inspiratie van de Sovjetstedenbouw voor de ontwikkeling van het modernisme, zie: J.-L. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'USSR. Théories et projets pour Moscou, 1928-1936* (Brussel 1987).

341 Deze vergelijking maakte hij in een artikel uit 1938; M. Heymans, 'Réflexions sur le concours du Mont des Arts', in: *L'Epoque*, nr.1, 5 (1938) 7.

342 M. Heymans, 'Antwerpen Linkeroever', in: *Opbouwen*, nr.17, 3 (1933) 284-285.

bekrompen stedenbouw, een stedenbouw van ‘lapmiddelen’ die niet gekaderd was in een omvattend plan dat boven de context van de stad op zich uitsteeg. Een gelijkaardige kritische symboolfunctie kan worden toegekend aan de luchthaven die Heymans en Henvaux op de Linkeroever voorzagen: niet alleen werd het vliegtuig geprezen als de ultieme verwezenlijking van de moderne techniek, bovendien stond de luchtvaart symbool voor een internationalisme, dat in schril contrast stond met de bekrompenheid die de IMALSO-wedstrijd kenmerkte. ‘We leren om onze steden vanuit het vliegtuig te zien’, schreef Le Corbusier in zijn *Ville Radieuse*: het vliegtuig symboliseerde de modernistische wil om de stedenbouwkundige problemen ‘van boven uit’ en op een synthetische manier te overschouwen.³⁴³ Het feit dat ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Antwerpen pas twee jaar tevoren een moderne luchthaven was gebouwd door Stanislas Jasinski, kan de idee dat dergelijke fantasietjes eerder om hun symboolwaarde dan als daadwerkelijk te verwezenlijken ontwerpen moeten beoordeeld worden, alleen maar bevestigen.

Tot slot werden nog enkele andere inzendingen, waarvan sommigen mét *Cité Mondiale*, door Bourgeois onder de aandacht gebracht.³⁴⁴ Georges France en Pierre Verbruggen bijvoorbeeld, voorzagen een *Cité Mondiale* inclusief Mundaneum, vrijhaven en eigen treinstation. ‘We leggen er de nadruk op,’ zo verklaarden ook zij, ‘dat hier niets dan ideeën zijn, gerijpte ideeën die zich tot basis van ernstige studies kunnen lenen.’³⁴⁵ De twee architecten, die zich eveneens in de kringen van

343 Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 134.

344 Hier volgt een kort overzicht van de overige plannen die zich in het kader van de Linkeroeverwedstrijd door de ideeën van Otlet lieten beïnvloeden: de voorstudie van Gérard de Ridder, waaraan hij reeds voor het bekendmaken van de wedstrijd was begonnen en die hij, eenmaal de wedstrijd uitgeroepen, in het *Maandelijksch Bulletin der Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen* publiceerde, bevatte een ‘Internationale Stad’. Deze ‘Internationale Stad’ zou in een reeks torengedebouwen, centraal op het terrein van de Linkeroever, gesitueerd zijn zodat het geheel van de nieuwe stad een ‘grootsche pyramide, langs drie zijden uit het water oprijzend’ vormden; G. de Ridder, ‘Stedenbouw te Antwerpen’, in: *K.M.B.A.*, nr.10, 3 (1932) 197. Dit idee werd bijna letterlijk gekopieerd door de wedstrijdinzending van de Emile van Leemputten, die een Internationale Wijk voorzag, bestaande uit torengedebouwen, die onder meer onderdak zouden geven aan de ‘Internationale Vereenigingen’, dus de UAI; ‘Ontwerp van den Heer E. van Leemputten’, in: *K.M.B.A.*, nr.1, 5 (1934) 18. Ook het ontwerp van het team Bodart - Vyvermans bevatte een ‘quartier international et universitaire’; ‘Projet des architectes Bodart et Vyvermans’, in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 165. Met Léon Stynen, de enige modernist wiens ontwerp aangekocht werd door de jury, had Otlet – zo blijkt uit een aantal neergekrabbelde aantekeningen – contact, maar in de plannen zijn geen sporen te vinden van een Mundaneum of *Cité Mondiale*; MDN-CM4. In de literatuur wordt herhaaldelijk gesteld dat Stanislas Jasinski en Raphaël Delville deelnamen aan de wedstrijd en een Mundaneum of een *Cité Mondiale* in hun plannen opnamen; Van Loo, ‘De vele gezichten van het modernisme’, 65. Vgl. Matteoni, ‘Il Belgio di fronte al Movimento Moderno’, s.p.; Van Loo en Zampa, ‘Stedebouw en architectuur’, 201. De biografie van Serge Goyens de Heusch, die Jasinski persoonlijk kende, vermeldt echter niets van een deelname aan de wedstrijd; Goyens de Heusch, *Serge Jasinski*. In de contemporaine tijdschriften is het alleszins ook vergeefs zoeken naar een verwijzing naar een deelname van de twee architecten. Waarschijnlijk is dit misverstand gebaseerd op een antidatering van de ontwerpen van Jasinski en Delville uit 1941, waarop ik in de epiloog terugkom. Wel zijn plannen teruggevonden van de hand van Delville, daterend van eind 1933 (dus na afloop van de wedstrijd), die een *Cité Mondiale* voorzagen ten Noorden van Antwerpen op de Linkerscheldeoever, op een gebied dat deels in Belgisch grondgebied lag en deels Nederlands bezit was; MDN-CM9. Een verklarende nota beschreef dit als een geëxterritorialiseerd gebied, dat zou voortkomen uit een schenking van de twee landen; MDN-CM7 n°7124, 1933.08.24, *L’hypothèse de la Cité Mondiale sur l’Escaut à cheval sur la frontière belgo-hollandaise à 15 kilomètres en aval d’Anvers*. Het ‘stellige vermoeden’ van Commers (Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 89, noot 73) dat zich in het AMVC in Antwerpen nog briefwisselingen tussen Otlet en de verschillende deelnemende architecten zouden bevinden, blijkt overigens niet te kloppen.

345 P. J. J. Verbruggen en G. France, ‘Nieuw Antwerpen’, in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 329.

de SBUAM en de Belgische CIAM-afdeling bewogen, hadden nog duidelijker dan de andere deelnemers de hoogdravende retoriek van Otlet overgenomen:³⁴⁶

‘Het is haar [Antwerpens] verhevene taak deze cultuurverschijnselen op nuchtere wijze te ontleden, ze samen te smelten in de kroes van eigen zielsleven om er de synthese der verder opgaande menselijke cultuur uit te halen. Kan het haar weggelegde taak niet zijn van de huidige, vaak alleen in schijn tegenstrijdige opvattingen en belangen de heldere, de gelouterde gedachte van de nieuwe wereldorde te vertolken? [...] Dit zijn beslist gunstige factoren die een rationele werking kunnen waarborgen. Ze zijn gunstig om te komen tot het opbouwen van een geordende ensemble waar ieder deel innig in verband staat met het ander, ten bate van stoffelijke en zedelijke welvaart. *Schepster van vrede en geluk.*’

Le Corbusier en de Linkeroever herbekeken

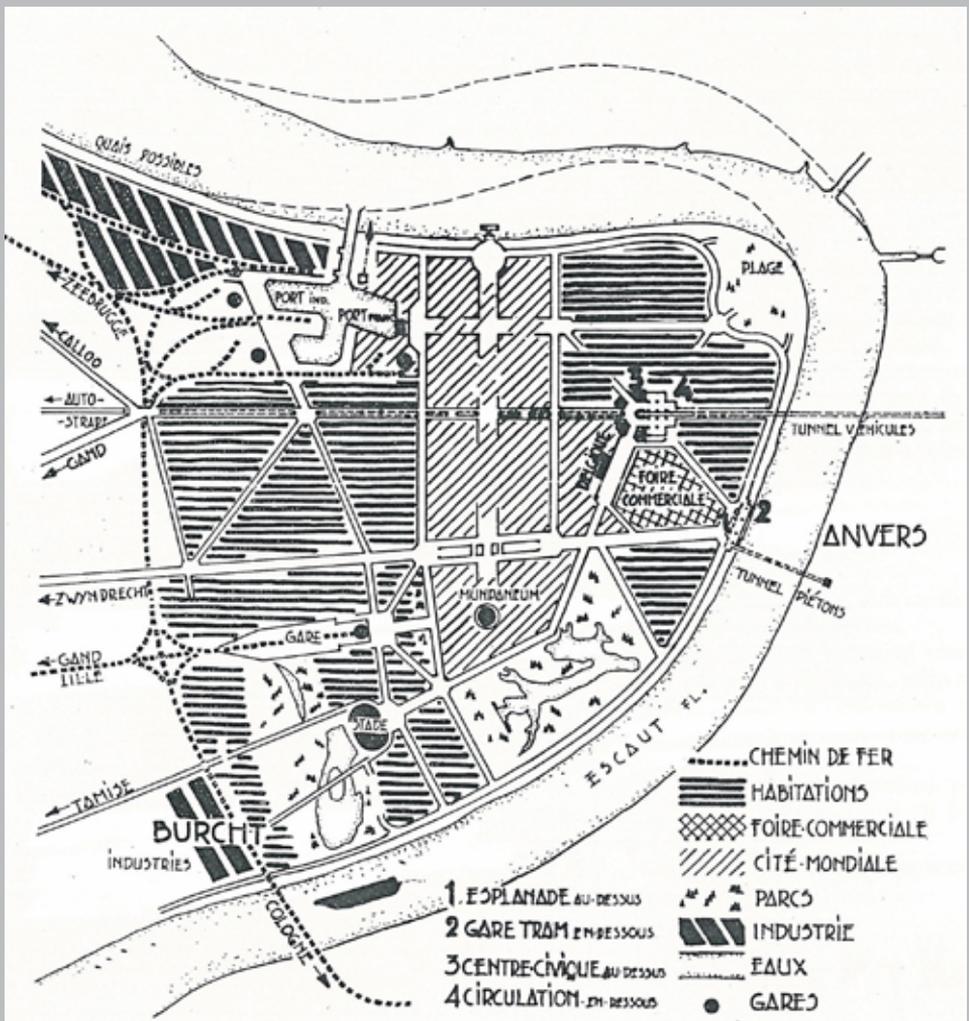
Laten we nu, na de analyse van deze andere door Otlet beïnvloede inzendingen, de plannen van het team rond Le Corbusier en de positie van de *Cité Mondiale* en het Mundaneum binnen hun ontwerp eens opnieuw bekijken. Oorspronkelijk was het, zoals blijkt uit een nota van Otlet, ook voor dit team het plan geweest om twee inzendingen te doen: ‘Er zal voor de wedstrijd een plan worden ingediend dat tegelijkertijd de stedenbouwkundige inrichting van de Linkeroever en de gevolgen van deze inrichting voor de algemene verstedelijking van Antwerpen zal bevatten, en een andere variant die de vestiging van de *Cité Mondiale* op de genoemde terreinen van de Linkeroever zal veronderstellen en de gevolgen van deze vestiging op het geheel van de Antwerpse agglomeratie zal bestuderen.’³⁴⁷ Blijkbaar werd uiteindelijk beslist om de twee opties – een toepassing van de *Ville Radieuse* op de terreinen van de Linkeroever enerzijds en de studie van de bredere repercussies van de verstedelijking van Antwerpen op haar omgeving onder de vorm van een *Cité Mondiale* anderzijds – in één ontwerp te integreren. Dit is het punt waarop *Cité Mondiale* en *Ville Radieuse* – voor het ongeoefende oog onontwarbaar – in elkaar verstrengeld raakten. Dit verklaart waarom de draagwijdte van de *Cité Mondiale* binnen het ontwerp van Le Corbusier zo vaak niet naar waarde is geschat.

De inzending vertoont immers duidelijke gelijkenissen met die van de andere besproken teams. Zo schakelde het team zichzelf ook bewust *a priori* uit van selectie door de wedstrijdjury: ‘Wanneer wij ons ontwerp opmaakten, wisten wij goed genoeg dat het niet voor bekroning in aanmerking zou komen. Wij hebben van geen enkele (sic) opgelegde verplichting rekening gehouden. Wij hebben voor Antwerpen een uitbreidingspolitiek voorzien die zich niet beperkt bij een paar hektaar bebouwbaren grond, maar zoowel de oude als de nieuwe stad omvat, met al de noodwendigheden voor binnen- en buitenland’, verklaarde Hoste.³⁴⁸ Net zoals de ontwerpen van Verwilghen - Eggerickx en Heymans - Henvaux werden deze van het team rond Le Corbusier ingediend tezamen met een dik dossier met historische documentatie, een analyse van de economische omstandigheden van

346 L. Verpoest, ‘Verbruggen, Pierre’, in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 589-590; N. Poulain, ‘France, Georges’, in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 310.

347 Gecit. Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 86, noot 81.

348 Hoste, ‘Linkeroeverkroniek’, 225.

France en Verbruggen, die ook een Mundaneum voorzagen, legden er de nadruk op dat hun inzending 'niets dan gerijpte ideeën' presenteerde, die zich tot basis van 'ernstiger studies' konden lenen.

de regio en van de internationale verkeerssituatie.³⁴⁹ Net als de andere teams zag Le Corbusier zijn ontwerp als passend binnen een ruimer nationaal en internationaal plan.³⁵⁰ Hier ligt de betekenis van de *Cité Mondiale* in het ontwerp van het team van Le Corbusier.

Maar hoe verzoenen we de stelling dat de *Cité Mondiale* binnen het kader van de Linkeroeverwedstrijd geen te realiseren voorstel was maar de drager van een kritisch stedenbouwkundig discours, met het feit dat Otlet nog steeds haar concrete realisatie najoeg? In een brief aan Horta sprak Otlet klare taal: 'Het plan van Le Corbusier ruimt weliswaar plaats in voor de *Cité Mondiale*, maar ze wijst haar terug tot de oostelijke zijde van de Linkeroever. Ik zie dit als een overgangproject om de geesten een beetje aan het idee te laten gewoon worden zonder dat ze te hard worden geschokt in hun traditionele manier van kijken. Op het moment van de realisatie zou men uiteraard de eerste plaats aan de *Cité Mondiale* moeten overlaten.'³⁵¹ We zouden ons met Françoise Levie kunnen afvragen 'hoe Otlet hoopte hen [de overheid, de jury] te overtuigen van de bouw van een geëxterritorialiseerde *Cité Mondiale* terwijl de wedstrijd was bedoeld voor een uitbreiding van de stad Antwerpen.'³⁵² Ons uitgangspunt was echter dat de *Cité Mondiale* gelijktijdig drager kon zijn van uiteenlopende betekenissen die zich vormden afhankelijk van de verschillende betrokkenen. Verscheidene deelnemers aan de wedstrijd hadden Otlets idee van een *Cité Mondiale* op de Linkeroever dus overgenomen en door de filter van hun eigen bekommernissen in hun kritisch discours ingepast.

De osmose van betekenissen trad evenwel ook in de andere richting op. Otlet was er zich van bewust dat zijn oorspronkelijke grootse intentie door de deelnemers was gereduceerd tot een idee met niet meer dan symboolwaarde. Na afloop van de wedstrijd paste hij zijn retoriek dan ook aan de veranderde omstandigheden aan: 'Moet de jury haar aandacht aan het plan van de wereldstad besteden ofschoon het niet op het programma van samenwerking voorkomt?', stelde hij de retorische vraag in een nota die hij aan de juryleden adresseerde. Het antwoord was uiteraard 'ja': 'Het huidige urbaniseren moet [...] in het geheel niet verward worden met een gewone verkaveling der terreinen. De taak van den urbanist is het rekening te houden met alle natuurlijke bestaansvoorwaarden der site, met economische en sociale voorwaarden, met historische en zelfs met administratieve en sociaal-politieke voorwaarden. [...] Bijgevolg is de urbanist die het gehele of een gedeelte van de Wereldstad in zijn plan heeft opgevat geheel in het programma van samenwerking gebleven.'³⁵³

Op die manier bekeken was de Linkeroeverwedstrijd dus veel meer dan slechts 'La Ville Radieuse en question' of het vermakelijke verhaal van een bejaarde utopist. De wedstrijd openbaart ons de blijvende wensen en frustraties van een groep stedenbouwkundigen die in de onmogelijkheid verkeerde haar idealen aan de praktijk te toetsen. Meer dan een decennium na het begin van wederopbouw zagen de moderne krachten in België zich nog steeds geconfronteerd met de onwil

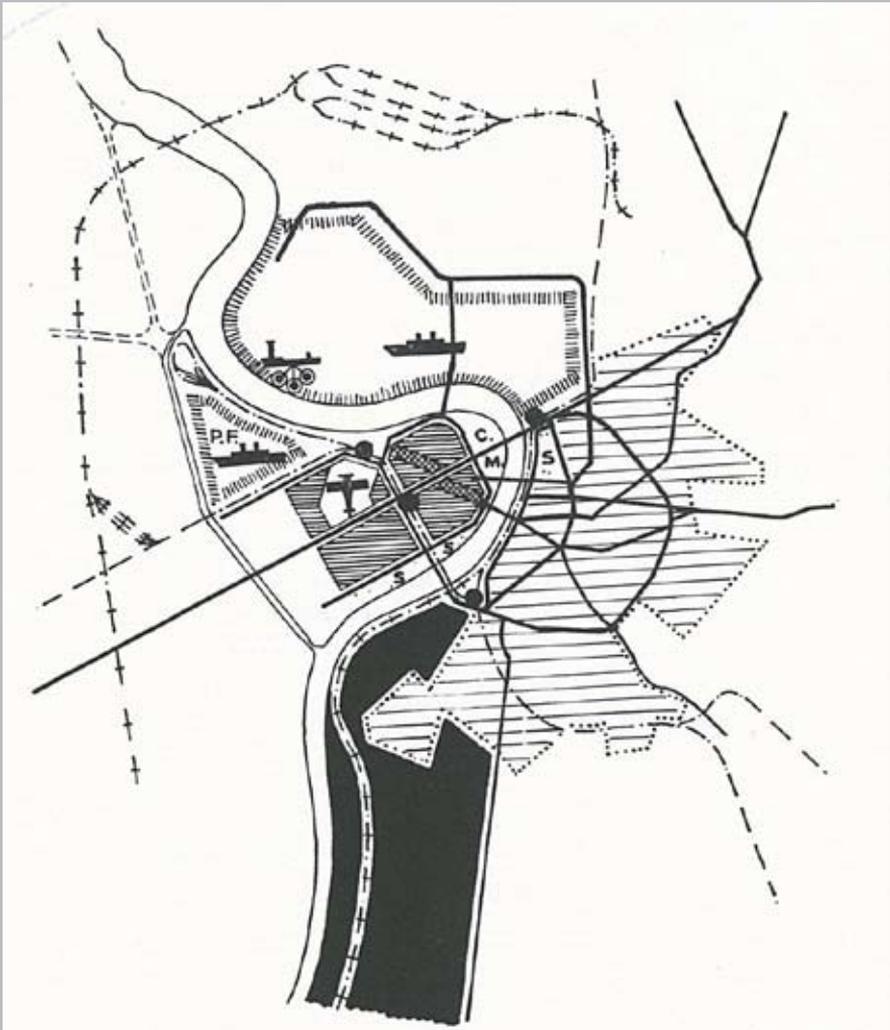
349 MDN-CM4, *Mémoire Explicatif*.

350 Vgl. MDN-CM5 n°7201, 1933.03.31, *Observations de Mr. Paul Otlet sur la première étude de Mr Le Corbusier A.N.3076 (27 mars 1933)*: 'Le plan des communications est appelé à s'inscrire dans le Plan national actuellement en voie d'élaboration.'

351 MDN-CM5 n°7073, 1933.06.06, *Discussion sur l'emplacement*.

352 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 251.

353 MDN-CM5 n°7076, 1933.06.08, *De Wereldstad en de terreinen aan den Linkeroever te Antwerpen*.

Ook het ontwerp van het team rond Le Corbusier werd door Bourgeois (wiens schematische voorstelling van het project hier te zien is) vooral op prijs gesteld omdat het in staat was het programma te overstijgen door de Linkeroever in een bredere economische en regionale context te plaatsen.

of onmacht van de wetgevende en uitvoerende macht om een samenhangend stedenbouwkundig beleid mogelijk te maken. De stedenbouwkundige wanorde, het 'urbanisme à rebours', bleef de norm in België. En opnieuw dook het spook van Leopold II op: 'Als er zich aan het hoofd van de stad Antwerpen,' zo meende een criticus in het tijdschrift *Émulation*, 'een bouwheer van het kaliber van Leopold II had bevonden die zijn wil tegen wind en weer had doorgezet, hadden de zaken wel anders gestaan! 'De democratie heeft immers nog niets groots voortgebracht' meende de criticus: ze leed aan een gebrek aan visie, continuïteit en daadkracht.³⁵⁴ Slechts een nieuwe autoriteit zou een stedenbouw mogelijk maken die voldeed aan de modernistische stedenbouwkundige eisen. Van deze eisen – een op nationale schaal gecoördineerde en gedocumenteerde stedenbouw – waren het Mundaneum en de *Cité Mondiale* dragers geworden.

Misdaad op de Linkeroever

In de twee weken die volgden op het sluiten van de wedstrijd trachtte Otlet via verschillende officieuze kanalen het oordeel van de jury alsnog te beïnvloeden. Berlage, een oude bekende van Otlet en verdediger van het Mundaneum, had zich na een conflict over het wedstrijdprogramma uit de jury teruggetrokken.³⁵⁵ Maar ook voor de overblijvende juryleden was het concept van het Mundaneum en de *Cité Mondiale* niet nieuw: Henry van de Velde was al meer dan dertig jaar bekend met Otlet. Gérard de Ridder had zélf ooit al een ontwerp voor een *Cité Mondiale* gemaakt. Ook met Horta scheen Otlet op vriendelijke voet te staan. Met hem onderhield Otlet gedurende de beslissende veertien dagen een levendig contact: Otlet trachtte via Horta een door hem opgestelde nota ter verdediging van de *Cité Mondiale* aan de leden van de jury door te spelen. Horta antwoordde aanvankelijk kort en beleefd dat de jury met dergelijke inzending geen rekening kon houden.³⁵⁶ Toch speelde Otlet het klaar de dag erop een gesprek met Horta te regelen waarin hij hem, naar eigen zeggen, positief kon stemmen ten opzichte van zijn project.³⁵⁷

Hoe het ook zij, Otlets moeite bleek opnieuw tevergeefs: tenslotte werd geen enkel van de ontwerpen met Mundaneum of *Cité Mondiale* door de jury weerhouden. De enige modernistische inzending die bekroond werd was die van Léon Stynen. Stynen had wel het concept van de hoogbouw en de beginselen van de CIAM op de Linkeroever toegepast, maar was niet ingegaan op Otlets

354 Ook Otlet verwees binnen de context van de Linkeroever opnieuw naar het voorbeeld van Leopold II, die na de bloei van de zestiende eeuw en de havenuitbreiding ten tijde van Napoleon, een nieuwe expansiebeweging van de haven had beoogd; Otlet, 'Anvers qui va grandir', 248.

355 Hiermee verloor Otlet een verdediger van zijn Mundaneum. Het was Berlage's kritiek op het onduidelijke programma, die ervoor zorgde dat hij uiteindelijk terugtrad uit de wedstrijdjury; Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 23. Berlage bleef echter in eigen land het Mundaneum verdedigen: hij nam in opdracht van Otlet contact op met de burgemeester van Den Haag voor de vestiging van een Mundaneum aldaar. Wanneer deze zich niet bereid verklaarde het project te ondersteunen, richtte Berlage zich direct tot de Minister van Buitenlandse Zaken; MDN-CM7, 1933.07.02, *Brief van H.P.Berlage aan P.Otlet*. Berlage had kort na de Wereldoorlog overigens een project gelanceerd dat opvallende parallellen vertoonde met dat van Otlet: een *Pantheon der Menschheid*, een monument voor het pacifisme en internationalisme, dat net zomin als Otlets project ooit verwezenlijkt zou worden; K. Bosma, 'Mensheid. H.P. Berlage's Pantheon der Menschheid', in: M. de Keizer red., *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw* (Zutphen 2002) 73-77.

356 MDN-CM5, 1933.05.30, *Brief van Victor Horta aan Paul Otlet*.

357 MDN-CM5, 1933.06.03, *Dessin par Horta lors de ma visite*.

voorstel.³⁵⁸ De jury, die geplaagd werd door aanhoudende interne onenigheden, kon het uiteindelijk niet eens worden over een winnaar en oordeelde dat geen eerste prijs kon toegekend worden. Het prijzengeld werd verdeeld over een door verschillende inzendingen gedeelde eerste en tweede plaats. Voor de modernistische deelnemers was dit wel het toppunt: een wedstrijd die door haar programma op zich al tot middelmatigheid gedoemd was, werd nu nog eens afgesloten door een al even middelmatige en inspiratieloze jurering.³⁵⁹ Het verzet bleef dan ook niet uit. Le Corbusier – ervaren in het spectaculair verliezen van wedstrijden – sprak schande over de wedstrijd en bleef zijn ontwerpen verdedigen. Zo lichtte hij ze ter gelegenheid van een bezoek aan België in het najaar van 1933 nog eens toe voor een publiek van de SBUAM. Na Le Corbusier, zo schreef de verslaggever in *La Cité*, nam Otlet het woord: hij ‘evoceerde met lyrisme het grote tijdperk van het koningschap van Leopold II en drukte zijn wens uit dat de overheid een politiek van grote werken navolgt, een nationaal plan van algemene urbanisatie van het land volgend, een plan waarvan de studie zou moeten toevertrouwd worden aan de specialisten van de stedenbouwkunde.’³⁶⁰

Het was wellicht tijdens hetzelfde bezoek dat Le Corbusier voorstelde om hemzelf en de Belgische modernistische krachten te verenigen in een *Studiecomité voor het Plan van de Linkeroever en Groot-Antwerpen*. Verwilghen en Hoste ontfermden zich over dit comité, dat uiteindelijk in december 1933 gevormd werd. Het comité, dat zichzelf als een permanente stedenbouwkundige denktank over de toekomst van Antwerpen opvatte, viel nagenoeg samen met het modernistisch netwerk dat Otlets ideeën had geïncorporeerd: het bestond naast Hoste, Verwilghen en Le Corbusier onder meer uit Bodart, Bourgeois, Eggerickx, France, Henvaux, Heymans en Verbruggen.³⁶¹ Het manifest werd door Verwilghen samengesteld als een plakboek van modernistische eisen. De eerste vijf punten werden letterlijk overgenomen van de resolutie van CIAM IV, het legendarische congres over de ‘functionele stad’ dat in de zomer van datzelfde jaar op een boot tussen Marseille en Athene had plaatsgevonden.³⁶² Een deel van de overige twaalf richtlijnen herhaalde de principes van de *Ville Radieuse*. Het laatste deel wees nogmaals op de nood van een algemeen plan van aanleg dat elke stedenbouwkundige ingreep moest voorafgaan.³⁶³

In 1934 tenslotte gaf de IMALSO aan Paul de Heem, die reeds vóór de wedstrijd een ontwerp voor de Linkeroever had opgesteld, de opdracht om zijn aanvankelijke plannen met behulp van de ‘waardevolle ideeën’ die de wedstrijd had opgeleverd, te bewerken tot een definitief aanlegplan.³⁶⁴ In een brief aan Hoste sprak Le

358 ‘Internationale wedstrijd voor de aanleg van de Linkerscheldeoever’, 136.

359 P. Bonduelle, ‘Le concours de l’I.M.A.L.S.O.’ in: *L’Emulation*, nr.3, 53 (1933) 241.

360 De verslaggever beschreef de vergadering als een ‘schitterend treffen van kunstenaars, sociologen, stedenbouwkundigen en architecten, maar helaas, geen stadsbestuurder noch parlementair!’ ‘Conférences organisées par la S.B.U.A.M.’ in: *La Cité*, nr.10, 11 (1933) 199.

361 VRWL-Doss.3.8, *Omzendbrief van Huib Hoste en Raphaël Verwilghen aan onder meer Bourgeois, Eggerickx en France*.

362 In een brief aan Hoste vroeg Verwilghen naar de ‘5 premières vœux des Congrès Internationaux’, die hij graag aan het charter wilde toevoegen; VRWL-Doss.3.8, 1933.12.07, *Brief van Raphaël Verwilghen aan Huib Hoste*. Opvallend was, dat op dit vierde CIAM-congres geen Belgische delegatie aanwezig was; Mumford, *The CIAM discourse*, 78. Wél werd een inzending van Victor Bourgeois over de stedelijke agglomeratie van Charleroi op het congres voorgesteld; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 94.

363 ‘Studiecomité voor het Plan van de Linkeroever en Groot-Antwerpen’, in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 321. Vgl. Zampa, *La continuité d’une illusion*, 385-386.

364 Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 47.

Corbusier de ontgoocheling uit die heerste onder de modernistische deelnemers: 'Het is daadwerkelijk met wanhoop dat ik dergelijke kleingeestigheid en dergelijke wanorde aanschouw. Jullie, Belgen, moeten zich met woeste energie verzetten en het niet toelaten dat een dergelijke misdaad begaan wordt.'³⁶⁵ Tot mis- of andere daden op de Linkeroever kwam het echter tijdens de jaren dertig nauwelijks. Behalve enkele straten en woningen zou de Linkeroever nog lange tijd onbebouwd blijven. Opnieuw hadden de modernistische architecten er, vrij letterlijk, in de woestijn gepreekt.³⁶⁶ De Linkeroeverwedstrijd ging hun herinnering in met de wrange nasmaak van een gemiste kans: 'Als de wedstrijd van Antwerpen op een dergelijk resultaat zou moeten uitdraaien, zou dit zorgwekkend zijn,' zo evalueerde Verwilghen, 'het zou zorgwekkend zijn – niet slechts voor de terreinen van de Linkeroever – maar helaas ook voor de toekomst van het urbanisme in België!'³⁶⁷

365 Gecit. Ibid. 28.

366 Le Corbusier bleef zijn ontwerp verdedigen en gaf het in de uiteindelijke publicatie van zijn boek *La Ville Radieuse* in 1935 een belangrijke plaats; Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 270-287. Vgl. Le Corbusier, 'Un nouvel ordre de grandeur des éléments urbains, une nouvelle unité d'habitation', in: *L'Époque*, nr.6, 3 (1935) 289-294. In 1939 stelde Hoste opnieuw aan Le Corbusier voor om nieuwe, 'realistischere' plannen voor de Linkeroever te tekenen. Hoste had in 1935 zelf nog nieuwe plannen gemaakt voor de Rechteroever van Antwerpen (in samenwerking met Renaat Braem), waarbij ze het *Ville Radieuse*-model opnieuw toepasten; Verdonck, 'De carrière van architect Huib Hoste', 173; Smets, *Huib Hoste*, 73. Le Corbusier hield zich in 1939 aan de programmapunten van de IMALSO en aan de grenzen van de financiële haalbaarheid: de plannen bevatten naast de hoogbouw ook andere woningtypes, de boven de grond zwevende autowegen waren er niet meer terug te vinden en ook de luchthaven was verdwenen. Ook de *Cité Mondiale* en het Mundaneum waren afwezig; Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 45-48.

367 Verwilghen, 'L'Urbanisation du Grand-Anvers', 15-17.

5. Het Mundaneum als Urbaneum *Ondertussen in Brussel (1931-1934)*

‘Il ne fut rien sinon Mundanéen’, luidt de spreuk die op Otlets grafsteen prijkt. Het graf op het kerkhof van Etterbeek, waar Otlet in 1944 zijn laatste rustplaats vond, weerspiegelt de manier waarop hij graag wenste te worden herinnerd. Het kreeg de vorm van een getrapte piramide, waarvan elk niveau een schaal van Otlets concentrisch uitdijende identiteit representeerde: Wereldburger, Europeaan, Belg, Brabander, Brusselaar. Net als het wereldburgerschap was het Brusselaar of Belg zijn voor Otlet geen louter juridisch-geografische gegevenheid.³⁶⁸ Het was een *state of mind* die men op het taaie individualisme moest terugwinnen door het opgaan in de gemeenschap, door een op zich nemen van de collectiviteit. Het verspreiden van die collectieve geestesinstelling, die in laatste instantie van alle mensen wereldburgers of, met Otlets neologisme, ‘Mundanéens’ moest maken, was de verheven taak die Otlet met het Mundaneum als werktuig op zich had genomen.³⁶⁹

Zelf was Otlet eerst en vooral Brusselaar: ‘een Brusselaar, twee generaties langs vaderskant, twaalf langs moederskant, een Brusselaar wiens jeugd,’ zo herinnerde hij zich, ‘gevoed werd door de grote gebeurtenissen in Brussel in de jaren rond

368 ‘La conscience peut s’élargir de cercle en cercle. Après la conscience individuelle, sociale, locale et nationale, la conscience mondiale. L’horrible prison en laquelle est enfermé le moi, qui ne s’épand et ne vit hors de lui même: le moi de ceux qui doutent, de ceux qui souffrent, de ceux que paralyse leur impuissance.’ Otlet, *Monde*, 338.

369 Elders sprak Otlet over de ‘Mundanéistes’: ‘La nation, la supernation des mondiaux (Mundanéistes) est en voie de naître, tout homme ayant ses deux patries, la sienne et celle du monde. Des hommes, leur nom est commun; leur langue bientôt le peut devenir; leur système d’idées et de sentiments et toute une littérature et tous leurs intérêts.’ Hiermee voldeden de ‘Mundanéistes’ aan de definitie die Ernest Renan aan het nationalisme gaf, waardoor er een soort ‘wereldnationalisme’ kon ontstaan; Otlet, *Monde*, 127.

1900.³⁷⁰ De tijd van het Fin-de-Siècle was in Brussel inderdaad een buitengewoon fascinerende periode geweest. Otlet had er zich bewogen in een intellectueel netwerk bestaande uit de *fine fleur* van Brusselse kunstenaars, literatoren, architecten en denkers van allerhande slag.³⁷¹ De ‘grote gebeurtenissen’ waaraan Otlet refereerde, waren echter van een andere aard: het waren – hoe kan het ook anders – het leven en de daden van Leopold II. Ook Leopold II was immers, zo roemde hem Otlet, ‘in zijn ziel’ een Brusselaar geweest. Zijn leven lang had de ‘koning-bouwheer’ zich ingezet om Brussel door een reeks grootschalige projecten te verfriaaien en haar de allure van een nationale, Europese en mondiale hoofdstad te verlenen. De bouw van de Cinquantenaire, de aanleg van de Tervurenlaan en de oprichting van het Kongomuseum waren hiervan slechts enkele voorbeelden.

Brussel als bouwwerf

Ook het ambitieuze project om de Brusselse Hofberg om te vormen tot de zogenaamde ‘Kunstberg’ behoorde tot de plannen die door Leopold II gelanceerd waren. Hiermee beoogde hij tegelijkertijd het saneren van de Putterij (een wijk met een niet al te goede reputatie), het oplossen van het probleem van de verbinding van de hoge en de lage stad, en het creëren van een ruimte voor de uitbreiding van de verschillende culturele instellingen in de nabijheid van het koninklijk paleis.³⁷² Het was op deze Kunstberg dat rond 1906 de idee van een *Palais Mondial* geboren was; zoals gezien hadden de plannen van Otlet en Cyrille van Overbergh om een dergelijk paleis (dat een reeks musea en kantoren van de UAI zou huisvesten) de actieve steun van de koning genoten. Met de dood van Leopold II in 1909 waren echter meteen ook Otlets plannen voor de Kunstberg begraven. De idee van een *Palais Mondial* zou in de komende jaren haar Brusselse wieg ontgroeien en in plaats van een stadsdeel in hoofde van Otlet en zijn talrijke medewerkers de allures van een onafhankelijke nieuwe stad aannemen.

De reële Kunstberg daarentegen bleef na de dood van Leopold verweesd achter. Inmiddels waren de onteigeningen en sloopwerken echter reeds grotendeels doorgevoerd en wat achterbleef, was een gigantische open wonde temidden van de hoofdstad. Voor de wereldtentoonstelling van 1910 voerde men in aller haast een ‘toilette provisoire des ruines’ door: men legde een reeks fonteinen en trappenpartijen aan en beplante de rest van de vrije oppervlakte met bloemen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog schijnen arme Brusselaars aardappelen op de terreinen geteeld te hebben. In de loop van de jaren twintig werden verschillende plannen uitgewerkt voor de inrichting van de Kunstberg, maar geen enkel werd uiteindelijk uitgevoerd. Zo werd van de uitgebreide plannen die Victor Horta voor de Kunstberg ontwikkelde, uiteindelijk slechts het Paleis voor Schone Kunsten gerealiseerd.³⁷³ Intussen bleef Otlet, ondanks zijn inspanningen om zijn *Cité*

370 P. Otlet, ‘Bruxelles, vraie Capitale’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.116 (1930) 378.

371 Boyd Rayward noemt dit intellectuele milieu als één van de interessante toekomstige onderzoeksterreinen, die meer klaarheid kunnen brengen over het denken van Otlet; Rayward, ‘Knowledge organisation’, 13. Veel aangehaald, maar totnogtoe niet grondig onderzocht, is daarnaast de invloed van het positivisme op de intellectuele vorming van Otlet. Vgl. K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914* (Amsterdam 2005) 11.

372 Ranieri en Coosemans, *Léopold II urbaniste*, 152.

373 J. Vandenbreeden, ‘Naar een stedenbouwkundige architectuur. Victor Horta’s projecten voor het centraal station en het municipal development-project’, in: S. Jaumain red., *Bruxelles*

Mondiale elders aan de man te brengen, de kwestie van de Kunstberg op de voet volgen, zoals blijkt uit de uitgebreide documentatie die tot op de dag van vandaag in het Mundaneum bewaard is.³⁷⁴

Eng met het lot van de Kunstberg verbonden was dat van de fameuze Noord-Zuidverbinding, het tweede zorgenkind dat Leopold II had achtergelaten. Reeds in de jaren vijftig van de negentiende eeuw (amper twintig jaar na de ingebruikname van de eerste beroemde lijn Mechelen-Brussel) was het besef gegroeid dat de Noord- en Zuidstations van Brussel met elkaar moesten verbonden worden om het buitengewoon snel groeiende treinverkeer te kunnen verwerken. Met de algemene invoering van de elektriciteit in het laatste decennium vóór 1900 was een ondergrondse verbinding een reële optie geworden. Dit zou de bouw van een centraal station mogelijk maken – hetgeen dan zijn plaats zou krijgen op de Kunstberg. Ook voor de Noord-Zuidverbinding moest massaal onteigend en afgebroken worden, wat op niet onaanzienlijke kritiek stootte bij een deel van de Brusselaars.³⁷⁵ De aangevatte werken lagen gedurende de hele Eerste Wereldoorlog stil en kwamen ook na afloop van de vijandelijkheden niet van de grond door een combinatie van technische problemen, economische malaise en een gebrek aan politieke daadkracht. De polemiek tussen de zogenaamde Jonctionisten (de voorstanders van de afwerking van de Jonction of de Noord-Zuidverbinding) en de Antijunctionisten bleef gedurende het hele interbellum in pers en parlement voortwoedden.³⁷⁶

De beeldende beschrijvingen van de Brusselse binnenstad aan het begin van de jaren dertig logen er niet om: de Kunstberg was een ‘met bloemen versierde woestijn’,³⁷⁷ Brussel was een ‘necropool’, een stad gevuld met grote projecten die een stille dood gestorven waren, een ‘slaapstad’, waar de bestuurders waren ingedommeld.³⁷⁸ Jean-Jules Eggerickx hield het kort: ‘Bruxelles, c’est un assassinat!’³⁷⁹ Ook de vergelijking met de ‘verwoeste gebieden’ dook vaak op: ‘Het is verschrikkelijk,’ klaagde Victor Bourgeois, ‘Brussel is niet door de oorlog verwoest geworden, maar u heeft zichzelf de taak gegeven om haar te verwoesten in tijden van vrede.’³⁸⁰ Kortom: het beeld dat aan het begin van de jaren dertig over Brussel heerste, was dat van één grote bouwwerf. En het werd nu eindelijk eens tijd, zo meende Otlet,

et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding (Brussel 2004) 167-175; T. Demey, *Bruxelles. Chronique d’une capitale en chantier. Deel 1: Du vouëment de la Senne à la Jonction Nord-Midi* (Brussel 1990) 271.

374 Zo is er uitgebreide documentatie te vinden met betrekking tot de plannen van de architect Joseph Caluwaers, die gedurende de jaren tien en twintig aan een definitief plan werkte voor de inrichting van de Kunstberg; J. Caluwaers, ‘Le Mont des Arts de Bruxelles’, in: *L’Emulation*, nr.9-10, 46 (1926) 121-127 en 129-133. Vgl. Cerisier, ‘Dans les tiroirs du Mundaneum’, s.p.

375 Het conflict tussen burgemeester Charles Buls en Leopold II was hiervan het bekende hoogtepunt; Lombaerde, *Leopold II*, 110.

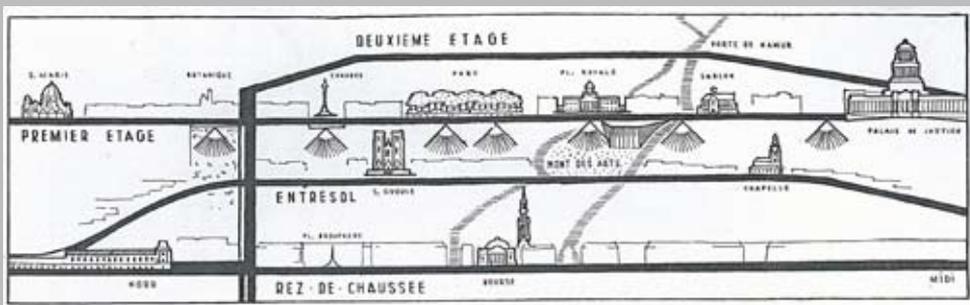
376 Deze paragrafen zijn gebaseerd op M. van Meerten, ‘De Brusselse Jonction. De lange weg van utopie naar werkelijkheid’, in: S. Jaumain red., *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 33-52; C. Deligne, ‘La ville vue du train. Vision de Bruxelles dans les débats relatifs à la Jonction (1900-1960)’, in: *Ibid.* 69-80; L. Verpoest, ‘“Des Machines à voyager...”: de stations van de Noord-Zuidverbinding en de geschiedenis van de moderne architectuur’, in: *Ibid.* 155-166.

377 ‘Nous voulons la Jonction et l’électrification de tout réseau central’, in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 10.

378 ‘A la demande d’un esprit curieux, actif en indépendant’, in: *Bruxelles*, nr.5 (1933) 5.

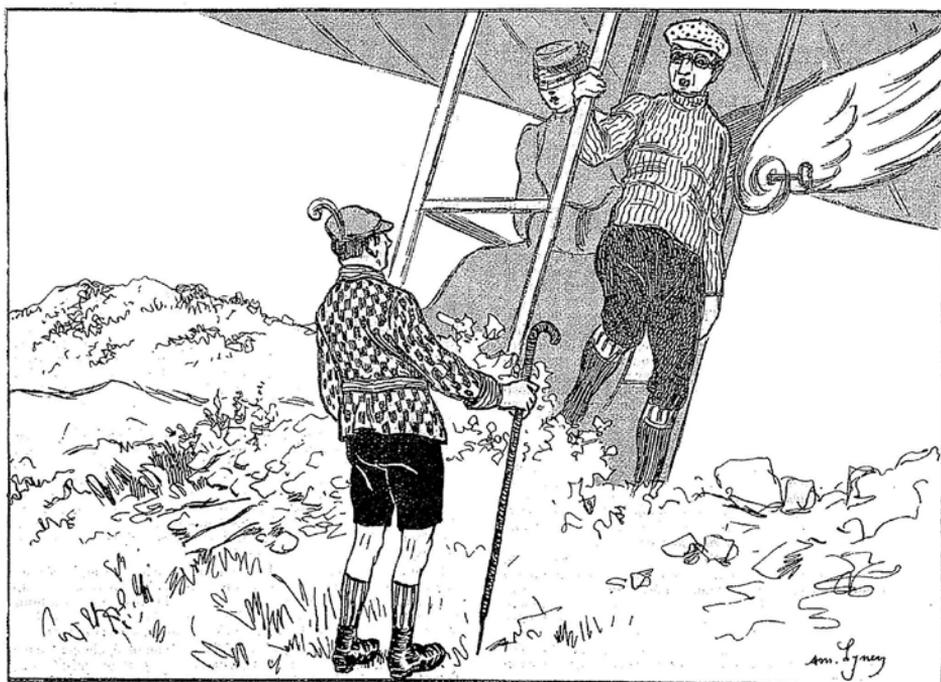
379 Gecit. M. Culot, ‘Urbanisme. Victor Bourgeois après Victor Bourgeois’, *Victor Bourgeois 1897-1962. Tentoonstellingscatalogus* (Brussel 1971) 15.

380 *Ibid.*

Het lot van de Noord-Zuidverbinding (hier in een schematische voorstelling van de hand van Otlet) was nauw met dat van de Kunstberg verweven.

VOYAGE AÉRIEN

L'AVIATEUR. — Dites donc, Monsieur, où sommes-nous ici?

LE MONTAGNARD. — Vous êtes à Bruxelles, Monsieur le Voyageur, sur le Mont des Arts.

(Dessin d'Amédée Lynon.)

Het beeld van de Brusselse binnenstad was aan het begin van de jaren dertig niet bijster positief, zoals deze spottende afbeelding illustreert.

dat deze bouwwerf werd afgewerkt: 'Il faut achever Bruxelles!'³⁸¹ Tervuren was net zo goed als de Kunstberg en de Noord-Zuidverbinding een site geweest die men in Otlets ogen laattijdig moest 'voltooien': 'Het gaat om een immense inspanning die men moet realiseren om tegelijkertijd al deze doelen te bereiken, zonder dewelke Brussel, dat door de natuur en de geschiedenis zo begiftigd is, zou tekortschieten aan haar Lot.'³⁸² Het werktuig dat Otlet en Bourgeois in 1931 voor de voltooiing van Brussel voorstelden, kreeg de naam Urbaneum.

Bourgeois was zich na zijn tuinwijkexperimenten en de bouw van een reeks woningen vanaf de late jaren twintig onder invloed van zijn betrokkenheid bij de CIAM-congressen toenemend op de problemen van de stedenbouw gaan toeleggen. In zijn studie over Groot-Brussel uit 1929 had hij een eigen vernieuwende oplossing voor het probleem van de Noord-Zuidverbinding geformuleerd en op basis daarvan een reorganisatie van de Brusselse agglomeratie voorgesteld.³⁸³ Het is onzeker of en wat de bijdrage van Otlet voor deze plannen was.³⁸⁴ Op het derde CIAM-congres in Brussel stelde Bourgeois het jaar erop zijn project voor een 'Nouveau Bruxelles' voor: een modelwijk ten Noorden van Laken die beantwoordde aan de regels die op dit congres geformuleerd werden.³⁸⁵ In 1931 publiceerde Bourgeois zijn plannen voor de inrichting van de Kunstberg. Deze plannen vielen op door hun bescheidenheid: zonder ernstige ingrepen en zonder de vestiging van nieuwe instituties werd het blijvend probleem van de Kunstberg op nuchtere wijze opgelost.³⁸⁶

Minder bescheiden waren Bourgeois' plannen voor een Urbaneum op de Kunstberg. Hij beschreef dit Urbaneum als een 'levend museum van de stedenbouw' en een 'laboratorium van de stedelijke vooruitgang'.³⁸⁷ De naam 'Urbaneum' was net als het concept afkomstig van Otlet: 'We kennen het urbanisme, dus moet er ook een Urbaneum bestaan. Dat wil zeggen een instrument, een machine, een institutie voor het urbanisme.' De gelatiniseerde naam moest de internationale verspreiding van het concept vergemakkelijken: het 'Urbaneum Bruxellense' werd immers beschouwd als een prototype van een model dat zich wereldwijd moest vestigen. Voor Brussel was het een "conservatoire", un "miroir" et, si l'on peut faire un substantif du verbe promouvoir, un "promoteur" des Plans du futur Bruxelles'. De locatie op de Kunstberg was voor een dergelijke institutie uitgelezen omdat ze de blik over de hele oude stad zou mogelijk maken. Het Urbaneum kreeg in Bourgeois' plannen dan ook de vorm van een 'wagneriaans theater', waarvan de drie rechte zijden uit louter ramen zouden bestaan: zo zou het de bezoeker een

381 MDN-CM4 n°6487, 1931.09.18, *Avec la conservation du passé, la préparation de l'avenir. La Cité Mondiale*.

382 Otlet, 'L'Urbaneum', 122.

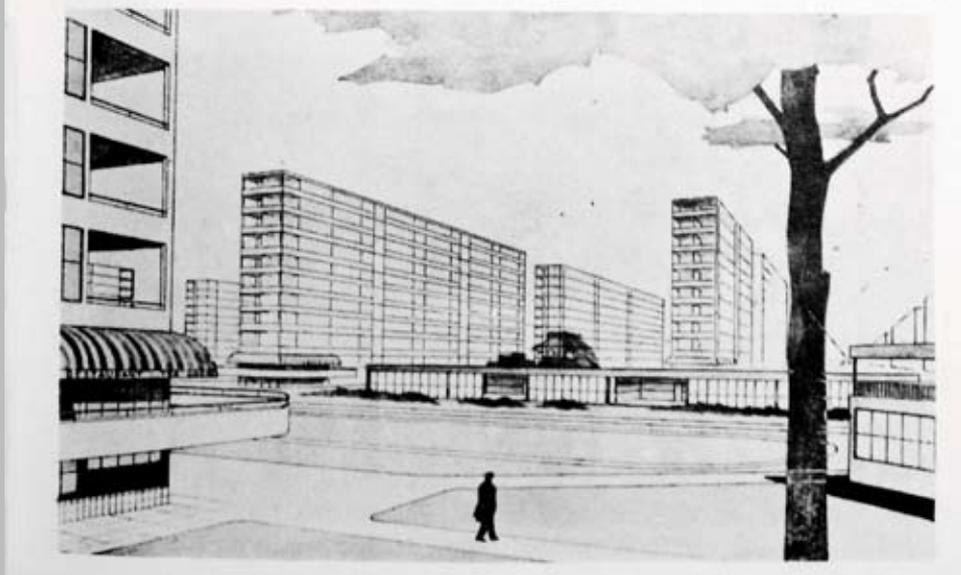
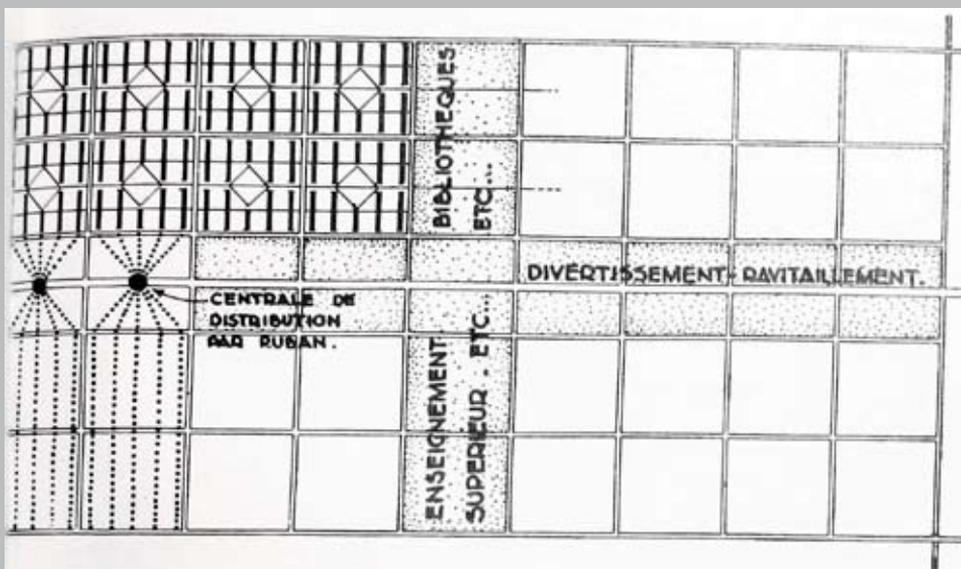
383 V. Bourgeois, 'Le Grand Bruxelles', *Ibid.* nr.11, 8 (1930) 165-179.

384 In het tijdschrift *De 8 en Opbouw* vinden we het volgende: 'Het plan voor Groot Brussel werd omstreeks 1927 door Victor Bourgeois in samenwerking met Paul Otlet gelanceerd. Het hield verband met de komende wereldtentoonstelling. Sindsdien is het in het vergeetboek geraakt.' Bourgeois, 'Het Plan Groot Brussel', 239. Ivan Strauven, die al jaren onderzoek doet naar Bourgeois, lijkt in zijn biografie echter geen aanleiding te vinden om een inbreng van Otlet te vermelden; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 80.

385 De wijk zou bestaan uit een reeks hoge appartementsgebouwen en het systeem van de verhoogde wegen op *pilotis* werd toegepast; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 84. Bovendien voorzag Bourgeois ingenieuze systemen zoals dat van een ondergronds voedselvoorzieningsnetwerk, vanwaar met een soort 'thermoswagentjes' voedsel via liften naar de appartementen kon worden getransporteerd; Bourgeois, 'Het Plan Groot Brussel', 237.

386 Culot, 'Urbanisme', 13.

387 Bourgeois, 'L'urbanisation du Grand Bruxelles', 183.

Bourgeois had met zijn 'Nouveau Bruxelles' in 1930 een nieuwe wijk in het Noorden van Brussel ontworpen waarop het principe van de hoogbouw was toegepast.

magnifiek panorama van de stad aanbieden. Aan de vierde zijde zouden kaarten, grafieken en statistieken worden tentoongesteld met betrekking tot de geschiedenis, de verkeerssituatie, de economie en de instellingen van Brussel. Midden in het gebouw zou tenslotte een reusachtige maquette van de stad worden opgesteld, die de bezoeker zowel van op de eerste verdieping met het nodige overzicht als van op het gelijkvloers in detail kon bekijken.³⁸⁸

Net als de *Survey*-gedachte had Otlet het concept van het Urbaneum ontleend aan de Schotse bioloog en stedenbouwkundige Patrick Geddes. Deze had in het laatste decennium van de negentiende eeuw een pand in het stadscentrum van de Schotse hoofdstad Edinburgh gekocht en had dit omgedoopt tot een stedenbouwkundig museum met de naam *Outlook Tower*. Van op de bovenste verdieping van dit museum had de bezoeker een uitzicht over de hele stad. De tweede hoogste verdieping presenteerde een *Survey* van de stad Edinburgh, de volgende verdiepingen deden hetzelfde voor eens steeds uitgebreider gebied: Schotland, het Verenigd Koninkrijk, Europa en de wereld. Otlet en Geddes hadden elkaar leren kennen tijdens één van Geddes' vele reizen naar het continent en dit ten laatste op de wereldtentoonstelling van 1900. Een langdurige intellectuele vriendschap ontstond tussen de twee. Ze deelden hun interesse in de stedenbouwkunde, maar ook hun absoluut geloof in de opvoedende waarde van het museum en ze erkenden elkaar als bondgenoten in hun zoektocht naar een model dat de gehele kennis over de wereld wilde systematiseren.³⁸⁹

Reeds voordat Otlet en Bourgeois in 1931 hun Urbaneum-project voorstelden had Otlet herhaaldelijk voorstellen gelanceerd voor een door de *Outlook Tower* geïnspireerd stedenbouwkundig museum: in 1912 had hij de oprichting van een *Exposition pour un plus grand Bruxelles* gepropageerd. Dit nooit gerealiseerde museum moest deel worden van het kort ervoor opgerichte *Palais Mondial*.³⁹⁰ Later, tijdens de Eerste Wereldoorlog, circuleerden in de kringen van het *Comité Néerlandobelgique d'art civique* ideeën om de geplande encyclopedie van de stedenbouw ook te visualiseren in een *Exposition Municipale Permanente*.³⁹¹ Ook in de marge van zijn oorspronkelijke project voor een Mundaneum in Genève had Otlet een deel voorzien voor een zogenaamd *Urbanarium*, de embryonale vorm van wat het Urbaneum zou worden.³⁹² Een architecturale vorm kreeg Otlets idee uiteindelijk pas op de Brusselse Kunstberg. Zowel de architecturale dispositie als de site van het door Bourgeois ontworpen Urbaneum kunnen ons enkele dingen leren over stedenbouwkundige ideologie waaraan de instelling ontsproot.

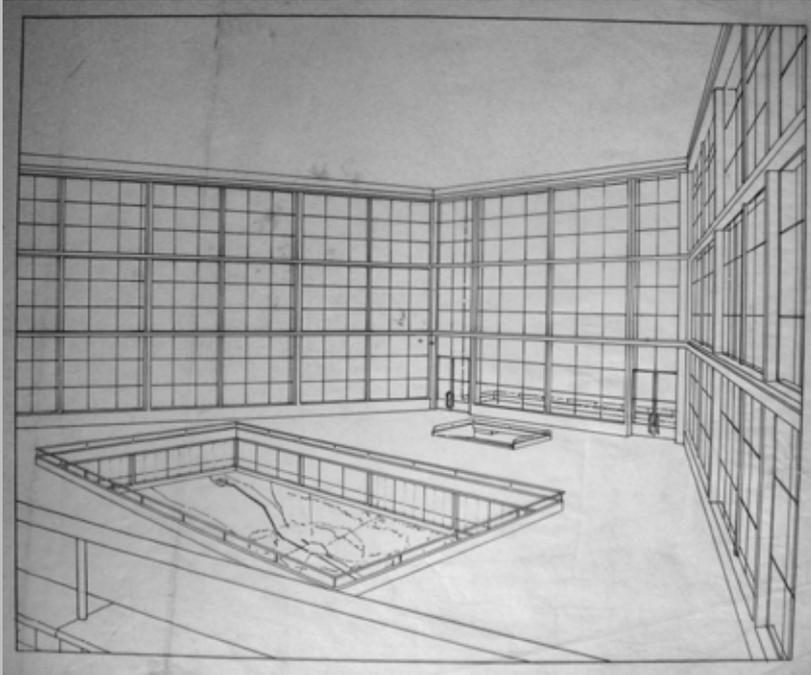
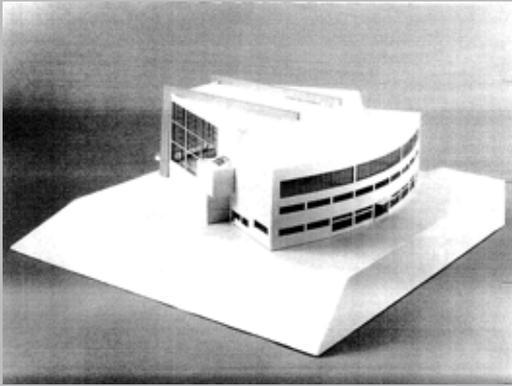
388 Beschrijving door Bourgeois, gecit. Culot, 'Urbanisme', 12.

389 F. Zampa, 'Laboratorio dello sguardo, dispositivo di classificazione e di analisi'. Lezing gegeven op het 'Congresso AISU: Patrimoni e trasformazioni urbane', Rome, 24-26 juni 2004. Vgl. A. Ponte, 'Dall'Outlook Tower alla Città Mondiale. From the Outlook Tower to the City of the World', in: *Lotus International*, nr.35 (1982) 46-51.

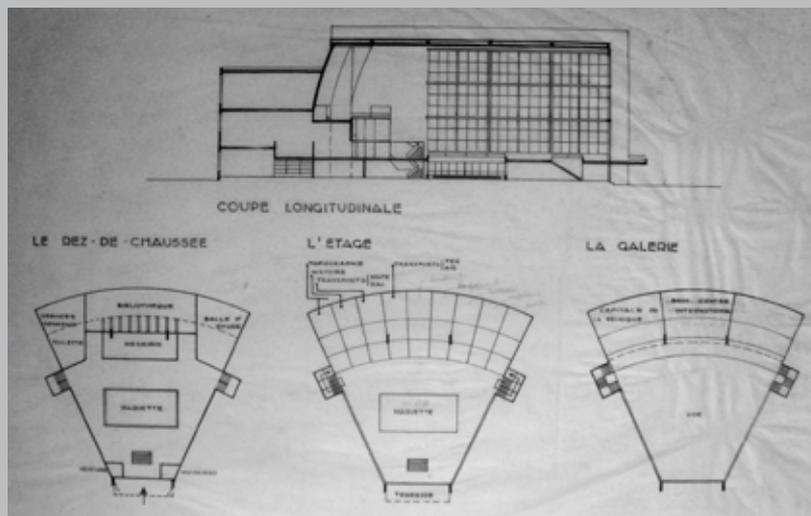
390 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 146.

391 Gresleri en Matteoni, *La Città Mondiale*, 47.

392 Otlet, 'Genève - Cité Internationale', 363. Vgl. ook Otlets voorstel in hetzelfde jaar om elke stad in België ter gelegenheid van het eeuwfeest in 1930 te voorzien van een museum dat een *Survey* van de stad zou voortellen, P. Otlet, 'Le Communes et le Centenaire', in: *Le Mouvement Communal*, nr.98 (1928) 663. Vgl. P. Otlet, *Sur les possibilités pour les entités administratives d'avoir à tout moment leur situation présentée documentairement. Rapport au IVe Congrès International des Sciences Administratives, Madrid, 1930* (Brussel 1930). Wanneer precies de definitieve plannen van het Urbaneum van Bourgeois ontstonden, is onzeker; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 88 dateert ze 1931, maar elders vinden we vermeldingen dat de plannen reeds uit 1928 dateren; Culot, 'Urbanisme', 12.

128

Bourgeois' Urbaneum was opgevat als een glazen 'wagneriaans theater' dat een magnifiek panorama van de stad zou aanbieden.

Allereerst beantwoordde de vorm van het Urbaneum aan het dubbele karakter van haar opzet. Enerzijds presenteerde het zich als ‘museum van de stad’ en was het een instrument voor de vulgarisering van de stedelijke kennis. Zoals de panorama’s op de wereldtentoonstelling bood het het spektakel van een volledige blik op de werkelijkheid van de stad. Anderzijds beschreef Bourgeois het als ‘laboratorium van de stedelijke vooruitgang’ en een ‘uniek werkinstrument voor de technici’.³⁹³ Het beeld van een laboratorium dat Bourgeois gebruikt, expliciteert de modernistische fantasie van een technocratische planningselite die, vanuit haar bastion van de wetenschappelijke zekerheid de beste oplossingen, de beste plannen kan formuleren voor de vooruitgang van het maatschappelijk welzijn. Meer nog dan slechts een panorama was het Urbaneum een *panopticon*: de blik over de stad symboliseerde, in de zin van Michel Foucaults analyse van dit ruimtelijk dispositief, de macht over en de beheersing van de stad. Het panopticon staat hier voor de illusie van de totale beheersbaarheid van de stedelijke omgeving.³⁹⁴

Deze modernistische fantasie kwam nog duidelijker tot haar recht in het voorstel dat Otlet naar aanleiding van de Linkeroeverwedstrijd in 1932 deed. Zoals Brussel haar *Urbaneum Bruxellense* moest bouwen, had ook Antwerpen in Otlets verbeelding nood aan een *Urbaneum Antwerpiense*. Een tijdelijke tentoonstelling over de stedenbouwkundige evolutie van Antwerpen die in dat jaar gepresenteerd werd, moest het uitgangspunt vormen voor dit Antwerpse Urbaneum.³⁹⁵ Geoefend als hij was in tentoonstellingsrecyclage, stelde Otlet voor om de collecties over te brengen naar één van de gebouwen van de wereldtentoonstelling van 1930 die op het punt stonden om afgebroken te worden. Nog interessanter echter vond Otlet het idee om het tentoongestelde materiaal over te brengen naar het Belvédère van de in 1931 gebouwde Boerentoren: op die manier zou de documentatie onder de vorm van plannen, statistieken en schemata aangevuld worden door de eigenlijke blik over de stad zelf. ‘Zo zou men de toren, die tot op heden geen bestemming gekregen heeft, *ex post facto* een bestaansreden geven. Op dezelfde manier heeft men een gebruik voor de Eiffeltoren gevonden, die er geen had tot op de dag dat men van haar een radiotoren gemaakt heeft.’³⁹⁶ Het was overigens veelbetekenend voor de logische kronkels waarin Otlet zich dikwijls wroeg, dat het precies deze Eiffeltoren was die Otlet een paar jaren later – met het argument dat deze op die manier een nieuwe bestaansreden zou krijgen – zou voorstellen voor de vestiging van zijn Mundaneum.

Met Otlets voorstel voor een Urbaneum in de Antwerpse Boerentoren hebben we, na de reeds aangehaalde, te maken met nog een andere betekenis van de hoogbouw: ze stond hier voor de mogelijkheid om de stad op een synthetische,

393 Bourgeois, ‘L’urbanisation du Grand Bruxelles’, 183.

394 Vgl. De Cauter, De Clercq en De Meulder, ‘Van “Exposition Coloniale” naar “Cité Mondiale”’, 63.

395 ‘Exposition de la commission d’études pour l’aménagement du Grand-Anvers’, in: *L’Emulation*, nr.11, 52 (1932) 323. Verwilghen was nochtans niet te spreken over deze tentoonstelling; Verwilghen, ‘L’Urbanisation du Grand-Anvers’, 15.

396 MDN-CM15.1 n°6849, 1932.10.10, *Urbaneum Antwerpiense* (geadresseerd aan Gérard de Ridder). Vgl. MDN-CM15.1, 1932.10.15, *Brief van Paul Otlet aan de ‘Hautes autorités de la province et de la ville d’Anvers’*.

panoptische manier te overzien en te plannen.³⁹⁷ Hier was de plaats die Otlet gezocht had ‘vanwaar we alle feiten kunnen overzien, vanwaar ze een synthetische figuur zouden vormen, waar ze iets anders zouden zijn voor onze zo slecht geplaatst ogen dan louter vuurwerk, lichtvlekken in de zwarte hemel’. Hier kwamen Otlets ‘travailleurs intellectuels’ samen om de maatschappij ‘van boven uit te reformeren’. Het was naar deze overschouwende positie dat Otlet in 1923 in een brief aan Geddes had verwezen: ‘Ik had mijn onophoudelijke bezorgdheid om het gelijkvloers vroeger moeten opgeven en met u naar hogere verdiepen gegaan zijn, omhoog naar de woningen van de puurste ideeën.’³⁹⁸ Hier bevond zich de top van Otlets kennistheoretische en maatschappelijke piramide, waar Plato’s Filosoof van zijn sokkel werd gewipt door Otlets Socioloog en Stedenbouwkundige. Was het woord architect immers niet ook van Griekse oorsprong, zo stelde Bourgeois: ‘*architektôn*, architect, de eerste onder de handwerkers: hij die de verantwoordelijkheid heeft over het bevelhebberschap, dus per slot van rekening over de samenwerking van de zijnden, van de principes, van de materies?’³⁹⁹ Otlets denkbeelden strookten perfect met de door Bourgeois geëvoceerde zelfverbeelding van de architect-stedenbouwkundige als demiurg.⁴⁰⁰

De site van het Urbaneum op de Kunstberg – om naar Brussel terug te keren – was al evenzeer met betekenis geladen. Ook Leopold II was immers reeds bijzonder gehecht geweest aan het perspectief van de oude stad. Zo had hij er bij de aanleg van de Kunstberg bijzonder op gelet dat het zicht vanuit het koninklijk paleis over de oude stad geenszins gehinderd zou worden door nieuwe gebouwen – het feit dat Victor Horta zijn Paleis voor Schone Kunsten uiteindelijk zo diep onder de grond moest stoppen is een uitloper van dit vorstelijk *servitus non altius tollendi*.⁴⁰¹ Toch onderscheidde, zo benadrukte Bourgeois, het Urbaneum zich als instrument van de moderne stedenbouw fundamenteel van dit koninklijke perspectief: de moderne stad bestond ‘niet meer voor het schone zicht, voor de perspectieven, voor de *touriste diletante* maar voor het welzijn van de inwoner die er dagelijks werkt, zich vermaakt en er rust’.⁴⁰² Bourgeois zette zich hier duidelijk af tegen de laatnegentiende-eeuwse traditie van het ‘pittoreske urbanisme’ in de geest van Cammillo Sitte. Hij noemde deze stedenbouwkunde ‘decoratief’ en ‘ornamenteel’; zij was voor hem een ‘urbanisme partiel’.⁴⁰³ De moderne stedenbouwkunde daarentegen mocht niet langer louter esthetische doelen najagen, noch mocht ze de persoonlijk grillen van een vorst of een ander individu dienen. Een ingreep in het stedelijk weefsel was enkel en alleen nog te legitimeren als een rationeel antwoord op het probleem van het collectieve welzijn.

397 P. Chabard, ‘*Towers and Globes. Architectural and epistemological differences between Patrick Geddes’ Outlook Tower and Paul Otlet’s Mundaneums*’. Lezing gegeven op de conferentie ‘European Modernism and the information society’, University of Illinois, Urbana-Champaign, 6-8 mei 2005 analyseert de rol van de ruimtelijke ‘topoi’ toren en wereldbol bij Geddes en Otlet: voor Chabard staat bij Otlet de wereldbol als metafoor centraal, terwijl Geddes’ geliefde beeldspraak die van de toren was. Het beeld van de toren, dat bij hem voor centralisatie staat, was voor Otlet, zo stelt Chabard, slechts van secundair belang. Deze analyse miskent de betekenis van de toren die we hier hebben aangehaald: die van de macht en van het panopticon. Het lijkt hier dus alsof wereldbol (panorama) en toren (panopticon) slechts twee zijden van eenzelfde model zijn.

398 Gecit. Rayward, *The universe of information*, 266.

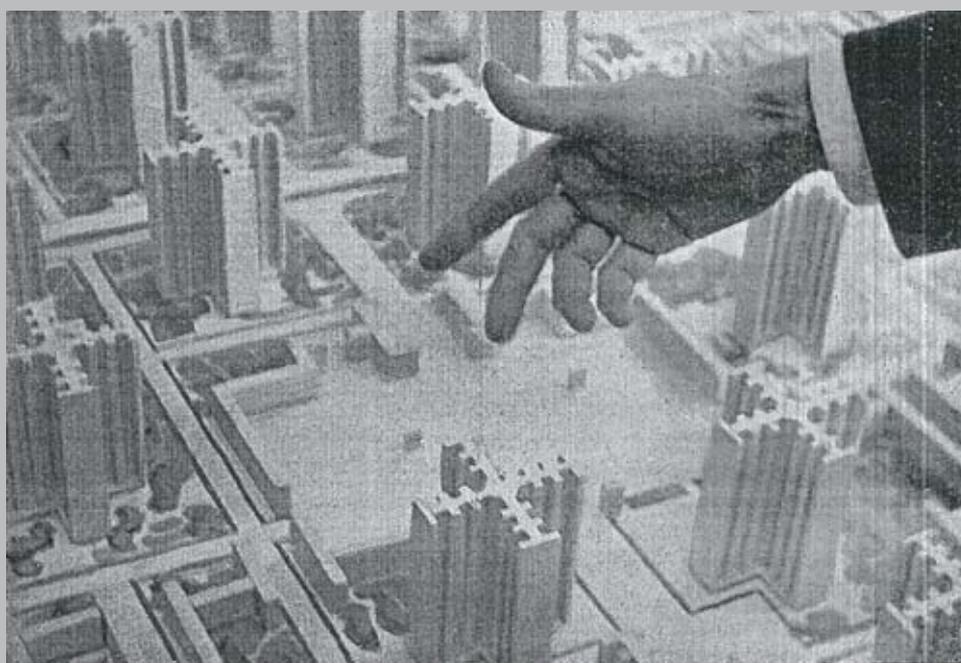
399 Bourgeois, ‘L’urbanisation du Grand Bruxelles’, 169.

400 Vgl. Füeg, ‘Ordo ab chaos’, 44.

401 Lombaerde, *Leopold II*, 115.

402 V. Bourgeois, ‘La Conférence de la Société d’Architecture de Belgique’, in: *L’Emulation*, nr.8, 51 (1931) 260.

403 Bourgeois, ‘L’urbanisation du Grand Bruxelles’, 167.

**UNE NOUVELLE VILLE
REPLACE
UNE ANCIENNE VILLE**

De 'scheppende hand' van Le Corbusier creëert een nieuwe stad: Otlets denkbeelden strookten perfect met de modernistische zelfverbeelding van de architect-stedenbouwkundige als demiurg.

Dit impliceert echter daarom niet dat het vorstelijk model hier vervangen werd door een democratisch of participatief model.⁴⁰⁴ Het Urbaneum had als museum vooral een opvoedende functie: het moest de burger uit zijn waan van individualisme wakker schudden en hem aansporen tot een civiek bewustzijn, zijn ogen openen voor het belang van de collectiviteit, dat door de moderne stedenbouw behartigd werd. Evenmin impliceerde dit een breuk met het onvoorwaardelijke geloof in het belang van een autoriteit. Deze werd nog steeds onmisbaar geacht voor het mogelijk maken van de stedenbouw. Alleen veranderde de *functie* van deze autoriteit: ze werd niet langer belichaamd door een concrete heerser ten dienste van wiens persoonlijke grillen en verheerlijking de stedenbouw werd bedreven. In plaats van de bestaansreden van de stedenbouw werd de autoriteit tot *middel* van de stedenbouw: ‘De despoot is geen mens. De despoot is het *Plan*. Het *juiste, ware en exacte* plan, dat de oplossing is voor een goed, in zijn geheel en met onmisbare harmonie gesteld probleem’, meende Le Corbusier, ‘De autoriteit zal het plan volgen, niet haar voorafgaan.’⁴⁰⁵ Autoriteit werd hiermee in de modernistische verbeelding tot een abstract en apolitiek begrip – een, zo kunnen we wel stellen, naïef begrip dat de protagonisten van het stedenbouwkundig modernisme tot niet altijd even verantwoorde politieke keuzes zou voeren.

Ondertussen, alvorens een dergelijke ‘abstracte’ autoriteit de met Leopold II verloren gegane vorstelijke autoriteit zou vervangen, leek elke politieke slagkracht op stedenbouwkundig vlak afwezig. In die zin is de context waarin en het publiek waaraan Bourgeois en Otlet hun Urbaneum voorstelden, veelbetekenend. Dit gebeurde in het kader van de *Journées de l’Urbanisme et de l’Habitation* die in april 1931 door de *Union des Villes et Communes Belges* en de *Société Nationale des Habitations à Bon Marché* georganiseerd werden. Centraal thema op dit tweedaagse congres was het voorstel voor een wet op de stedenbouw dat door senator Emile Vinck was opgesteld en door hem aan het parlement zou worden voorgelegd. In de toespraak waarmee Vinck het congres opende, stelde hij dat België wat stedenbouwkundige wetgeving aanging hopeloos achterstond tegenover de rest van Europa. De nieuwe wetenschap die de stedenbouwkunde heette, had een enorme ontwikkeling doorgemaakt, maar had zich, zo klaagde Vinck, tot dusverre niet legislatief kunnen verankeren. De voorgestelde wet zou elke gemeente vanaf een bepaalde grootte verplichten om een algemeen plan van aanleg op te stellen dat elke bouwactiviteit moest voorafgaan. Een centrale instantie zou instaan voor de goedkeuring van deze algemene plannen van aanleg en met behulp van sancties waken over de uitvoering ervan.⁴⁰⁶

Otlet besteedde als één van de laatste deelnemers aan het congres het spreekgestoelte.⁴⁰⁷ Met vuur verdedigde hij het project van het Urbaneum – en blijkbaar niet zonder succes, zoals een verslaggever beschreef: ‘Zijn lezing, vergezeld van projecties op een groot beeldscherm, met plannen, architecturale projecten en perspectieftekeningen, werd door iedereen op lof onthaald en het leek zelfs alsof het idee niet slechts gelanceerd werd, maar dat men zelfs van een ophanden zijnde

404 Hoewel het Urbaneum soms in de literatuur als dusdanig geïnterpreteerd wordt, bijvoorbeeld Culot, ‘Urbanisme’, 16.

405 Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 154.

406 *Urbanisation, habitation. Rapports et compte rendu des Journées de l’Urbanisme et de l’Habitation des 25 et 26 avril 1931* (Brussel 1931).

407 Ibid. 198.

realisatie droomde.⁴⁰⁸ Het concept van het Urbaneum leek perfect te passen in het discours dat het congres domineerde: het was het steengeworden symbool voor de eisen van een gecentraliseerde en wettelijk geregelde moderne stedenbouw. Het Urbaneum, zo argumenteerde Otlet, zou als centrale stedenbouwkundige instantie een einde maken aan de verbrokkeling die Brussel kenmerkte: Brussel was immers ‘van lichaam misschien wel een grote, een zeer grote stad, maar van geest is ze nog veelhoofdige (polycéphale).’⁴⁰⁹ Otlet illustreerde dit elders met het voorbeeld van de brand op de wereldtentoonstelling van 1910: de reden waarom deze niet tijdig geblust werd, was een totaal gebrek aan coördinatie tussen de brandweerlui van Elsene en die van de stad Brussel. En op die manier was ook zijn persoonlijke plan om de gebouwen van deze tentoonstelling als *Palais Mondial* te behouden mee in vlammen opgegaan.⁴¹⁰ Het Urbaneum was voor Otlet het centrale brein dat het veelhoofdige monster van Brussel moest bedwingen.⁴¹¹

Van Urbaneum over Brabanteum tot Mundaneum

In een artikel dat Otlet na afloop van de *Journées de l’Urbanisme et de l’Habitation in La Cité* publiceerde, sprak hij vol lof over de resultaten die op het congres geboekt waren: ‘met hun hoed en stok hadden alle deelnemers hun verlamdende politieke overtuiging bij de vestiaire achtergelaten’ om zich op een gezamenlijke manier de problemen van de stad toe te wenden.⁴¹² Niettemin wenste hij het wetsvoorstel dat op het congres besproken was, te amenderen. Naast het algemeen plan van aanleg, dat door de wet aan de gemeenten zou worden opgelegd, moest voorzien worden in de wettelijke verplichting van een provinciaal, nationaal en uiteindelijk zelfs internationaal stedenbouwkundig plan. De stad kon immers volgens Otlet niet langer als een op zich zelf staande entiteit beschouwd worden, maar moest ingebed worden in een bredere regionale context. Deze opvatting lag ten grondslag aan wat een sleutelmoment voor de betekenis van de *Cité Mondiale* zou worden.

Enkele maanden na de door de congresdeelnemers bejubelde voorstelling van het Urbaneum begonnen Otlet en Bourgeois namelijk met de uitwerking van de plannen voor een *Cité Mondiale* in Tervuren. De redenen waarom precies deze site uitgekozen werd, zijn reeds uitgebreid besproken. Eén belangrijke ingreep kan ons nu ook de draagwijdte van deze *Cité Mondiale* binnen het stedenbouwkundig discours over de Groot-Brussel helpen verstaan. Eind 1931 werd het Urbaneum door Bourgeois en Otlet uit het kader van de Kunstberg geknipt en opnieuw in Tervuren opgeplakt. Zo werd ze geïncorporeerd in de plannen voor de *Cité Mondiale*. De architecturale vorm en de ontwerpen van het Urbaneum bleven daarbij in wezen ongewijzigd – Bourgeois paste zijn perspectieftekeningen slechts aan door de toren van het Brusselse stadhuis te vervangen door een bomenpartij. Wel zou op de nieuwe site een kunstmatige verhoging moeten worden gecreëerd

408 M. Casteels, ‘Une Maison de Brabant’, in: *Savoir et Beauté*, nr.1 (1932) 19.

409 MDN-CM4 n°6487, 1931.09.18, *Avec la conservation du passé*.

410 P. Otlet, ‘La grande question’, in: *Bruxelles*, nr.4 (1933) 29.

411 Vgl. Le Corbusier in zijn *Ville Radieuse*: ‘Aucun organisme central n’existe pour diriger le sens et la direction des analyses qui doivent être faites et les initiatives qui doivent être prises. La confusion est générale, le chaos règne, le péril est partout. Il y a imminence. Il est indispensable d’envisager en chaque pays ou région la création d’un organisme stable, conduit par une haute personnalité compétente et responsable, capable de donner au pays son statut nouveau.’ Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 23.

412 Otlet, ‘L’Urbaneum’, 121.

zodat de perspectiefwerking behouden bleef. Naast het Urbaneum zou daarom een hoge toren worden gebouwd die een wijds uitzicht bood, gaande van de kathedraal van Mechelen over Leuven en Brussel tot en met Waals Brabant. De verbreding van het perspectief ging gepaard met een naamswijziging: het Urbaneum werd omgedoopt tot het *Maison de Brabant* of Brabanteum. Bourgeois verantwoorde de overplaatsing: 'Het gaat niet meer om Brussel maar om een veel aanzienlijkere taak: de planning van Brabant [...]. De urbanisatie in een land met een danig dichte bevolkingsgraad als België overstijgt het lokale kader om een provinciaal probleem te worden.'⁴¹³

Otlet's amendement op het wetsvoorstel van Vinck voorzag niet slechts een verplicht provinciaal urbanisatieplan dat door een provinciale 'technische commissie' zou worden opgesteld en opgevolgd. Een nationale commissie zou bovendien vanuit haar Belganeum – hier dus in veranderde betekenis – alle provinciale commissies overkoepelen en een 'nationaal plan' uitwerken.⁴¹⁴ Immers, zo vroeg Otlet, 'waarom zou men het monopolie op het plan aan de Russen laten?' Had niet reeds Leopold II België beschreven als 'een grote tuin bezaaid met steden' die men als een grote eenheid moest verzorgen om wildgroei te vermijden?⁴¹⁵ Op zijn beurt moest dit nationaal plan in laatste instantie gekaderd worden binnen een wereldomvattend urbanisatieplan: 'Volgens de logica der economie,' verklaarde Bourgeois, 'moet de stedenbouwkundige organisatie van het grootste naar het kleinste gaan. Brussel kan niet van België geïsoleerd worden, noch België van de wereld. Derhalve zou alleen de verwezenlijking van een wereldplan tot een *volmaakte stedenbouw* leiden.'⁴¹⁶

Dit lijkt het sleutelmoment te zijn geweest waarop het Mundaneum – en bij uitbreiding de *Cité Mondiale* – met een nieuwe betekenis werd geïnjecteerd. Naast een permanente werelddtentoonstelling, een symbool voor wereldvrede, een instituut voor internationale intellectuele coöperatie en een modelstad werd het op deze manier een Urbaneum op wereldschaal: een instrument voor een wereldwijde planning.⁴¹⁷ Het kwam symbool te staan voor een 'totale,' 'integrale' en dus 'volmaakte' stedenbouw. In een reeks artikelen die Alfred Ledent in 1938 over zijn doctoraatsstudie met betrekking tot de stedenbouw in Brussel publiceerde, merkte hij op met betrekking tot de *Cité Mondiale*: 'Als één van haar talrijke activiteiten, zou deze pool van concentratie al de documentatie verenigen die nodig en tegenwoordig onontbeerlijk is voor de rationele studie van onze steden. Het zou de plaats zijn waar socioloog en stedenbouwkundige elkaar ontmoeten.'⁴¹⁸ Hier, bij deze betekenisoverdracht van Urbaneum op Mundaneum, lag de oorsprong van de functie als kritisch stedenbouwkundig model die het Mundaneum, zoals

413 Casteels, 'Une Maison de Brabant', 20.

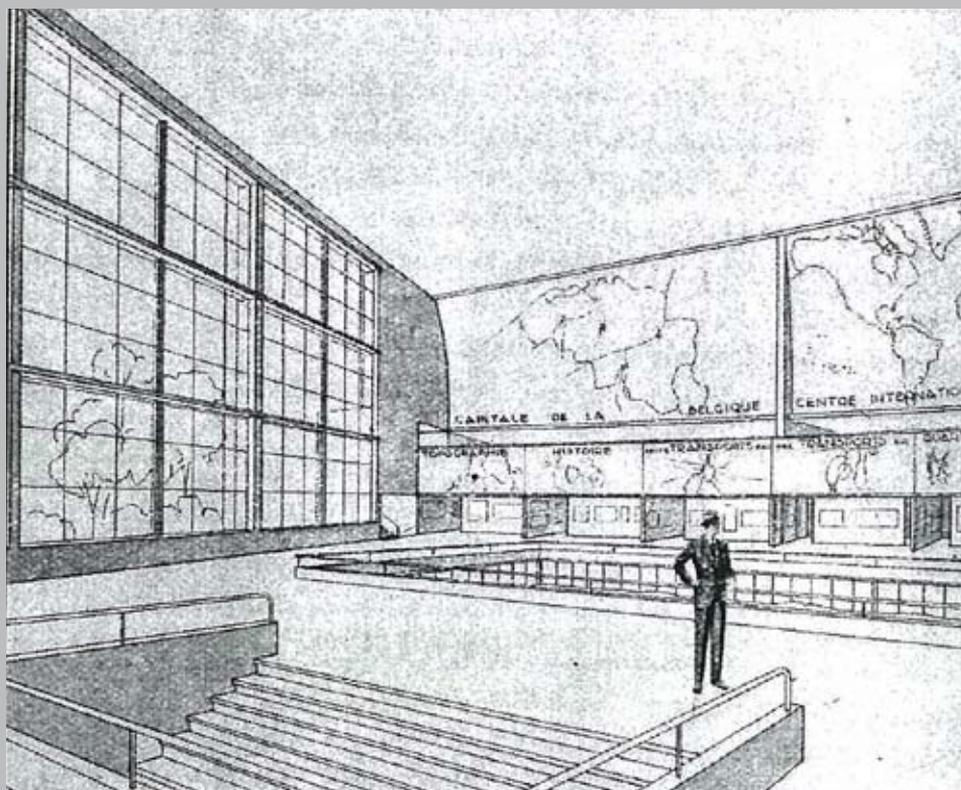
414 Otlet, 'L'Urbaneum', 128-129.

415 MDN-CM4 n°6487, 1931.09.18, *Avec la conservation du passé*.

416 Bourgeois, 'Het Plan Groot Brussel', 234.

417 Eerder dan Bruno de Meulders analyse dat het Urbaneum een *Palais Mondial* of Mundaneum op de Kunstberg was ('Architectural archives disclosed', in: B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000) 132), kunnen we dus stellen dat omgekeerd het Mundaneum een Urbaneum in Tervuren was.

418 Ledent was na zijn architectuurstudie in Brussel naar Parijs getrokken, waar hij zijn proefschrift schreef aan het Institut d'Urbanisme van de Sorbonne. A. Ledent, 'Esquisse d'urbanisation d'une capitale. Bruxelles, son passé, son avenir', in: *L'Emulation*, nr.7-8-9-10, 58 (1938) 170. Vgl. de lezing over 'Les facteurs sociologiques de l'urbanisme et la *Cité Mondiale*', die Otlet in februari 1932 voor de leden van de SCAB gaf. De titel van de lezing is veelzeggend, maar helaas werd er geen erslag van teruggevonden, MDN-CM4, 1932.02.18.

Door het toevoegen van een aantal bomen in de achtergrond paste Bourgeois zijn Urbaneum aan haar nieuwe site in Tervuren aan.

ik heb aangetoond, binnen de Antwerpse IMALSO-wedstrijd innam. Nu kunnen we inzien dat ze ook binnen de context van Groot-Brussel een gelijkaardige rol vertolkte.

Otlet betitelde het artikel in *La Cité* waarin hij het concept van de *Cité Mondiale* in Tervuren toelichtte 'Bruxelles grande ville, Bruxelles capitale de la Belgique, Bruxelles *Cité Mondiale*'.⁴¹⁹ Deze leuze maakt duidelijk dat de *Cité Mondiale* ook in het geval van Brussel gelijktijdig drager was van verschillende betekenissen. Ze impliceerde vooreerst dat de *Cité Mondiale* in de buurt van Brussel moest gebouwd worden. Ze zou er, als Urbaneum op wereldschaal, het centrum van een wereldwijde planning worden. Tegelijkertijd betekende het dat Brussel niet slechts als stedenbouwkundige eenheid moest gezien worden, maar bovendien binnen een nationale en internationale context moest onderzocht en gepland worden. En ten slotte hield het in dat Brussel *zelf* een wereldstad was – of beter nog: er een moest worden: Brussel moest zich profileren als Europese en wereldwijde hoofdstad door de draad van Leopold II's inspanningen om van België een centrum van internationalisme te maken opnieuw op te nemen.⁴²⁰ Het Mundaneum bezat hierbij dezelfde dubbelheid als het Urbaneum: het moest enerzijds een planningsinstrument en anderzijds een educatief werktuig zijn. Brussel zou slechts wereldstad worden als haar inwoners waren opgevoed tot wereldburgers.

Naar een 'urbanisation totale'

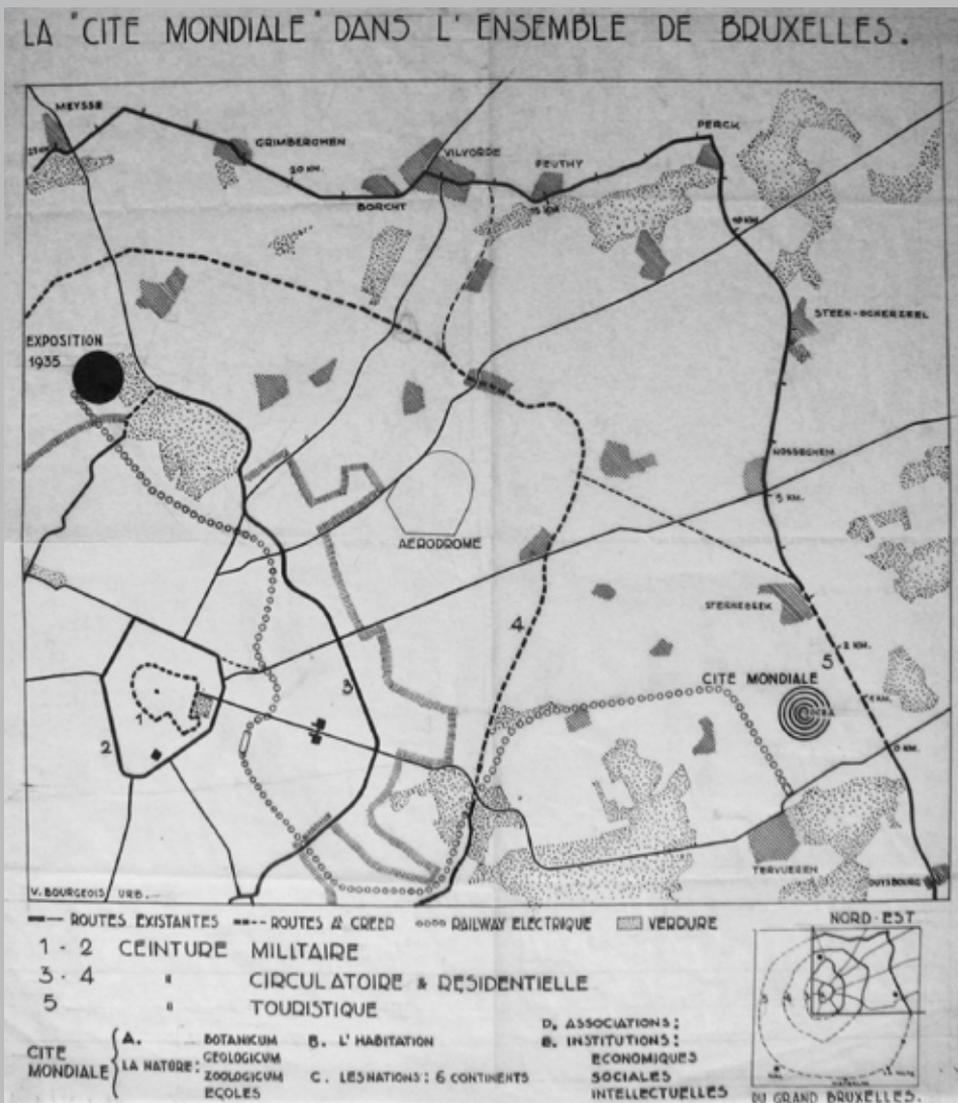
Dat de stedenbouw door wereldwijd te worden uit haar eigen etymologische voegen was gearsten besefte ook Otlet: het urbanisme had hier haar oorspronkelijke betekenis van het 'ordenen van de stedelijke (urbs) ruimte' ruimschoots voorbijgestoken. Men mocht zich echter niet blindstaren op het woord, zo meende Otlet, 'wanneer men de zaak, de idee beschouwt, is het de logica en de evidentie zelve'. Wat hier gebeurde, was 'het verbreden van het urbanisme op basis van een definitie en niet op basis van een etymologie, men moet niet twijfelen om haar te verstaan als hetgeen het ordenen van de ruimte op alle niveaus omvat.'⁴²¹ De opvatting van de stedenbouwkunde die zo ontstond, was niet slechts 'totaal' wat haar schaal betrof, maar ook wat haar draagwijdte aanging. Het ordenen van de stedelijke ruimte werd tot het ordenen van de gehele ruimte en uiteindelijk tot het ordenen *tout court*.

Otlets denken sloot hier uitstekend aan bij de zelfoverschatting die zo typerend was voor de modernistische stedenbouwkunde. 'In ons domein is het *alles* of *niets*', zo stelde Bourgeois, 'Alles wat sociale ruimte is, is urbanisme. Overal waar mensen werken, slapen en zich gemeenschappelijk ontspannen moet het urbanisme een ordenende en verbeterende functie vervullen. [...] De stedenbouwkundige is de dirigent; hij moet honderd, duizend verschillende instrumenten organiseren en hiërarchiseren. Als de klanken van de houtblazers strijden met die van de koperblazers, moet hij het conflict tot bedaren brengen en een nieuwe samenwerking

419 Otlet, 'L'Urbaneum', 124.

420 'La volonté du pays de devenir de plus en plus la capitale d'un notable mouvement intellectuel, artistique, civilisateur et économique, d'être membre de la grande famille des nations et apporter sa petite part des services à l'humanité.' Gecit. Otlet, *Plan Belgique*, 143.

421 Otlet, 'Sociologie et urbanisme', 76.

De symbolische lading van de *Cité Mondiale* in Tervuren wordt pas ten volle duidelijk wanneer we haar binnen de context van Groot-Brussel bekijken.

vinden. Elk op zijn plaats in een uniek ensemble, dat is het probleem.⁴²² ‘Urbanisme partout. Urbanisme général. Urbanisation totale’ krabbelde Otlet in 1934 op een papiertje. Precies dezelfde formule nam Le Corbusier het jaar erna op in zijn *Ville Radieuse*. Wie van wie overnam, doet hier weinig terzake ‘wanneer men de zaak, de idee beschouwt’. Waar het voor beiden om ging was: ‘Door urbanisme en architectuur orde te creëren en door de orde het harmonieuze spel van de geliefde arbeid herstellen: het geluk! Wonderbaarlijk tijdperk van de architectuur! Alles is architectuur! Architectuur is het scheppen van orde!’⁴²³

Het ‘tijdperk van architectuur’ dat Le Corbusier hier hoopvol aankondigde, leek echter vooralsnog niet in zicht. De modernistische stedenbouwkundige opvattingen bleven ondertussen het gedachtegoed van een kleine avant-garde. Een vast groepje onder hen trof elkaar in de jaren 1933-1934 elke woensdag op de ‘mercredis urbanistiques’ in Otlets *Palais Mondial*: dit was ‘het obscure maar buitengewoon nuttige onderzoek van de *Ligue du Grand Bruxelles*’.⁴²⁴ Begin 1933 stichtte deze groep het tijdschrift *Bruxelles. Revue de Technique urbaine*. Het werd samengesteld door een ‘elite van redacteurs gekozen uit alle milieus en speciaal geëigend door de studies die zij al ondernomen hebben’. Onder hen waren Victor en Pierre Bourgeois, Otlet, Herman Teirlinck, en de ons inmiddels bekende Marcel Schmitz en Maurice Braun te Meeren. Het tijdschrift presenteerde zich als systematische studie, een *Survey* van de verschillende aspecten die Brussel als stad uitmaakten: elk nummer zou gewijd worden aan een bepaald thema – hygiëne, monumenten, woningen, straten, groene zones.

Tegelijkertijd was *Bruxelles* een polemisch strijdmiddel dat de ‘noodzaak van een onmiddellijke aanvang van een actieve politiek’ predikte die een ‘Nouveau Bruxelles’, een ‘Bruxelles achevé’ zou mogelijk maken.⁴²⁵ Ze streed voor een heropstarten van de werken van de Noord-Zuidverbinding, voor het voltooiën van de Kunstberg en de bouw van een *Cité Mondiale* in Tervuren. Al deze werkzaamheden moesten voltooid worden voor de op til staande wereldtentoonstelling van 1935 om zo de schande tegenover de buitenlandse bezoeker in te perken.⁴²⁶ Brussel moest zich in 1935 als een wereldstad en niet als een veelkoppig monster kunnen presenteren. De wereldtentoonstelling was een bekommernis die groeide doorheen de twee jaargangen dat het tijdschrift telde. Een andere nijpend probleem, waaraan een volledig nummer werd gewijd, was de economische crisis.⁴²⁷ Deze crisis was sinds haar overwaaien uit de Verenigde Staten in 1930 onophoudelijk blijven groeien. De vraag hoe men haar eindelijk zou kunnen doorbreken, was alomtegenwoordig. Het antwoord dat de Belgische politiek op de crisis zou leveren, zou in de daaropvolgende jaren voor een groot deel aan de modernistische hunkeringen tegemoet komen.

422 Bourgeois, ‘L’urbanisation du Grand Bruxelles’, 168. Otlet gebruikte precies dezelfde metafoor: ‘Une totale et unanime orchestration dont les instruments soient le Survey belge, l’Urbaneum, [...] Regionum et Belganeum se prolongeant par le Mondaneum’; Otlet, ‘Sociologie et urbanisme’, 91.

423 Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 197.

424 ‘Voulons-nous être à l’arrière-garde’, 5.

425 ‘Bruxelles, ses hommes, ses institutions, son architecture’, in: *Bruxelles*, nr.1 (1933) 3.

426 ‘Vers une trêve? La paix bruxelloise de 1935’, in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 11. Ook in het parlement laaide de discussie over de Kunstberg naar aanleiding van de wereldtentoonstelling weer hoog op; Deligne, ‘La ville vue du train’, 73.

427 Het gaat om het julinumnummer (4) van 1933.

Plannen voor een wetenschappelijk Babel *De Cité Mondiale in u-topia (1934-1940)*

6.

In februari 1934 verkeerde België in rouwstemming: koning Albert, de geliefde koning-soldaat, gedreven ondersteuner van cultuur en wetenschap, was tijdens een klimongeval om het leven gekomen. De modernistische stedenbouwkundigen en architecten leken deze stemming niet onvoorwaardelijk te delen. Eerder dan rouw om het verleden leek hun gemoed gesterkt door hoop op de toekomst. Leopold III, die zijn overleden vader opvolgde, had zich immers reeds als kroonprins niet onbetuigd gelaten inzake stedenbouwkundig beleid. In zijn openingstoespraak op de *Journées de l'Urbanisme et de l'Habitation* in 1931 – hetzelfde congres waarop Otlet en Bourgeois hun Urbaneum-project hadden voorgesteld – had hij zich uitgesproken voor een stedenbouwkundige wetgeving en voor een krachtadiger beleid in de traditie van zijn voorganger Leopold II, die hij de ‘voorloper van de Belgische urbanisten’ had genoemd.⁴²⁸ De redactie van *Bruxelles* aarzelde niet en titelde haar maartnummer ‘Leopold trois, roi urbaniste’!⁴²⁹ De kersverse koning zou, zo hoopte men, getuigen van de ‘volonté supérieure’ die nodig was om de reeds voorhanden maar vooralsnog onmachtige stedenbouwkundige elite aan het roer van de maatschappij te brengen.⁴³⁰ De koning was dood, leve de koning!

139

Voor Otlet bracht het volgende nummer van *Bruxelles* minder goed nieuws: de regering had hem de opdracht gegeven de lokalen van het *Palais Mondial* in de Cinquantenaire te ontruimen!⁴³¹ Het Koninklijk Museum voor Kunst en

428 *Urbanisation, Habitation*, 76-78.

429 ‘Réalisme: la mise en ordre des agglomérations. Léopold trois, roi urbaniste’, in: *Bruxelles*, nr.8 (1934) 1.

430 M. Schmitz, ‘Le rôle social de l’urbanisme’, in: *Bruxelles*, nr.8 (1934) 3. Vgl. ‘Nos souverains. Albert 1er - Léopold III’, in: *Le Mouvement Communal*, nr.157 (1934) 55-57.

431 ‘L’Affaire du Palais Mondial’, in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 17.

Geschiedenis, dat in de noordelijke vleugel van het gebouw was gevestigd, was dringend aan uitbreiding toe en eiste hiervoor de door Otlet bezette zuidelijke vleugel op. Hoewel hij het *Palais Mondial* in de Cinquantenaire altijd slechts als overgangsfase en als onvolmaakte voorafspiegeling van het definitieve Mundaneum had beschouwd, was Otlet toch gehecht geraakt aan deze gebouwen. Hij had er in de loop der jaren een aardige activiteit ontplooid: men vond er kilometers fichebakken met miljoenen bibliografische steekkaarten, bibliotheken, tentoonstellingshallen, conferentiezalen. Dit werk, waaraan hij zich vierentwintig jaar had gewijd, dreigde nu plots van tafel te worden geveegd. Uiteindelijk kon ook hevig protest niet baten – Otlet had geen enkele gerechtelijke aanspraak op de gebouwen en had er al die tijd eigenlijk slechts bij gratie van de regering verbleven. Een deel van de collecties bleef in de Cinquantenaire achter, terwijl het gros ervan in de mate van het mogelijke naar andere veilige opslagplaatsen werd overgebracht. Veel materiaal – waaronder zonder twijfel ook maquettes en plannen voor Mundanea en wereldsteden – ging tijdens het verhuizen verloren. Dit was het begin van wat Otlets trouwe medewerker Georges Lorphèvre later ‘les années sombres’ zou noemen.⁴³² Otlet trok zich verslagen terug in het voorlopig kantoor dat hij in zijn eigen woning in Elsene installeerde.⁴³³

En daar beschikte Otlet plots over een luxe die hij als directeur, secretaris en bezieler van zovele instellingen zelden had gekend: tijd. In één jaar schreef hij drie van zijn belangrijkste werken: *Monde*, *Plan Belgique* en *Traité de Documentation*. Dit laatste boek met als ondertitel *Le Livre sur le Livre. Théorie et pratique* wordt tot op de dag van vandaag beschouwd als een meesterwerk – het werd zelfs in de jaren tachtig nog herdrukt. We laten het hier echter, gezien de voornamelijk technisch-bibliografische inhoud, onbehandeld.⁴³⁴ Anders is het met de overige twee boeken. *Monde*, dat de ambitieuze ondertitel *Essai d’Universalisme. Connaissance du Monde, Sentiment du Monde, Action organisée et Plan du Monde* kreeg, is ons intussen bekend. Het trachtte een antwoord te formuleren op de vragen: ‘Wat is de wereld? Waaruit is ze samengesteld? Vanwaar komt ze en waarheen evolueert ze?’⁴³⁵ Allereerst trachtte dit werk de wereld op een systematische en synthetische manier in kaart te brengen – waarbij deze, zoals we weten, uiteindelijk werd gereduceerd tot een simpele rekensom. Dit zou men het descriptieve deel van het boek kunnen noemen: het komt overeen met het panoramische, museale, educatieve en encyclopedische aspect van het Mundaneum en met het concept van de documentatie en de *Survey*.

140

Een Plan voor de Wereld en voor België

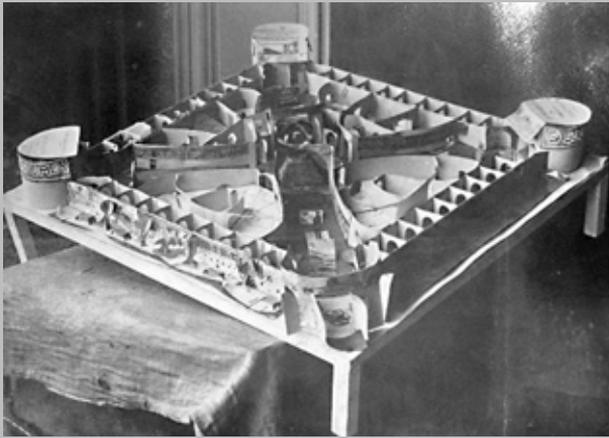
Maar net als het Mundaneum behelsde het boek *Monde* tevens een normatief luik, dat overeenkwam met het panoptische en technocratische. Dit deel kreeg een naam die binnen het stedenbouwkundig discours van de jaren dertig een bijna mythische status zou krijgen: het *plan*. Het plan was voor Otlet ‘de uitdrukking van

432 Lorphèvre, ‘Otlet (Paul)’, 556.

433 Vgl. Levie, *L’Homme qui voulait classer*, 261-264; Rayward, *The universe of information*, 351.

434 P. Otlet, *Traité de documentation. Le Livre sur le Livre. Théorie et pratique* (Brussel 1934); herdrukt: P. Otlet, *Traité de documentation. Le Livre sur le Livre. Théorie et pratique* (Centre de Lecture publique de la Communauté française de Belgique) (Luik 1989).

435 P. Otlet, *Plan Mondial. Constitution Mondial. Cité Mondiale* (Brussel 1935) s.p.

Plan Indicateur du Palais
Mondial.

Toen Otlet in 1934 zijn *Palais Mondial* in de Cinquantenaire moest ontruimen, gingen ook vele architecturale maquettes (waarvan hier twee voorbeelden) verloren.

de vrije wil die een menselijke orde tegenover een natuurlijke orde en tegenover een sociale chaos stelt.⁴³⁶ Het was de uitdrukking van ‘het beschouwen van de zaken van op hun top’ in tegenstelling tot ‘het spontane en contradictorische sociale leven dat resulteert uit het gedrang van onderuit. Ze stelt zich tegenover de fantasie die [...] voor het grootste deel te wijten is aan onwetendheid, incompetentie, zorgeloosheid, het laten gaan, luiheid.’⁴³⁷ Voor Le Corbusier was het plan zoals we weten ‘de despoot’. Deze despoot was apolitiek: ‘Plannen zijn geen politiek. Ze zijn het rationele en lyrische monument dat opgericht worden temidden van de contingenties’, zo luidde het op de titelpagina van zijn boek *La Ville Radieuse*.

Le Corbusier had zijn idee van de *Ville Radieuse* sinds haar presentatie in 1930 verder ontwikkeld en publiceerde in 1935 een definitieve tekst met de naam *La Ville Radieuse. Eléments d’une doctrine d’urbanisme pour l’équipement de la civilisation machiniste*, die het midden hield tussen een manifest, een verzameling van brieven en beeldmateriaal, een heruitgave van lezingen, een verzameling anekdotes en technische details.⁴³⁸ Het in Bergen bewaarde exemplaar van *La Ville Radieuse* werd ‘met vriendschap opgedragen aan Paul Otlet’. Maar ook in de tekst van het boek zelf was Otlet prominent aanwezig: zo nam Le Corbusier een brief van Otlet waarin deze ‘de rationele inrichting van de hele ruimte’ en de ‘sensibele harmonisatie van al het zichtbare’ als taken van architectuur en stedenbouw bezong, volledig over.⁴³⁹ Verder bevatte het boek uitgebreide en door Otlet becommentarieerde plannen voor Genève en Antwerpen. Le Corbusier had de ‘Juif Errant’ die de *Cité Mondiale* in zijn beschrijving was, dus niet vergeten. Bij de sluiting van het *Palais Mondial* had hij het overigens in de internationale pers voor Otlet opgenomen.⁴⁴⁰ Omgekeerd bracht Otlet in zijn boek *Monde* herhaaldelijk hulde aan de Franse architect.⁴⁴¹

Even opvallend als deze anekdotische affiniteiten tussen het architecturale manifest van Le Corbusier en de universele verhandeling van Otlet was de verwantschap tussen de boodschap die beide werken predikten. Beide kondigden zij het ophanden zijn van een nieuw, rationeel tijdperk aan waarnaar de geschiedenis zich op eschatologische manier voortbewoog. Voor Le Corbusier was dit het ‘wonderbaarlijke tijdperk van de architectuur’ waarin de wetenschap met de architectuur als werktuig een ‘nieuwe wereld’ zou bouwen.⁴⁴² Dit tijdperk zou het ‘tweede tijdperk van het machinisme’ worden: na het eerste tijdperk van machinisme, dat van de wildgroei van de techniek en de suprematie van de machine, zou de mensheid zich bevrijden van deze slavernij en de techniek aan haar eigen noden dienstbaar maken.⁴⁴³ De hoogbouw was slechts één voorbeeld van hoe de mens de techniek zou aanwenden om zijn eigen geluk te verwerkelijken. Dergelijke overwegingen over het ‘machinisme’ vinden we in bijna ongewijzigde vorm terug in het werk van Otlet.⁴⁴⁴ In Otlets toekomstbeeld zou een vreedzame ‘Révolution

436 Otlet, *Monde*, 414.

437 Ibid. 432.

438 Benton, ‘The era of great projects’, 215.

439 Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 26.

440 Levie, *L’Homme qui voulait classer*, 262.

441 Otlet, *Monde*, 270 en 418.

442 Bijvoorbeeld de slotfase: ‘Je puis bien, en fin de ce livre si repli de précisions, proclamer sans emphase, mais joyeusement, l’aurore des temps nouveaux.’ Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 342.

443 Vgl. Ibid. 340-341.

444 ‘Le machinisme est la généralisation des inventions. Vaste problème né des contradictions profondes de la société. [...] Ou supprimer la machine, ou transformer la société par la

rationelle' de kentering inluiden naar een tijdperk van 'Vrijheid, Gerechtigheid, Voorspoedigheid en ook het opstijgen van alle Vooruitgang tot in het oneindige'.⁴⁴⁵ Tenslotte riepen beiden – elk met een lichtend voorbeeld uit het verleden: Leopold II voor Otlet, Lodewijk XIV en baron Haussmann voor Le Corbusier – om een nieuwe, ditmaal abstracte autoriteit die in het nieuwe tijdperk zou regeren.⁴⁴⁶

Het derde werk dat Otlets creatieve periode opleverde, was *Plan Belgique*, dat inzake de ondertitel niet moest onderdoen voor de andere twee: *Essai d'un Plan Général économique, social, culturel. Plan d'urbanisation nationale. Liaison avec le Plan Mondial. Conditions, Problèmes, Solutions, Réformes*. In dit werk pogde Otlet het deel van het 'Plan du Monde' te concretiseren dat betrekking had tot België. We zijn inmiddels bekend met de overtuiging van Otlet en de modernistische stedenbouwkundigen dat België als één urbanistische eenheid moest behandeld worden. Die overtuiging was niet nieuw: reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog had de Engelse stedenbouwkundige Raymond Unwin in kader van de ambitieuze plannen voor de naoorlogse reconstructie van België een 'Plan voor de stad België' voorgesteld.⁴⁴⁷ België was door haar beperkte oppervlakte, haar grote bevolkingsdichtheid en het dichtste spoorwegnetwerk in de wereld een schoolvoorbeeld van de ononderbroken stedelijke agglomeratie die men nu wel eens met de termen 'urban sprawl' of 'nevelstad' benoemt. Voor de uitwerking van zijn 'Plan Belgique' riep Otlet de hulp in van de op dat moment grootste Belgische autoriteit inzake stedenbouw, Raphaël Verwilghen.⁴⁴⁸

Op de noodzaak van een 'plan national' had Verwilghen reeds in de toelichting van zijn inzending voor de Linkeroeverwedstrijd gewezen. Ook binnen het kader van een vergadering ter voorbereiding van het vierde CIAM-congres dat in 1933 werd georganiseerd, had hij het over de 'Ville-Belgique' gehad, die als één geheel diende gepland te worden.⁴⁴⁹ Tenslotte trachtte hij deze idee aan zijn leerlingen stedenbouw van het ISAD door te geven. Zo ontwierp Renaat Soetewey, een getalenteerd leerling die later zelf in Ter Kameren zou doceren, in 1934 een *Plan Belgique* als afstudeerproject. Het was overigens Verwilghen zelf die het woord 'planologie' uit Nederland had geïmporteerd.⁴⁵⁰ Het blijft onduidelijk in hoeverre Verwilghen is ingegaan op Otlets voorstel en wat zijn uiteindelijke aandeel was in het urbanistisch hoofdstuk van Otlets *Plan Belgique*.⁴⁵¹ Alleszins voldeed het

machine. Il faut se prononcer. Elle apporte un secours à l'homme, le remplace dans le travail pénible; elle permet de donner à tous ce qui était la part privilégiée de quelques-uns. Elle est une matérialisation de l'intelligence.' Otlet, *Monde*, 372. Vgl. ook Bourgeois' overwegingen met betrekking tot het 'machinisme'; Bourgeois, 'Le concours internationale', 149.

445 Otlet, *Monde*, 461.

446 Bijvoorbeeld Le Corbusier, *La Ville Radieuse*, 37; Otlet, *Monde*, 211-212.

447 Uyttenhove, 'Internationale inspanningen', 45.

448 Een eerste brief van Otlet aan Verwilghen dateert van januari 1934, waarin hij na de mededeling dat 'nous sommes entré dans l'ère du plan' om zijn medewerking vroeg; MDN-EUM70 n°4734, 1934.01.25, *Brief van Paul Otlet aan Raphaël Verwilghen*. De dag erop spraken de twee af in het *Palais Mondial* – dit gebeurde allemaal nét voor het bevel om de Cinquantenaire te ontruimen – en nodigde Otlet Verwilghen uit voor verdere vergaderingen; MDN-EUM70 n°4741, 1934.05.27, *Brief van Paul Otlet aan Raphaël Verwilghen*.

449 Van Loo en Zampa, 'Stedebouw en architectuur', 201.

450 Ibid. 487.

451 Er bevinden zich alleszins proefdrukken van het boek in het Verwilghenarchief; VRWL-BIB 711.2 (493). Verder had Otlet de niet erg bescheiden gewoonte om ook collectieve werken alleen onder zijn eigen naam te publiceren. Federica Zampa merkt in dit verband slechts op: 'Une certaine influence dans les recherches didactiques de Verwilghen est aussi à attribuer aux théories de Otlet sur les relations entre urbanisme et sociologie et sur l'échelle "universelle" de la planification, comme il le déclare lui-même dans son *Plan Belgique* en 1935, essai d'un

boek nauwelijks aan de verwachtingen die zijn lange titel bij de lezer moet hebben opgewekt: het bevatte namelijk geen *plan*. Eerder moest het opgevat worden als een 'kader van vaststellingen, suggesties, materialen om tot zijn [het plan] opstelling bij te dragen.'⁴⁵² Van de 'Conditions, Problèmes, Solutions, Réformes' vond de lezer slechts de eerste twee. Het was een 170 pagina's lange opsomming van de noodzaak van een plan, de geschiedenis van de plangedachte, definities van het plan en systemen voor het ordenen van een plan. Dit alles was vervat in een typische otletiaanse stijl: een aaneenrijging van metaforen en neologismen (belgologie, belgographie, natio-planning), opgedeeld volgens een keurig decimaal systeem.

Binnen dit systeem kregen Otlets 'eum'-instellingen – Urbaneum, Regioneum, Nationeum, Mundaneum – elk hun welgedefinieerde plaats. De betekenis en draagwijdte van deze termen waren sinds hun oorsprong in zeker zin verschaald: begonnen als in een concrete realiteit gewortelde en aan een bepaalde geografische site verbonden (verbeelde) instellingen, hadden ze nu slechts nog een plaats binnen dit rationele systeem. Van instrumenten van systematisering waren ze tot delen van een systeem geworden. Ze verwezen daardoor hoofdzakelijk nog naar het systeem zelf, eerder dan naar de concrete realiteit. In *Plan Belgique* werd dan ook geen inplanting voor de verschillende instellingen meer voorgesteld. Behalve voor Brussel, waarvoor de gekende argumenten (Noord-Zuidverbinding, Kunstberg ...) werden herhaald, werden nagenoeg geen hervormingen en oplossingen aangedragen voor specifieke stedenbouwkundige problemen. De doorgedreven mondialisering en abstrahering van Otlets ideeën had ze, zo leek het, vervreemd van de toepassing op een concrete *locus*. Tegelijk waren ze daardoor verheven boven de contingentie van de politieke realiteit: Otlet benadrukte in de inleiding van *Plan Belgique* dat het werk niet beoordeeld mocht worden op basis van haar verbondenheid met een bepaalde autoriteit of partij, maar als een zuiver wetenschappelijke studie moest worden gezien.⁴⁵³

Planisme, modernisme en technocratie

Niettemin was de verankering van het *Plan Belgique* in de toenmalige politieke realiteit moeilijk te overzien. Minder dan een maand vóór Otlets eerste brief aan Verwiltghen, op Kerstdag 1933, was het zogenaamde Plan van de Arbeid door de BWP (Belgische Werkliedenpartij, de voorloper van de Socialistische Partij) goedgekeurd. Dit Plan was het werk van Hendrik de Man, de nieuwe ideoloog van de Belgische socialisten en het kwam dan ook al gauw als het 'Plan de Man' bekend te staan. Het Plan was tegelijkertijd een antwoord op de groeiende dreiging van het fascisme in Europa en op de aanhoudende economische crisis. Het stelde daarvoor een geleide staatseconomie voor die erop gericht zou zijn een volledige werkgelegenheid te creëren. Mede met dit doel voor ogen zou de uitvoerende macht in dit model ruime bevoegdheden toebedeeld krijgen.⁴⁵⁴

De inrichting van het nationale territorium was binnen dit model van cruciaal belang. Door grote infrastructuurwerken en grootschalige stedenbouwkundige

plan général économique, social, culturel, qui étend ses relations au Plan Mondial'; Zampa, *La continuité d'une illusion*, 408.

452 Otlet, *Plan Belgique*, I.

453 Ibid.

454 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België* (Antwerpen 2005) 215-216.

RESEAU *BUT. Pour une plus grande coopération aux fins de Culture, d'Éducation, d'Assistance et de Coopération Humaine.*

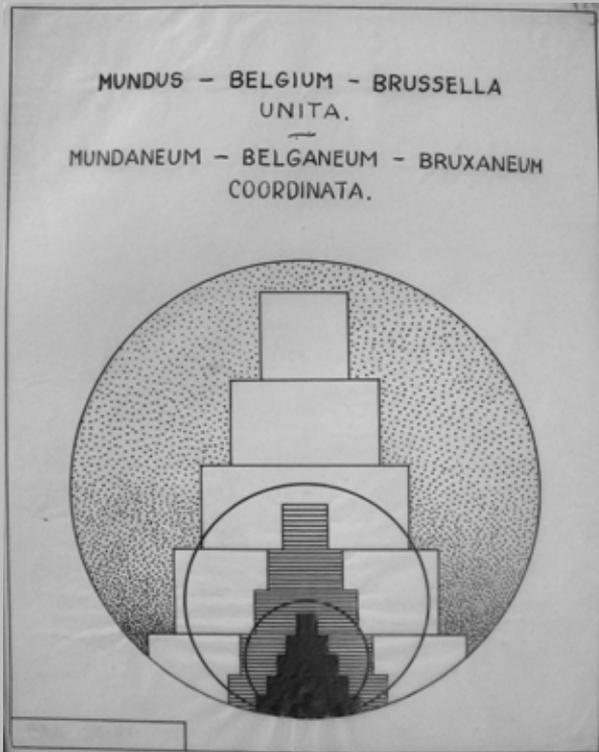
A LIEUX	B INSTITUTIONS	C OBJETS	D ASSOCIATIONS
a CENTRE MONDIAL 	MUNDANEUM 	MONDE 	UNION DES ASSOCIATIONS INTERNATIONALES
b PAYS 	BELGANEUM 	NATION 	CONGRES ASSOCIATIONS BELGIQUE.
c PROVINCES	BRABANEUM	REGION	
d VILLES-VILLAGES 	URBANEUM 	CITE. 	AMIS DU GRAND BRUXELLES

MUNDANEUM - BELGANEUM - BRABANEUM - URBANEUM

*APRÈS QUATRE LIEUX (Au Centre mondial, au Pays de Province - Au village, au village)
 1. Pour les institutions, les associations, les organisations
 2. Pour les institutions, les associations, les organisations
 3. Pour les institutions, les associations, les organisations
 4. Pour les institutions, les associations, les organisations*

ENCLOSURE - ATLAS MUNDANEUM

6. Plannen voor een wetenschappelijk Babel
De Cité Mondiale in u-topia (1934-1940)

De betekenis van de verschillende 'eum'-instellingen was met de tijd verschaald: van instrumenten van systematisering waren ze tot delen van een systeem geworden.

projecten zou de werkeloosheid opgeslorpt, de koopkracht verhoogd en daardoor uiteindelijk de hele economie opnieuw aangezwengeld worden.⁴⁵⁵ Deze gedachte paste binnen de anticyclische economische theorie van het Keynesianisme die tijdens de jaren dertig ook in het buitenland (onder meer in F.D.Roosevelts New Deal politiek) in zwang was en die het einde betekende van de *laisser-faire*-economie. Tegelijkertijd was het Plan de Man ook gebaseerd op een oprecht geloof dat een herinrichting van de ruimte het algemeen menselijk welzijn kon bevorderen: het Planisme was duidelijk geworteld in het sociaal reformisme dat ook de oorsprong van de stedenbouw had uitgemaakt. De ruimte werd hier dus zowel op korte als op lange termijn als ‘bron van sociale voorspoed’ beschouwd.⁴⁵⁶

In zijn brief aan Verwilghen stelde Otlet zijn *Plan Belgique* voor als een ‘amendement’ op, een vervollediging van het Plan de Man. Dit laatste zou worden aangevuld met een intellectueel, een stedenbouwkundig en een mondiaal plan. Ten laatste in oktober 1934 nam Otlet ook contact op met De Man zelf. Hij stelde hem voor de handen in elkaar te slaan om beider plannen in onderlinge overeenstemming te brengen.⁴⁵⁷ De Man zou bijvoorbeeld een lezing kunnen komen geven in het *Palais Mondial*. Als tegenprestatie bood Otlet hem zijn steun aan bij de verspreiding van het Planisme: om een zodanig ingewikkeld gedachtegoed op een gedegen manier voor de massa begrijpelijk te maken was er immers nood aan didactisch materiaal. Otlet was zich gedurende de jaren dertig erg gaan bezighouden met manieren om allerhande complexe statistische en andere gegevens op een gestandaardiseerde en vereenvoudigde grafische manier voor te stellen. Van grote invloed was hier zijn samenwerking met Otto Neurath, lid van de Wiener Kreis en ideoloog van het Bauhaus, wiens onderzoek uiteindelijk zou resulteren in de ontwikkeling van de Isotype, een tot op heden gebruikte pictografische beeldtaal.⁴⁵⁸ Otlet vatte het idee op om voor de wereldtentoonstelling van 1935 te Brussel samen met Neurath een reeks grote prenten samen te stellen die het Plan de Man met behulp van dergelijke vereenvoudigde beeldtaal voor de bezoeker zou visualiseren. In kleiner formaat zouden deze prenten een Atlas van het Plan de Man vormen.⁴⁵⁹

De Man ging voor zover bekend niet op Otlets voorstellen in. Wellicht was hij weinig onder de indruk van Otlets universalistische retoriek: voor De Man was het Planisme een ‘nationaal feit’ in tegenstelling tot het ‘platonische internationalisme’ – waartoe hij zonder twijfel ook het werk van Otlet rekende.⁴⁶⁰ In 1935 werd De Man in de regering van eerste minister Paul van Zeeland benoemd tot Minister van Openbare Werken en Werkloosheid. In deze positie kreeg hij de mogelijkheid om zijn Plan voor een deel in werkelijkheid om te zetten. Met dit doel voor ogen richtte hij de *Organisation de Redressement économique* of OREC op, die zou instaan voor het economisch herstel van het land. Ze was opgevat als een door specialisten geleide staatsinstelling, gebaseerd op een alliantie tussen wetenschap en arbeid, die met ruime financiële slagkracht en enkele uitzonderlijke machtigingen voorzien werd.⁴⁶¹ Ook werden op het initiatief van De Man als deel

455 Veraghtert, ‘Produktie en consumptie’, 143.

456 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 949-950. Vgl. Zampa, *La continuité d’une illusion*, 409.

457 MDN-EUM54, 1934.11.21, *Brief van Paul Otlet aan Hendrik de Man*.

458 Vossoughian, ‘The language of the World Museum’, 82-93.

459 MDN-EUM54, 1934.11.21, *Brief van Paul Otlet aan Hendrik de Man*.

460 Gecit. Uyttenhove, *Utopie et espace du réformisme*, s.p. Vgl. Uyttenhove, ‘Architectuur, stedenbouw en planologie’, 481.

461 Veraghtert, ‘Produktie en consumptie’, 150.

van het Ministerie van Openbare Werken een Nationale Adviescommissie voor de Stedenbouw en een Stedenbouwkundige Dienst opgericht. Hierdoor was voor het eerst een centraal gestuurd stedenbouwkundig beleid mogelijk.⁴⁶² Ten slotte werden ook provinciale Commissarissen-generaal voor de stedenbouw aangesteld en gaf De Mans ministerie de opdracht voor verschillende studies van de grote stedelijke agglomeraties.⁴⁶³

Daarmee kwam het beleid van De Man grotendeels tegemoet aan de technocratische hunkeringen van de modernistische stedenbouwkundigen – hunkeringen die door Otlets verschillende ‘eum’-instellingen waren belichaamd. Er was zelfs opnieuw sprake van een stedenbouwkundige wetgeving – waarbij Vincks voorstel uit 1931 terug uit de prullenmand werd gevist.⁴⁶⁴ Een nieuwe wet op de stedenbouw zou er echter uiteindelijk vóór de Tweede Wereldoorlog niet komen. Wel werd in het kader van de door het Planisme aangekondigde ‘Grote Werken’ ter opslorping van de werkeloosheid een ander stokpaardje van de modernistische eisen ingelost: de werkzaamheden van de Noord-Zuidverbinding werden door het speciaal daarvoor in 1935 opgerichte *Office national pour l’Achèvement de la Jonction Nord-Midi* of ONJ opnieuw aangevat. Deze werken zouden meteen ook het grote overschot aan werkkrachten opvangen dat voorspeld was voor de periode na het sluiten van de wereldtentoonstelling op de Heizel.⁴⁶⁵ Als was het intussen een soort van tic geworden, trachtte Otlet de gebouwen van deze wereldtentoonstelling opnieuw te behouden om ze om te vormen tot een *Cité Mondiale*: ‘Zou het niet mooi zijn als volgende zondag de menigte die zal toestromen om een laatste keer de efemere stad te bezichtigen waaraan in de voorbije maanden twintig miljoen mensen plezier hebben gehad, na de laatste fanfare, na het laatste vuurwerk, met een luide stem zou roepen, in één unanieme schreeuw: “L’Exposition est morte, vive la *Cité Mondiale*!”’⁴⁶⁶

Een merchandise voor het Mundaneum

In tussentijd had Otlet echter opnieuw een architect voor een samenwerking weten te strikken. In oktober 1934 nam Maurice Heymans opnieuw contact op met Otlet.⁴⁶⁷ De oud-leerling van Verwilghen had na zijn afstuderen aan het ISAD in verschillende ateliers, waaronder dat van Bourgeois, gewerkt en was lid geworden

462 A. van Loo en F. Zampa, ‘Stedebouw en architectuur. Moderniteit versus harmonie’, 207.

463 Van Loo, ‘De vele gezichten van het modernisme’, 67.

464 Vinck, ‘La loi d’urbanisation’, 121. Vgl. Van Loo en Zampa, ‘Stedebouw en architectuur’, 204.

465 Demey, *Chronique d’une capitale en chantier*, 217; Van Meerten, ‘De Brusselse Jonction’, 38-40.

466 Otlet, *Plan Belgique*, 166. Vgl. ‘L’Exposition de Bruxelles et sa continuité en un grand centre international permanent’, in: *Periodicum Mundaneum*, nr.8 (1935) s.p. Otlet had met het oog op het behoud van de wereldtentoonstelling opnieuw contact met verschillende beleidsvoerders, onder meer met Minister van Onderwijs, François Bovesse, die zich naar Otlets zeggen positief uitte tegenover het project, net als Van Zeeland en De Man; MDN-CM6, 1935.10.18, *Brief van Paul Otlet aan François Bovesse*.

467 Een ander ontwerp voor een *Cité Mondiale*, namelijk dat van Léonard Homez, laat ik hier onbesproken. Het gaat slechts om één plan, dat eerder een organigram is dan een werkelijk ontwerp voor een gebouw. Homez was hoofdredacteur van *L’Epoque*, maar behalve enkele artikelen over door hem ontworpen gebouwen in contemporaine tijdschriften, is zeer weinig informatie over hem te vinden; ‘L.Homez, Archit. U.P.A. Bruxelles. Habitation à Ixelles, 1928’, in: *L’Epoque*, nr.8, 1 (1933) 131; M. Deletang, ‘Eglises Nouvelles, Saint-Thérèse de L’Enfant Jésus, à Dilbeek. Saint-Alix, à Jolibois (Woluwe-Saint-Pierre). Architecte: Léonard Homez’, in: *Batir*, nr.84 (1939) 469-471.

van de Belgische CIAM-afdeling.⁴⁶⁸ Hij had, zoals we weten, reeds een Mundaneum in zijn ontwerp voor de Linkeroever van Antwerpen geïncorporeerd.⁴⁶⁹ Nu, meer dan een jaar na afloop van de wedstrijd, ontving Otlet een brief waarin de amper vijfentwintigjarige architect hem om een gunst vroeg: zijn ‘bijzondere bekwaamheid inzake stedenbouwkunde kennende’, riep de jonge architect Otlets hulp in voor een artikel dat hij met de titel ‘Urbanisme’ voor het tijdschrift *L’Epoque* moest schrijven. In ruil beloofde hij in het artikel ‘een lans te breken voor het bedreigde *Palais Mondial* en haar noodzakelijkheid te bewijzen.’⁴⁷⁰ Het uiteindelijke artikel zou verschijnen onder de titel ‘Urbanisme?’ – waarbij Heymans met de nodige ironie een vraagteken plaatste bij het al dan niet bestaan van iets als urbanisme in België. Het artikel haalde nogmaals het slechte voorbeeld van de IMALSO-wedstrijd in Antwerpen en het goede voorbeeld van de stedenbouw in de Sovjetunie aan en herhaalde de nood aan een stedenbouwkundige wetgeving. De invloed van Otlet was misschien wel het duidelijkst af te lezen aan de grote rol die de sociologie als basis van de stedenbouw toebedeeld kreeg: ‘Haar einddoel [van de stedenbouw], als werktuig van de maatschappij, wordt uiteindelijk door de socioloog vastgelegd.’⁴⁷¹

De jonge Heymans moet wel erg onder de indruk zijn geweest van zijn ontmoeting met Otlet, want vanaf december 1934 begon hij met een project dat hem de komende vier jaar niet meer zou loslaten: het ontwerp van een Mundaneum.⁴⁷² Enkele schetsen tonen een uitbreiding tot een *Cité Mondiale*, maar het was vooral het Mundaneum dat Heymans blijvend intrigeerde. Hij stond daarmee voor een opgave die voor hem al een hele reeks architecten, van Oscar van Rysselberghe tot Le Corbusier had gefascineerd: in één gebouw, één wereldmuseum de hele werkelijkheid en al haar onderlinge correlaties te representeren.⁴⁷³ Heymans zette daarvoor zijn tanden in Otlets *Monde* en trachtte de indelingen en classificaties die het boek suggereerde in de ruimte om te zetten: vrij letterlijk trachtte hij ‘stenen rond ideeën te plaatsen’. En daarmee stootte hij van de aanvang af op de inherente ijdelheid van een dergelijke onderneming. Zo noteerde hij in een van zijn schetsen het volgende classificatieprobleem: ‘mineralogie → kool → lichtgas → gaslamp → luster → kunst.’⁴⁷⁴ Waar plaatste men dan in godsnaam een luster binnen een logische en ruimtelijke classificatie?

Verder hield een reeks andere problemen Heymans bij zijn ontwerp voor een Mundaneum in de ban. Zo was er de psychologie van de bezoeker. Deze moest vrij

468 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 873. De Meulder dateert de samenwerking tussen Heymans en Otlet in 1938 en stelt ook ten onrechte dat de plannen van Heymans voor Tervuren waren bestemd. Dit is een fout die hij wellicht overneemt van een door hem geciteerd werk: Brauman en Demanet, *Le Parc Léopold*, 138-139.

469 Verder is over de activiteiten van Heymans als architect en stedenbouwkundige in België weinig geweten. De literatuur spitst zich vooral toe op zijn activiteit, na de Tweede Wereldoorlog, in de Belgische kolonie, waar hij instond voor de stedenbouwkundige vertaling van de Tienjarenplannen; De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 940-952.

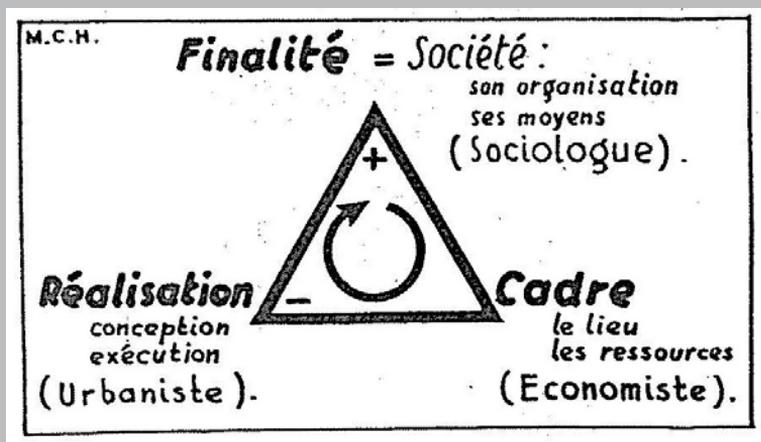
470 CM-UAI/AM/2006/014, 1934.10.16, *Brief van Maurice Heymans aan Paul Otlet*.

471 M. Heymans, “‘Urbanisme?’” in: *L’Epoque*, nr.4, 2 (1934) 68.

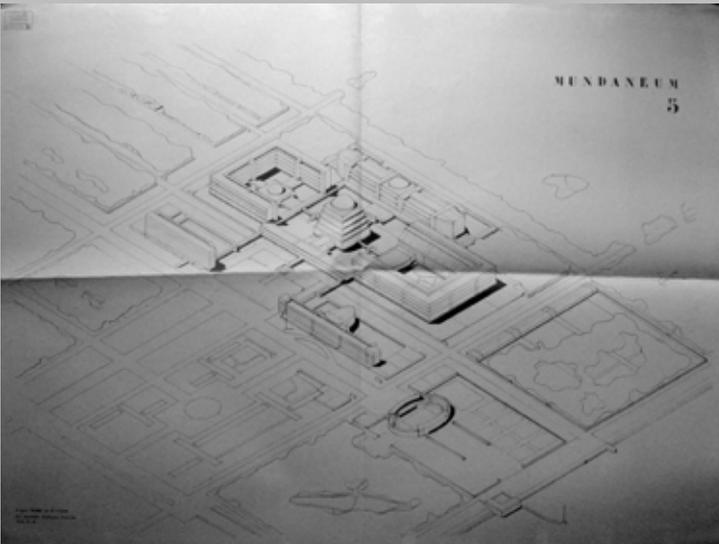
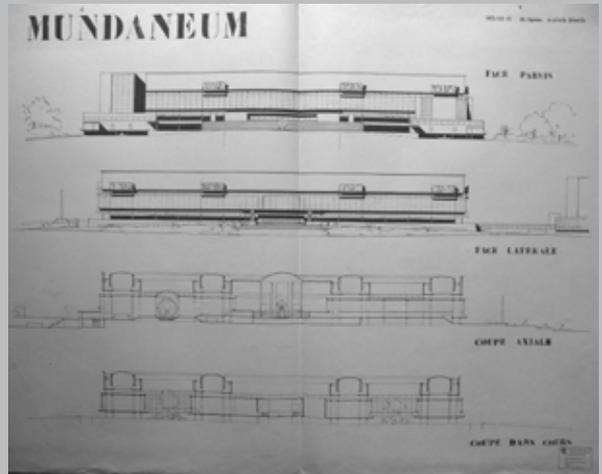
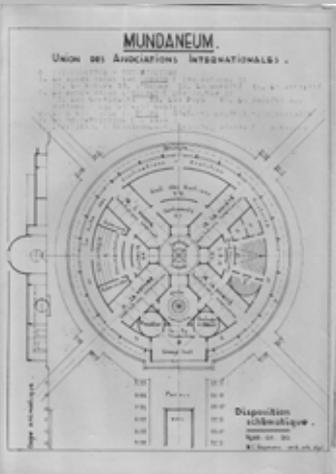
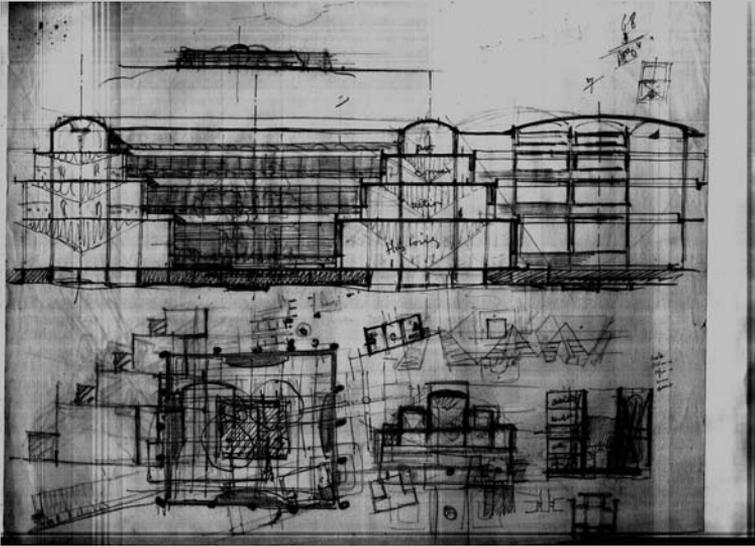
472 Er bevindt zich een prachtige reeks ontwerpen en studies voor een Mundaneum en andere instellingen in het Mundaneum in Bergen, zowel in de posterafdeling als in de archiefkisten, onder meer CMII. De ontwerpen van Heymans worden momenteel door een student van de Universiteit Gent, Johan van Opstal, onderzocht en zullen hier dus slechts beperkte aandacht krijgen.

473 Heymans verwees ook expliciet naar het ontwerp van Van Rysselberghe, dat hij met 1904 dateert; MDN-CMII, *Ongedateerde schets van Maurice Heymans*. Otlet zelf ondernam ook voortdurend pogingen zijn classificaties in ruimtelijke modellen om te zetten, vgl. MDN-CM5 n°6987, 1933.02.17, *Études de la Cité Mondiale. Le plan fonctionnelle de la Cité*.

474 MDN-CMII, *Ongedateerde schets van Maurice Heymans*.

Dit schema, dat Heymans in zijn artikel in *L'Epoque* opnam, verraadt duidelijk de invloed van Otlet: de stedenbouwkunde werd gezien als toepassing van een maatschappelijk plan dat door de sociologie werd opgesteld.

150

Het Mundaneum (waarvan hier enkele schetsen en ontwerpen) hield Heymans gedurende vier jaren in de ban.

door het museum kunnen circuleren maar tegelijk een zeker overzicht behouden. Hij of zij mocht zelf zijn of haar tempo en route uitstippelen, maar moest tegelijk door middel van een reeks 'symbolisering' een aantal basiswaarheden omtrent het Mundaneum ingeprent krijgen. Het Mundaneum werd door Heymans opgevat een 'machine à créer esprit universel', een machine dus die de bezoeker tot Mundanéen zou scholen.⁴⁷⁵ Ook het probleem van de uitbreidbaarheid intrigeerde Heymans: hij beseftte dat het 'ultieme' of definitieve museum deze notie moest incorporeren om definitief te blijven. De kennis van de mens en het aantal correlaties die hij doorzag, zouden immers oneindig blijven groeien. Heymans werkte hiervoor diverse modellen van uitbreidbaarheid uit. Het valt overigens op te merken dat ook Le Corbusier in de tweede helft van de jaren dertig met gelijkaardige concepten bezig was: het resultaat van zijn denkoefening zou het zogenaamde 'museum voor oneindige groei' worden, dat als een slakkenhuis tot in het oneindige spiraalvormig uitgebreid zou kunnen worden.⁴⁷⁶ Heymans speelde eerst met de idee van uitbreidbaarheid in de hoogte waardoor het Mundaneum een soort 'wetenschappelijk Babel van de mensheid die de hemel verovert' zou worden.⁴⁷⁷ Uiteindelijk opteerde hij echter voor een horizontale uitbreidbaarheid, waarbij de bomenpartijen van een omringend park de wanden van het immer onaffe museum zouden verbergen.⁴⁷⁸

Vervolgens ging Heymans over tot het ontwerpen van een reeks op dit Mundaneum gebaseerde 'eum'-instituties die de knooppunten moesten worden van het zogenaamde 'Réseau Mundaneum'. 'Het Mundaneum is een netwerk,' schreef Otlet in *Monde*, 'van de hier beschreven instelling moet men de vermenigvuldiging voorzien en de vestiging over heel de aarde van een keten van gelijkaardige instellingen die, op verschillende schalen en met verschillende bestemmingen, zich moeten uitstrekken over alle plaatsen en alle specialiteiten.'⁴⁷⁹ De 'eum'-instellingen die Heymans met Otlets beschrijving in het achterhoofd ontwierp, waren alle op hetzelfde ruimtelijk model gebaseerd als het originele Mundaneum. Ze verschilden bijna uitsluitend in schaal. De architecturale inrichting van de verschillende instellingen weerspiegelde hiermee de inhoudelijke verschraling waaraan ze leden. Deze gebouwen waren zo ontworpen dat ze overal in de wereld naar believen konden worden ingeplant.

Ongetwijfeld speelde bij het ontwikkelen van dergelijke ideeën ook Otlets contact met Neurath een belangrijke rol. Neurath had de idee ontwikkeld van een gestandaardiseerd museum, dat aan een fordistische lopende band geproduceerd kon worden en dat net als zijn Isotype-beeldtaal bij zou dragen tot een wereldwijde democratisering en verspreiding van cultuur.⁴⁸⁰ Otlets instellingen zouden hetzelfde doen voor de verspreiding van de geest van het Mundaneum: 'Een nieuw tijdperk kondigt zich aan waarin men opnieuw zal beginnen te stichten en op te bouwen, waarin enkelen ten voordelen van allen zich over de hele wereld zullen verspreiden om net zoals zij die vroeger de tempels van Griekenland, de monumenten van Rome, de kathedralen van de middeleeuwen of de universiteiten van de moderne

475 MDN-CMII, 1934.12.01. en 1935.02.01, *Maurice Heymans: ontwerpen voor een Mundaneum*.

476 Onder meer S. Prasad, 'Le Corbusier in India', in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 301.

477 MDN-CMII, *Ongedateerde schets van Maurice Heymans*.

478 MDN-CMII, 1935.01.01, *La musée dans la verdure, nota van Maurice Heymans*.

479 Otlet, *Monde*, 452.

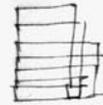
480 Vossoughian, 'The language of the World Museum', 82-86.

Symbolisme aide le Comprehension, par visualisation, par l'esprit, y laisse des images (traces) propres à leur conservation (mémoire).

Proposition :

centré :

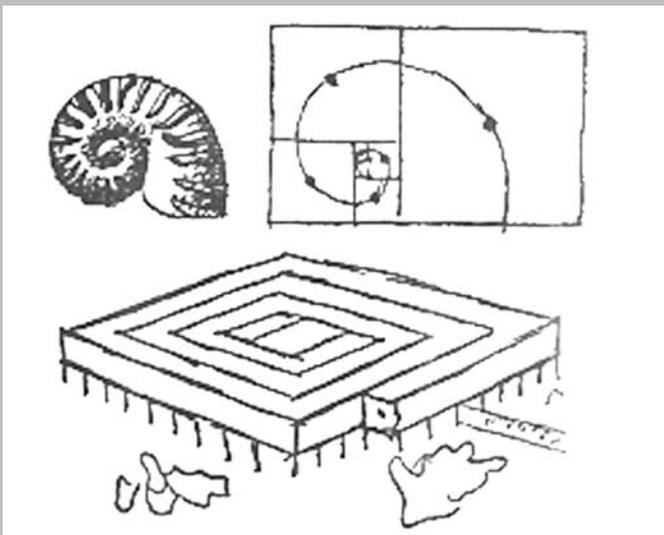

des que trace totalise les précédentes

symbole : un arché de l'humanité.
(ascendante)

idée : moyen de résumé - d'évaluation - (psychologie)

152

Het ideale museum moest zowel voor Heymans (bovenaan) als voor Le Corbusier (onderaan) de notie van uitbreidbaarheid incorporeren.

tijd vermenigvuldigden, als vervolg en aanvulling hierop, het zichtbaar netwerk van het Mundaneum op te bouwen.⁴⁸¹ Heymans' 'eum'-instellingen waren dus in zekere zin de missieposten van het mondialisme, die het concept van het Mundaneum, de 'esprit universel', die in de profane bijbel *Monde* was beschreven, over de wereld moesten uitdragen.⁴⁸²

Als aanvulling hierop ontwierp Heymans ten slotte een hele reeks Mundaneum-producten, een echte Mundaneum-*merchandise*: de *Cellula Mundaneum*, de *Studium Mundaneum*, het *Apparatus-Mundaneum*, de mogelijkheden leken schier oneindig.⁴⁸³ Voor de wereldtentoonstelling van 1935 ontwikkelde Heymans een *Murus Mundaneum*: een hoogtechnologisch tentoonstellingspaneel dat de boodschap van het Mundaneum aan de hand van pictogrammen en een tekst in het Nederlands, Frans, Latijn en Esperanto zou illustreren. Het zou gedeeltelijk uit glas bestaan waardoor het ook 's avonds zijn boodschap naar de tentoonstellingsbezoeker zou kunnen uitstralen. Tevens moest het eenvoudig af te breken en weer op te bouwen zijn, zodat het herbruikbaar was voor latere tentoonstellingen.⁴⁸⁴ De wereldtentoonstelling ging voorbij en de *Murus Mundaneum* kwam er niet. Ondertussen bleef Heymans worstelen met zijn Mundaneum-ontwerp.

Na een stilte van enkele maanden ontving Otlet opnieuw een brief van de jonge Heymans. Ditmaal berichtte hij van een *burn-out* en een periode van verplichte rust die waren gevolgd op zijn overdreven opwinding over het project. Ondertussen was hij echter 'de hele tijd blijven dromen van het Mundaneum' en in dezelfde brief suggereerde hij alweer nieuwe oplossingen voor de architecturale inrichting van het Mundaneum.⁴⁸⁵ Eind 1935 had Heymans een tekst en een reeks ontwerpen met de naam *Architecture Mundaneum* afgewerkt en poogde deze in zoveel mogelijk Belgische en buitenlandse tijdschriften te laten publiceren: 'Et vogue la galère!', riep hij vol verwachting – de verspreiding van het Mundaneum-ideaal over de wereld kon beginnen.⁴⁸⁶ Geen enkel tijdschrift lijkt Heymans' plannen te hebben gepubliceerd. Alweer volgde een lange periode van stilte. In een brief die nog eens een half jaar later gedateerd was, klaagde Heymans nogmaals over zijn psychische toestand: 'Wat is het moeilijk om in het moment te leven. [...] We leven in een "Wereld" en in een tijdperk waarin de platste imbeciliteit heerst en waarin het arrivisme meer kans heeft dan de arme naïeve waarheid. [...] Excuseer me dus op voorhand als de stemmig die ik u breng eerder zwart dan rooskleurig is.'⁴⁸⁷ Intussen bleef hij de hele tijd nieuwe ontwerpen voor Mundanea uittekenen.

481 Otlet, *Monde*, 458.

482 Tijdens het bewind van Leopold II was het idee gelanceerd om in de kolonie een keten van onderling verbonden internationale 'stations hospitalières, scientifiques et pacificatrices' te bouwen. Deze zouden wetenschappers kunnen ontvangen, als uitvalsbasis voor expedities fungeren en tenslotte ook 'het licht van de beschaving brengen onder de inlandse volkeren van het donkere continent'; De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 113. Een ander parallel project was dat van de 'Iter Mundaneum', dat Otlet in 1933 lanceerde: in het tijdperk waarin de eerste autosnelwegen in Europa werden aangelegd, had deze Iter of reis het doel aan te tonen dat het mogelijk was om de hele wereld over autowegen te doorkruisen. De reizigers zouden dan tijdens hun tocht de 'Boodschap van Vrede, Samenwerking en de Cité Mondiale' prediken; MDN-CM5 n°7091, 1933.07.01, *Comité pour la Cité Mondiale, Bulletin d'information du 29 juin 1933 n°19 à 23*.

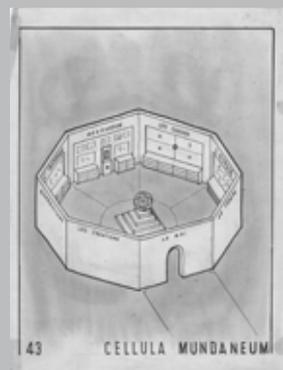
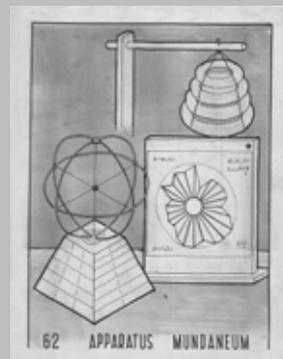
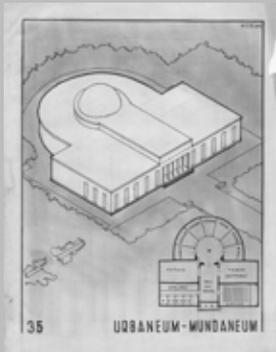
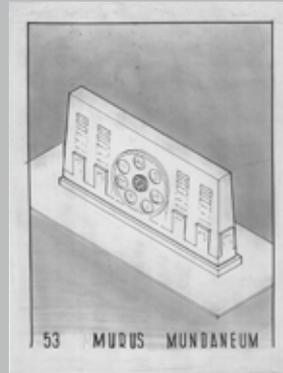
483 Het laatste beeld van de reeks draagt de tekst 'Mundaneum apud alia' (Mundaneum elders), met een hele reeks suggesties: *Bibliotheca Mundaneum, Universitas Mundaneum, Schola Mundaneum*.

484 MDN-EUM10, 1935.03.10, *Le Mundaneum à l'exposition de Bruxelles 1935*.

485 MDN-CM15.2, 1935.07.15, *Brief van Maurice Heymans aan Paul Otlet*.

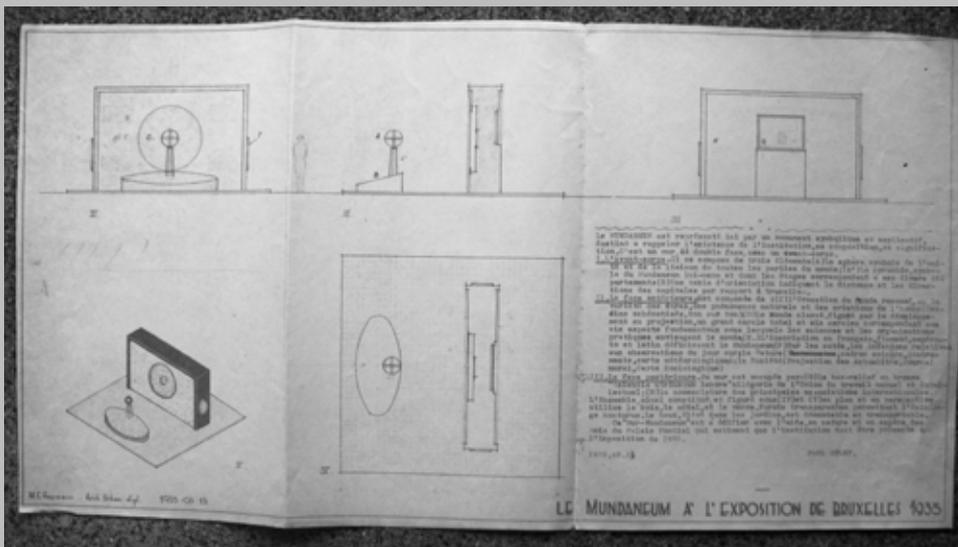
486 MDN-CMII, 1935.12.14, *Brief van Maurice Heymans aan Paul Otlet*.

487 MDN-CMII, 1936.05.25, *Brief van Maurice Heymans aan Paul Otlet*.

154

De Mundaneum-*merchandise* van Maurice Heymans: Mundaneum-doe-het-zelf-pakketten in alle mogelijke vormen en maten.

Voor de wereldtentoonstelling van 1935 ontwikkelde Heymans een *Murus Mundaneum*, die de boodschap van het Mundaneum in tekst en beeld zou illustreren.

De Kunstberg en het afwezige Mundaneum

In 1937 nam Heymans deel aan een stedenbouwkundige wedstrijd voor de Kunstbergsite. Deze was uitgeschreven door een speciaal voor dit doel opgerichte nieuwe Kunstbergcommissie.⁴⁸⁸ De oprichting van de ONJ en het hervatten van de werken aan de Noord-Zuidverbinding onder impuls van de OREC had ook de discussie over de Kunstberg opnieuw doen opblazen. Op de Kunstberg zou immers, zoals we weten, het centrale station van deze verbinding zijn plaats krijgen. Bovendien had de nieuwe koning Leopold III de wens geuit dat ter ere van zijn overleden vader Albert een nieuwe nationale bibliotheek zou worden gebouwd. Voor de vestiging van deze Albertina-bibliotheek werden meer dan tien verscheidene plaatsen in en rond Brussel geopperd, maar uiteindelijk viel de keuze op de Kunstberg.⁴⁸⁹ Deze lag er immers nog steeds onveranderd bij. Na hevige discussies in het parlement werd uiteindelijk beslist dat een wedstrijd moest uitgeschreven worden. Eén van de redenen die hiervoor aangehaald werden, was de enorm hoge werkeloosheid onder de architecten: door een wedstrijd zouden zij dan toch tenminste kans hebben om, als niet de eerste prijs weg te kapen, er dan toch met een beetje prijzengeld vanaf te komen.⁴⁹⁰ De wedstrijd trok inderdaad erg veel belangstelling: in totaal vonden 49 inzendingen hun weg tot bij de jury.

In meer dan één opzicht was de Kunstbergwedstrijd van 1937 een heruitgave van de IMALSO-wedstrijd in Antwerpen. Opnieuw, zo merkte Heymans in zijn commentaar op de wedstrijd op, werd aan de architecten slechts gevraagd om de beschikbare terreinen op een ingenieuze manier in te richten, zonder dat deze daarbij binnen de bredere context van de gehele stad – laat staan van de Brusselse regio of het gehele land – werden geplaatst.⁴⁹¹ Victor Horta had dan ook geweigerd om in de jury te zetelen uit onvrede met het wedstrijdprogramma.⁴⁹² Otlet publiceerde eveneens naar aanleiding van de wedstrijd een uitgebreide kritiek in het tijdschrift *L'Epoque*. Hij beklagde zich over het gebrek aan visie waarmee het programma voor de wedstrijd was opgesteld, duidde op de afwezigheid van een 'dossier documentaire' (een *Survey*) die de deelnemers had moeten leiden in hun ontwerpen, en maakte van de gelegenheid gebruik om erop te wijzen dat de Kunstberg het centrum van Brussel was en dus bijgevolg ook dat van België, West-Europa en, bij uitbreiding: de wereld:

156

'Wat uiteindelijk de vorm, de stijl van de Kunstberg moet bepalen is het feit dat ze geroepen is om daadwerkelijk de Akropolis van schatten en herinneringen te worden, de heilige plaats van een pelgrimstocht [...] naar dit groot altaar van het intellectuele en morele vaderland. Wat zou, onder deze voorwaarden, het beklimmen en afdalen van de Berg uniek en bijgevolg vermaard kunnen worden!' ⁴⁹³

488 Er bestaat in feite geen historiografie met betrekking tot deze wedstrijd, uitgezonderd Demey, *Chronique d'une capitale en chantier*, 275-277.

489 F. Peeters, 'La bibliothèque Albert I', in: *La Cité*, nr.2, 13 (1936) 29.

490 'L'Albertine', in: *L'Epoque*, nr.3, 2 (1934) 80. Vgl. 'Le chômage des architectes. XVe Congrès National des architectes. Rapport présenté par la Société Royale des Architectes d'Anvers', in: *La Cité*, 13 (1935) 96-100. Vgl. Demey, *Chronique d'une capitale en chantier*, 274.

491 Heymans, 'Réflexions sur le concours du Mont des Arts', 7-9. Vgl. ook reeds de commentaar van Pierre Verbruggen (die overigens voor zijn inzending voor de IMALSO-wedstrijd ook een Mundaneum had opgenomen): P. J. J. Verbruggen, 'La bibliothèque Albertine', in: *La Cité*, 12 (1934) 100.

492 Demey, *Chronique d'une capitale en chantier*, 276.

493 P. Otlet, 'Mont des Arts Albertine. Un grand concours', in: *L'Epoque*, nr.1, 5 (1938) 5.

Kort na het sluiten van de wedstrijd oordeelde de nieuwe Minister van Openbare Werken dat de staat uiteindelijk toch niet over de financiële middelen beschikte om de Kunstberg af te werken.⁴⁹⁴ Een nieuwe wedstrijd werd ingericht waarbij de Albertina ditmaal gevestigd zou worden in de tuinen van de Botanique. Ook hier kwam het uiteindelijk niet verder dan de wedstrijd zelf.⁴⁹⁵ De beloftevolle oprichting van de OREC en het hoopgevende koningschap van Leopold III hadden, zo bleek, de hoge verwachtingen die ze bij de stedenbouwkundigen hadden gewekt dus uiteindelijk niet kunnen inlossen.⁴⁹⁶ Net zomin als op de Antwerpse Linkeroever zou voor het einde van de jaren dertig uiteindelijk een steen gelegd worden op de Kunstberg.

Nu, in tegenstelling tot wat men logischerwijze zou verwachten – na zijn inzending voor de Linkeroeverwedstrijd en naar het voorbeeld van zijn leermeester Bourgeois –, bevatte Heymans' inzending voor de Kunstbergwedstrijd Mundaneum, Urbaneum noch enige andere 'eum'-instelling. De reeks instellingen die Otlet had ontworpen, leken hun toepasbaarheid op een concrete site als die van de Kunstberg verloren te hebben. Het waren reproduceerbare en op een abstract 'overall' toe te passen modellen, maar ze bevonden zich daardoor tegelijkertijd ook in toenemende mate *nergens*. Rayward analyseert – hoewel niet met betrekking tot Heymans – haarscherp: 'Het probleem was dat hoe algemener, hoe minder "lokaal" Otlets gedachten werden en hoe meer hij zich concentreerde op het ideale, op het "zou moeten", des te moeilijker het voor hem werd om deze gedachten uit te drukken en te verankeren in daden door middel van daadwerkelijke instituties.'⁴⁹⁷ Door de toenemende cerebralisering van het Mundaneum vond zij nog slechts haar plaats in het extraterritoriale u-topos van het systeem, de 'niet-plaats' van de zuivere rationaliteit.⁴⁹⁸ Een beetje stoutmoedig zou men kunnen stellen dat het Mundaneum daarmee de tot in haar uiterste consequenties doorgedreven vorm van de modernistische eis van wetenschappelijkheid, abstractie en desindividualisering was: de rationele bouwkunst vervolmaakte zichzelf in een gebouw dat uiteindelijk slechts een steengeworden rationeel wereldbeeld was. Deze verschraling uitte zich ook in het ruimtelijke model van Heymans' ontwerpen: het ontleende zijn betekenis niet, zoals bijvoorbeeld Bourgeois' Urbaneum, aan de (optische) interactie met een (contingente, geografische) buitenwereld, maar wel aan zijn *interne* logische, naar binnen gekeerde, ruimtelijke inrichting.

De utopie van een volmaakte stedenbouw

U-topos of niet, dat het centrale Mundaneum van Otlets netwerk in Europa zou gevestigd worden, leek vanzelfsprekend genoeg. Ondertussen ging de situatie in Europa er echter met de dag op achteruit. Eerder dan op een tijdperk van rationaliteit, wereldvrede en 'totale architectuur' stevende Europa regelrecht af op een nieuwe oorlog. Toen nazi-Duitsland begin 1938 Oostenrijk inlijfde, leek een Tweede Wereldoorlog onafwendbaar te worden. Plots schudde de realiteit Otlet en

494 Demey, *Chronique d'une capitale en chantier*, 277.

495 'Le Concours en vue de l'édification de la bibliothèque Albert I', in: *L'Epoque*, nr.10, 5 (1938) 149-159.

496 G. Vanthemsche, 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek voor 1940: de OREC', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982 (1982) 339-389.

497 Rayward, *The universe of information*, 283.

498 Heymans beschrijft het Mundaneum in zijn notities als een 'outil purement cérébral'; MDN-CMII, 1935.15.07, *Studie van Maurice Heymans voor een Mundaneum*.

Heymans wakker uit hun theoretische mijmeringen. De idee om het Mundaneum overzee in de Verenigde Staten te realiseren – die voorheen al was geopperd, maar steeds afgewend vanuit een eurocentrisch cultureel superioriteitsgevoel – kreeg nu definitief vorm.⁴⁹⁹ Heymans paste de kunstgreep toe die Bourgeois hem jaren tevoren bij de overplaatsing van het Urbaneum had voorgedaan: aan zijn plannen, die voorheen in een heuvelachtige maar onbestemde omgeving waren gesitueerd, voegde hij een watervlakte toe met de naam ‘Chesapeake Bay’ – het Mundaneum had dus zijn plaats gekregen in Washington D.C.⁵⁰⁰

Met deze nieuwe vestiging kreeg het Mundaneum ook een nieuwe bestemming en betekenis – of beter nog: werd een oude betekenis opnieuw opgerakeld. Het Mundaneum werd tegen de achtergrond van de oorlogsdreiging en zijn overplaatsing naar de Verenigde Staten opnieuw een alternatief model voor de falende Volkenbond. Naar aanleiding van zijn uitzetting uit het *Palais Mondial* had Otlet al vergeefs om hulp gevraagd bij de Volkenbond.⁵⁰¹ Nu, met de oorlog voor de deur, leek voor Otlet het failliet van deze Volkenbond definitief duidelijk. Eén van haar blijvende zwaktes was geweest dat de Verenigde Staten – hoewel haar oprichting voor een groot deel aan hen te danken was – nooit zelf tot de bond toegetreden waren. Otlet pleitte dan ook voor het uittreden van België uit de Volkenbond en voor de vestiging van een ‘Plus Grande Société des Nations’ die haar zit zou hebben in een Mundaneum in Washington.⁵⁰² Otlet zag het groot en stuurde begin 1939 een telegram naar de Amerikaanse president Roosevelt:

‘Acclaming your Message we offer you and Panamerican Union gift (sic) all collections Mundaneum (Palais Mondial) as nucleus of a great World Institution for World Peace and Progress with seat in America.’⁵⁰³

Intussen was de toestand van Otlets reëel bestaande instellingen ook al penibel geworden. De zoveelste regeringswisseling leverde weer een nieuwe Minister van Openbare Werken. Deze liet Otlet begin september 1939 in een brief weten dat de lokalen van de Cinquantenaire die nog door de verstofte restanten van het *Palais Mondial* bezet werden, binnen de acht dagen moesten ontruimd worden. In november van dat jaar werd, na een pleidooi van Otlet bij de Eerste Minister, dan weer beslist dat het *Palais Mondial* nieuwe lokalen toebedeeld kreeg, ditmaal

499 Otlet had al eerder, ook reeds in de jaren twintig, met de gedachte gespeeld van een overplaatsing van het Mundaneum / *Palais Mondial* naar de Verenigde Staten, maar had hiertegen het argument van de Europese culturele superioriteit laten spreken: ‘Mais ne serait-ce pas là une erreur: devancer d’un siècle les événements, sous-évaluer les ressources intellectuelles et sociales de l’Europe, oublier que si celle-ci n’est plus le *leader* du monde économique et politique, elle représente cependant toujours les forces de la Tradition, de l’Histoire, de l’Art?’ Otlet, *Le siècle définitif de la Société des Nations*, 8.

500 Bourgeois had dit overigens nogmaals toegepast op het Mundaneum wanneer hij zijn ontwerpen recycleerde voor zijn studie van de agglomeratie van Charleroi rond 1935; Strauven, *De gebroeders Bourgeois*, 93. De plannen voor een Mundaneum in Washington werden in 1938 getoond ter gelegenheid van een tentoonstelling georganiseerd door de UPA (de Union Professionnelle des Architectes) samen met Heymans’ plannen voor de Linkeroever en een maquette van zijn Kunstberg-inzending; ‘L’exposition de l’Union Professionnelle des Architectes S.L.B.’ in: *L’Epoque*, nr.2, 5 (1938) 22. Vgl. P. Otlet, ‘Le transfert du Mundaneum en Amérique et l’établissement d’un foyer mondial dans le Nouveau Monde’, in: *Periodicum Mundaneum*, nr.4 (1939) 3-4.

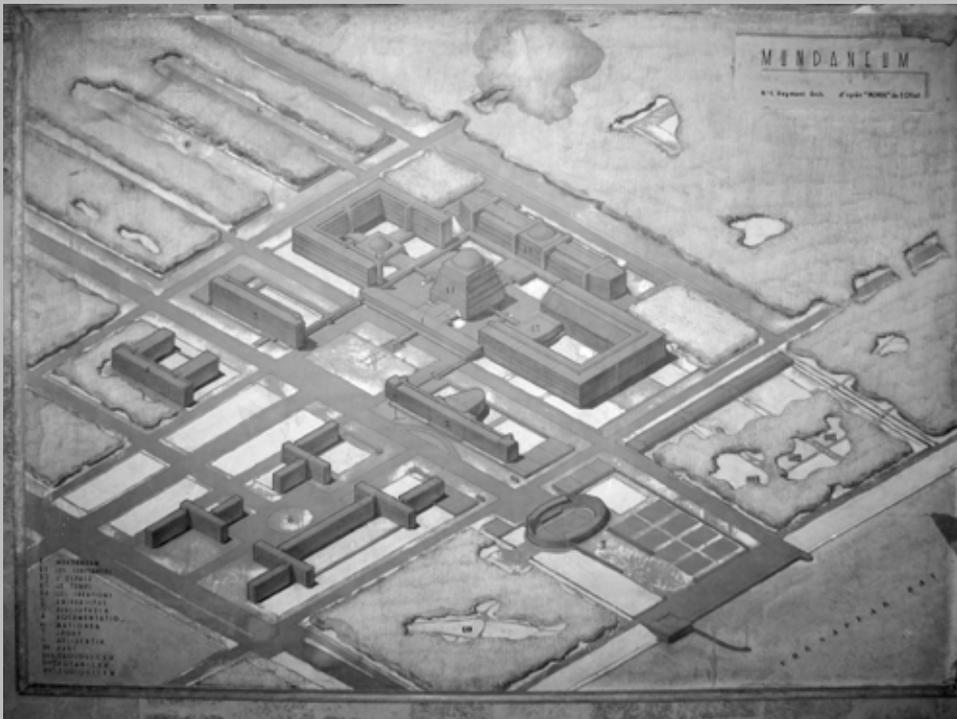
501 Hij had daarbij de hele inhoud van het *Palais Mondial* als geschenk aan de Volkenbond aangeboden – op voorwaarde dat die de collecties in stand zouden houden; MDN-CM6 n°7425, 1934.04.01, *Don de l’Union des Associations Internationales à la Société des Nations*.

502 Piette, ‘Le projet de création d’une Cité Mondiale’, 296.

503 MDN-CM6, 1939.04.15, *Telegram van Paul Otlet aan Franklin Roosevelt*. Otlet zou in 1939 nog het idee lanceren om de wereldtentoonstelling van New York in dat jaar te behouden als *Cité Mondiale*; MDN-CM6, 1943.01, *Anvers et la Cité Mondiale*.

6. Plannen voor een wetenschappelijk Babel
De Cité Mondiale in u-topia (1934-1940)

Toen de dreiging van een Tweede Wereldoorlog steeds groter werd, zette Otlet het Mundaneum op een boot naar de Nieuwe Wereld. Heymans paste daarvoor zijn plannen aan haar nieuwe thuisbasis in Washington D.C. aan.

in de Noordvleugel van de Cinquantenaire.⁵⁰⁴ Otlet vroeg aan Verwilghen – met wie hij in tussentijd in contact was gebleven – om de inrichting van deze nieuwe lokalen te verzorgen.⁵⁰⁵ Verwilghen plande de beschikbare lokalen op te delen in een Urbaneum, Belganeum en Mundaneum. Hij ging hiervoor te rade bij zijn oud-leerling Heymans die, zoals hij wist, ‘goed op de hoogte was van het ideologisch schema van het *Musée Mondiale*’.⁵⁰⁶ Aanvankelijk tekende hij een deel van Heymans grondplannen over, maar uiteindelijk besepte hij dat zijn plannen heel wat bescheidener zouden moeten zijn: het was onmogelijk, zo verontschuldigde hij zich bij Otlet, om zijn ‘ideologische schema’ binnen het kader van de beschikbare gebouwen te realiseren.⁵⁰⁷ Otlets ideeën pasten niet meer binnen de beperkingen van de realiteit.

Verwilghen stond in tegenstelling tot zijn leerling Heymans gekend als een sterk in de realiteit geworteld praktijkmens. Het is in die zin betekenisvol dat hij Otlet precies ter hulp kwam op het moment dat zich het daadwerkelijke probleem van de huisvesting van het *Palais Mondial* stelde – eerder dan zich zoals Heymans tot theoretisch-hypothetische projecten te laten verleiden.⁵⁰⁸ Een schrijven van Verwilghen aan Otlet uit maart 1940 is in dat opzicht erg leerrijk. Met deze brief antwoordde Verwilghen op Otlets verzoek om lid te worden van het promotiecomité voor de oprichting van een Belganeum: ‘Ik ontken in geen geval het belang voor de stedenbouw van de architecturale werken [de ‘eum’-instellingen] die er de aanvulling van zijn. Maar men kan er naar mijn mening niet genoeg de nadruk op leggen dat deze niet de *essentie* van de stedenbouwkunde uitmaken. [...] Zij [de stedenbouw] neemt er geen genoegen mee de feiten eenvoudigweg te noteren, maar bedient zich van deze feiten om nieuwe voorstellen te rechtvaardigen.’⁵⁰⁹ Voor Verwilghen bleef de stedenbouw in essentie een pragmatische, toegepaste wetenschap.

De aangehaalde zinnen van Verwilghen slaan de spijker op de kop en tonen de uiteindelijke zwakte van Otlets stedenbouwkundige denken. In dit denken was de stedenbouw namelijk haar eigenlijke doelstelling – de (beredeneerde) ingreep in de realiteit van het stedelijk weefsel – uit het oog verloren. De denkfout die hieraan ten grondslag lag, was reeds vervat in het besluit van de tekst *Sociologie et Urbanisme* – waarmee we het eerste hoofdstuk aanvingen. Elke discipline, zo meende Otlet in dit essay, had enerzijds een ‘ultiem theoretisch probleem’ en anderzijds een ‘maximaal praktisch doel’.⁵¹⁰ Zo verging het zowel de sociologie als de stedenbouwkunde. De best mogelijke maatschappij was het ultiem theoretisch probleem van de sociologie, terwijl de organisatie van de maatschappij op een mondiaal niveau haar maximale praktische doel was. Parallel hiermee, zo ging Otlet verder, was het ultiem theoretisch probleem van de stedenbouw de ideale stad: de modelstad die honderd procent voldeed aan de eisen van efficiëntie en

504 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 291. Vgl. Rayward, *The universe of information*, 351.

505 Zo had Verwilghen nog in 1937 een lezing gegeven voor de *Amis du Palais Mondial* over ‘La ville en fonction de la prospérité, de la sécurité et du bonheur des hommes’. Of hij in deze lezing inderdaad, zoals Otlet had voorgesteld, pleitte voor de vestiging van de *Cité Mondiale* in België, is niet na te gaan; VRWL-Doss.1.3.2.9, 1937.05.05, *Brief van André Colet aan Raphaël Verwilghen*.

506 VRWL-Doss.3.27, *Ongedateerde brief van Raphaël Verwilghen aan Maurice Heymans*.

507 VRWL-Doss.3.27, 1939.11.16, *Brief van Raphaël Verwilghen aan Paul Otlet*.

508 Vgl. Zampa, *La continuité d'une illusion*, 376.

509 VRWL-Doss.3.27, 1940.03.19, *Brief van Raphaël Verwilghen aan Paul Otlet*.

510 Otlet, ‘Sociologie et urbanisme’, 87.

schoonheid. Otlets redenering doortrekkend zou het ‘maximale praktische doel’ van de stedenbouw iets moeten worden als: ‘de planning of het ordenen van de ruimte op mondiaal niveau’. Otlet bekeek het echter anders: voor hem was het ultieme praktische doel van de stedenbouw de bouw van de *Cité Mondiale*. Dit sofisme, dat neerkwam op een vrij doorzichtige verwarring van middelen en doelen, betekende de fundamentele zwakte van Otlets stedenbouwkundige theorie.

Omwille van de crisis en een gebrek aan doortastend beleid in de onmogelijkheid om het eigenlijke ‘praktische doel’ van de stedenbouw na te jagen, waren Otlet en de modernistische stedenbouwkundigen gevlucht in een vervolmaking van een schijndoel, dat eigenlijk een instrument of middel was: het Mundaneum. Het Mundaneum en de andere ‘eum’-instituten kwamen zo te staan voor een totale of ‘volmaakten stedebouw’, zoals Bourgeois deze had beschreven. Deze volmaakte stedenbouw – de platonische ‘idee’ van de stedenbouw – verliep volgens een geperfectioneerd reformistisch schema: een volledige, gecentraliseerde documentatie (*Survey*) zou door toepassing van de door het modernisme vastgelegde rationele stedenbouwkundige wetten leiden tot een volmaakt plan. Dit plan moest dan door een abstracte autoriteit – apolitiek en slechts een bijproduct van dit plan – verwezenlijkt worden. Deze abstrahering werd uitgedrukt door de reductie van de stedenbouwkunde tot een eenvoudig toe te passen rekensom: $U = u(S)$. In die zin waren de *Cité Mondiale* en het Mundaneum inderdaad wat Bruno de Meulder in zijn ‘gekke gedachtesprong’ het ‘tot architectuur gestold reformisme’ noemt, en meer nog: ze waren het tot architectuur gestolde *perfecte* reformisme. De architectuur van de ideeën had het gewonnen op de realiteit van de stedenbouw.

Het utopisme van de *Cité Mondiale* lag hem in het u-topos van de zuivere rationaliteit, van het geperfectioneerde reformisme: ‘L’Utopie de nos jours devient scientifique’, had Otlet in *Monde* geschreven.⁵¹¹ Het was een utopie van de middelen en niet van het doel. Daardoor onderscheidde ze zich van wat doorgaans – van Thomas Morus over Charles Fourier tot Ebenezer Howard – een stedelijke utopie wordt genoemd. Hoewel ook de jaren 1930 (ook in België) rijk waren aan dergelijke stedelijke utopieën, kan men Otlets *Cité Mondiale* hier niet toe rekenen.⁵¹² Nemen we de reeds aangehaalde *Ville Radieuse* als tegenvoorbeeld: deze had een eindvorm aangereikt van hoe de moderne stad er zou moeten uitzien. Het was een model dat naar believen op een specifieke site – zeg maar de Antwerpse Linkeroever – kon worden toegepast. De stedelijke utopie van de *Ville Radieuse* presenteerde een klaar beeld van hoe in deze modelstad zou geleefd worden, wat de verdeling tussen arbeid en ontspanning, de organisatie van het verkeer, het aandeel van groen- en woonzones zou zijn. De *Ville Radieuse* was – hoewel, zoals de kritiek op Le Corbusier geldt, door geabstraheerde inwoners – *bewoond*.

Hoewel Otlet haar herhaaldelijk als dusdanig beschreef, was de *Cité Mondiale* geen modelstad. Op verschillende punten waren de geschiedenis van de *Cité*

511 Otlet, *Monde*, 202.

512 Ik vernoem hier slechts met betrekking tot de jaren dertig in België: de Wereldstad van Julien Schillemans of de Lijnsteden van Gustave Herbosch en Renaat Braem; Van Loo, ‘De vele gezichten van het modernisme’, 64-64. De literatuur over utopische en ideale steden is schier onoverzichtelijk en het heeft weinig zin – temeer gezien mijn stelling is dat de *Cité Mondiale* niet tot deze categorie behoort – hier veel literatuur op te noemen. Ik verwijs hier slechts naar: F. Choay, ‘Utopie’, in: P. Merlin en F. Choay red., *Dictionnaire de l’urbanisme et de l’aménagement* (Parijs 1996) 832-836; R. Fishman, *Urban utopias in the twentieth century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier* (New York 1977); R. Eaton en W. van Luik, *De ideale stad. Utopia en de (niet) gebouwde omgeving* (Antwerpen 2001).

Mondiale en die van de *Ville Radieuse* met elkaar verstrikt geraakt, soms zelfs zodanig dat ze nog nauwelijks te onderscheiden waren – zoals op de Linkeroever in Antwerpen. Maar ze bleven niettemin van een fundamenteel andere betekenis. De *Cité Mondiale* was geen ‘container of men’, zoals Lewis Mumford de stad beschreef. Haar enige inwoner was de rede. Ze was geen kritisch model van een ideale stad dat voorspoot uit de onvrede met de stedelijke realiteit, maar een kritisch model van een ideale stedenbouw dat zijn oorsprong had in de onvrede met de stedenbouwkundige realiteit. Ze was dus een utopische stad zonder een stedelijke utopie te zijn. Het was dit inzicht dat Verwilghens kritiek impliciet in zich droeg. Minder dan twee maanden na Verwilghens aangehaalde brief zouden de internationale en Belgische verhoudingen ingrijpend veranderen en ook de betekenis van de *Cité Mondiale* voor altijd veranderen: na het in vraag stellen van haar praktische toepasbaarheid zou de Duitse bezetting ook de theoretische waarde van de *Cité Mondiale* als kritisch stedenbouwkundig model overbodig maken.

Epiloog

De Cité Mondiale 1940-2007

Dat ik mijn relaas in het mooie ronde jaar 1940 eindig en daarmee de behandelde periode tot een keurig bestek van tien jaar afbaken, is meer dan een kunstgreep voor een uitgewogen compositie. Net als het jaar 1930 begrensde het jaar 1940 een inhoudelijk samenhangende periode waarin de *Cité Mondiale* met een welbepaalde betekenis was bekleed. Rond 1930 was Paul Otlets project op een dood spoor geraakt. De bouw van het hoofdkwartier van de Volkenbond in Genève zonder enige referentie aan het Mundaneum of de *Cité Mondiale* had het einde betekend van een langgekoesterde droom om de twee voor de wereldvrede ontworpen projecten met elkaar te verbinden. Niettemin was het verhaal van de *Cité Mondiale* daarmee allesbehalve afgesloten. Zij was blijven doorleven als dwangbeeld van Otlet, die de bouw van zijn *Cité Mondiale* onvermoeibaar en geobsedeerd was blijven verdedigen. Deze obsessie was echter een constante die over de grenzen van de jaren dertig heen liep. De nieuwe betekenis waarvan de *Cité Mondiale* gedurende de jaren dertig drager was geworden, was haar niet (rechtstreeks) door Otlet geïnjecteerd, maar door de modernistische stedenbouwkundigen.

Otlet had reeds vanaf de vroege geschiedenis van de stedenbouwkunde in België een bijdrage geleverd tot haar ontwikkeling als wetenschappelijke discipline. Aan het begin van de jaren dertig had hij deel uitgemaakt van een modernistisch netwerk dat zich rond een reeks organen (*La Cité*, het ISAD, de Belgische CIAM-afdeling) had gevormd. Koppig vasthoudend aan zijn negentiende-eeuwse positivistische wereldbeeld, was hij de ideale theoreticus geweest om de modernistische architecten en stedenbouwkundigen van een esthetisch en maatschappelijk-ideologisch denkkader te voorzien. De groep stedenbouwkundigen rond Otlet had gedurende de jaren dertig in grote onvrede geleefd met de bestaande stedenbouwkundige realiteit: een combinatie van politieke onwil en economische malaise had het hen

onmogelijk gemaakt om hun theoretische overwegingen aan de praktijk te toetsen. Het project voor een Urbaneum op de Brusselse Kunstberg, dat Victor Bourgeois in 1931 samen met Otlet had voorgesteld, was een steengeworden catalogus van de modernistische klachten: de modernisten eisten een ‘afwerking’ van Brussel, een samenhangend plan voor de toekomst van de hoofdstad en meer algemeen ook een wet op de stedenbouw, die een centrale instantie verantwoordelijk zou stellen voor de goedkeuring van de verplicht door de gemeenten ingediende algemene plannen van aanleg.

Het overbrengen van dit schrijven van modernistische eisen naar Bourgeois’ *Cité Mondiale* in Tervuren had meteen ook de betekenisoverdracht van de symbolische lading van het Urbaneum op de *Cité Mondiale* betekend. Tegelijkertijd had dit het begin ingeluid van een betekenisverruiming naar de eis van een rationele stedenbouw op regionale, nationale en zelfs internationale schaal. Intussen had de *Cité Mondiale* ook haar weg gevonden naar het vocabularium van een bredere groep stedenbouwkundigen. Dit was niet in de laatste plaats gebeurd dankzij de bijdrage van Raphaël Verwilghen, die onder meer door middel van zijn onderwijsactiviteit aan het ISAD het concept van de *Cité Mondiale* nieuw leven had ingeblazen. De opmerkelijkste manifestatie van de *Cité Mondiale* tijdens de jaren dertig was ongetwijfeld haar rol geweest in het kader van de Antwerpse Linkeroeverwedstrijd. Een niet gering aantal teams, voornamelijk gerekruteerd uit het netwerk rond Otlet, had in zijn inzendingen voor de wedstrijd een vorm van *Cité Mondiale* of Mundaneum verwerkt. In bijhorende commentaren en toelichtende publicaties hadden zij aangetoond dat zij met hun inzendingen, eerder dan een welgemeende uitwerking van het wedstrijdprogramma, een *statement* wilden maken en kritiek wensten te leveren op de opzet van de wedstrijd als dusdanig. De wedstrijd getuigde immers van een ‘urbanisme à rebours’ – zij was te beschouwen als een soort van negatief van de nog niet ontwikkelde stedenbouwkunde in België en belichaamde alle tekortkomingen waartegen het modernistisch stedenbouwkundig discours zich afzette: een stedenbouw die vertrok van het principe van de verkaveling en van het winstbejag eerder dan rationeel gekaderd te worden in een voorafgaande documentatie of *Survey* en een nationaal stedenbouwkundig plan. Terwijl Otlet was blijven ijveren voor de daadwerkelijke realisatie van de *Cité Mondiale* op de Linkeroever, hadden de modernistische stedenbouwkundigen zijn idee geherinterpreteerd door de filter van hun eigen bezorgdheden heen en als een kritisch model opgenomen in hun stedenbouwkundig discours.

Het gloriemoment van de *Cité Mondiale* op de Linkeroever had echter meteen ook het begin aangekondigd van de ontbinding van haar kritisch potentieel. In de jaren volgend op de wedstrijd waren de *Cité Mondiale* en de bijhorende ‘eum’-instellingen het onderwerp geworden van een voortschrijdende cerebrialisering en een daarmee gepaard gaande betekenisverschraling. Ze waren langzaam deel geworden van een gesloten, naar zichzelf eerder dan naar de buitenwereld verwijzend systeem. Van een kritiek op een onbevredigende realiteit waren ze verworpen tot een vluchtoord dat zich van deze realiteit afschermde. Zoals de samenwerking met Maurice Heymans, die de tweede helft van de jaren dertig had gedomineerd, illustreerde, had zij daardoor haar toepasbaarheid op een concrete *locus* verloren. Op de wedstrijd voor de Kunstberg in 1937 waren de ‘eum’-instellingen dan ook vooral opgevalen door hun afwezigheid. Het leek alsof ze als een school zalmen op het einde van hun leven opnieuw de trapjes van de

Kunstberg waren opgezwommen om op de plaats van hun geboorte in 1906 en wedergeboorte in 1931 een onzichtbare dood te sterven. De gebeurtenissen in het jaar 1940 zouden de genadeslag toebrengen en daarmee het definitieve einde van een tijdperk betekenen. Eerst zouden de veranderde stedenbouwkundige omstandigheden tijdens de Duitse bezetting het Mundaneum overbodig maken als kritisch stedenbouwkundig model. Vervolgens zou het Mundaneum ook als naoorlogs pacifistisch symbool op herhaalde gelegenheden haar ingang in het collectieve geheugen missen. Een recente herontdekking tenslotte zou Otlet opnieuw in de *spotlight* zetten maar moet met de nodige kritische zin bejegend worden.

Het overbodige Mundaneum

De Duitse bezetting van België vanaf mei 1940 dreef een wig tussen Otlet en de modernistische stedenbouwkundigen. De installatie van het Duitse regime betekende een grondige verandering van het stedenbouwkundig-institutionele kader in België.⁵¹³ In tegenstelling tot bijvoorbeeld buurland Nederland, waar een Duits burgerlijk bestuur werd gevestigd, werd in België slechts een Duits militair bestuur aangesteld, terwijl de burgerlijke taken in handen bleven van Belgische bestuurders. Wel riepen de Duitsers nieuwe burgerlijke instellingen in het leven. Zo werd een maand na het begin van de bezetting het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw of CGLW gecreëerd. Dit commissariaat, dat onder leiding kwam te staan van Charles Verwilghen, kreeg een drievoudige taak toegewezen: tewerkstelling, wederopbouw en het herstel van de oorlogsschade. Als hoofd van de Dienst Wederopbouw werd Charles' broer Raphaël Verwilghen aangeduid. Hij stelde de dienst zelf samen en putte hiervoor bijna uitsluitend uit het intussen bekende netwerk van het ISAD, *La Cité*, de SBUAM en de Belgische CIAM-afdeling. Zo werd Renaat Soetewey hoofd van de afdeling Planologie, terwijl Henry van de Velde en Maurice Heymans respectievelijk de afdelingen Architectuur en Stedenbouw voor hun rekening namen.⁵¹⁴ Ook Bourgeois en Jean-Jules Eggerickx kregen functies toebedeeld binnen het CGLW.⁵¹⁵

De vooroorlogse frustraties van de modernistische stedenbouwkundigen over de aanhoudende stedenbouwkundige wanorde waren, in de analyse van Pieter Uyttenhove, 'de beste voorwaarde voor hun manipulatie door de Duitse bezetter'.⁵¹⁶ Dit was het moment, zo hoopten de modernisten, waarop de ontgoochelende ervaringen van de wederopbouw in de jaren twintig en van de beloftevolle, maar uiteindelijk machteloos gebleken OREC, zouden worden goedge maakt. Hendrik de Man, die in 1939 had moeten toezien hoe deze OREC, zijn geesteskind, wegens 'nutteloos en verspillend' *de facto* was opgedoekt, was overigens een van de eersten om de komst van de Duitsers toe te juichen. Het nieuwe regime moest, dat hoopte men althans, een einde maken aan de politieke instabiliteit die zo kenmerkend was geweest voor het België van de jaren dertig. Het zou in plaats daarvan een krachtadig sociaal en stedenbouwkundig beleid mogelijk maken. De 'abstracte

513 Er bestaat slechts weinig literatuur over architectuur en stedenbouwkunde tijdens de Tweede Wereldoorlog in België. De gegevens die ik hier gebruik zijn gebaseerd op: Uyttenhove, 'Architectuur, stedenbouw en planologie', 465-510.

514 De Meulder, *Reformisme, thuis en overzee*, 875.

515 V. Devillez, *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België 1918-1945* (Gent 2003) 316.

516 Uyttenhove, 'Architectuur, stedenbouw en planologie', 467.

autoriteit' waarop de modernistische stedenbouwkundigen zo lang hadden gewacht, leek in het CGLW een waardevolle zoethouder te hebben gevonden.

Inderdaad leek het nieuwe bewind grotendeels tegemoet te komen aan de modernistische technocratische hunkeringen.⁵¹⁷ Zo lag de volledige macht over de ruimtelijke ordening van het land eindelijk in de handen van één persoon: elke mogelijke stedenbouwkundige ingreep werd onderworpen aan de voorafgaande goedkeuring van de Commissaris-generaal. Dit werd vastgelegd in een nieuwe stedenbouwkundige wet, die in december 1940 werd goedgekeurd.⁵¹⁸ Op provinciaal en stedelijk niveau werden stedenbouwbureaus gevormd die bezet werden door deskundigen en die onder het centrale gezag van het CGLW stonden. Een stabiel en krachtadig beleid kon gevoerd worden nu obstakels als democratie en overleg uit de weg waren geruimd: de 'totale' stedenbouw leek zich het best te kunnen verwezenlijken onder een totalitair regime. Verwilghen vertolkte de algemene stemming wanneer hij het aanbreken van de 'Eeuw van de Stedenbouw' aankondigde.⁵¹⁹ De modernistische stedenbouwkundigen waren niet langer een avant-garde die in de woestijn preekte. Ze kon nu eindelijk de 'gerijpte ideeën' van haar jarenlange theoretische overwegingen plukken.

Deze ideeën werden dan ook niet meer verdedigd in de brede waaier van avant-gardetijdschriften (*L'Epoque*, *L'Equerre*, *Le Mouvement Communal*), die zo kenmerkend was geweest voor de jaren dertig. Voor zover ze – zoals *La Cité* – niet reeds tijdens de jaren dertig waren opgedoekt als gevolg van de economische crisis, werd de publicatie van deze tijdschriften in 1940 gestaakt. In de plaats daarvan kwam één, door het CGLW uitgegeven tijdschrift, *Bouwkunst en Wederopbouw – Reconstruction* in het Frans.⁵²⁰ In deze publicaties was het vergeefs zoeken naar projecten voor *Cités Mondiales* of Mundanea. Het behoeft geen betoog dat een door de Duitsers gecontroleerd tijdschrift niet direct happig was om Otlets internationalistische ideeëngoed te publiceren. Maar de afwezigheid van de *Cité Mondiale* en de 'eum'-instellingen in de nieuwe spreekbuis van het modernisme leert ons nog meer. Gedurende de jaren dertig hadden de modernistische stedenbouwkundigen zich, door de politiek buitenspel gezet en door de crisis werkeloos gebleven, gewijd aan het ontwerpen en het verdedigen van de *Cité Mondiale* en het Mundaneum. Deze waren het symbolische oorlogspaard geworden waarop de modernistische stedenbouwkundigen tegen de onbevredigende stedenbouwkundige realiteit ten strijde waren getrokken. Nu deze realiteit plotseling een positieve keer had genomen en vele van de modernistische eisen waren ingelost, nu het heroïsche 'Tijdperk van de Stedenbouw' was aangebroken, leek dit strijdros te kunnen worden afgedankt. De *Cité Mondiale* was een bezigheidstherapie geweest in de wachtkamer van de macht.

Otlet van zijn kant, voer in tegenstelling tot de modernistische stedenbouwkundigen niet zo wel bij het nieuwe regime. Vanzelfsprekend viel hij met zijn universalistische en pacifistische gedachtegoed in niet al te goede aarde bij de Duitse bezetter. Hij werd grondig doorgelicht op verdenking van banden met theosofie, vrijmetselarij en communisme.⁵²¹ Uiteindelijk werd beslist dat het

517 Vgl. Zampa, *La continuité d'une illusion*, 414.

518 Uyttenhove, 'Architectuur, stedenbouw en planologie', 495.

519 Ibid. 497.

520 F. Vanlaethem, 'Architectuurtijdschriften', in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 207.

521 Levie, *L'Homme qui voulait classer*, 296-298.

Palais Mondial in de Cinquantenaire (ditmaal daadwerkelijk) moest ontruimd worden. Otlet vond een nieuw toevluchtsoord in een oud universiteitsgebouw in het Brusselse Leopoldspark. In de onmogelijkheid over zijn ideeën te publiceren, wijdde hij zich gedurende zijn laatste levensjaren aan compilatiewerk: hij stelde een reeks 'Atlansen' samen, die in feite niet meer waren dan vermoeiend repetitieve plakboeken van oudere ideeën.⁵²²

Otlet bleef immers ondanks de veranderde omstandigheden halsstarrig geloven in zijn oude idealen en bleef ook nu ijveren voor de verwezenlijking van zijn droom, de *Cité Mondiale*. Zoals uit de 'Atlas' met de naam *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum* bleek, zette de cerebrialisering van de *Cité Mondiale* die de tweede helft van de jaren dertig had gekenmerkt, zich tijdens Otlets laatste levensjaren voort in een toenemende haast religieuze en mysticistische benadering.⁵²³ 'Elke leeftijd heeft zijn filosofie,' zo had Otlet reeds in *Monde* met een citaat van Goethe aangekondigd, 'het kind is realistisch: het is net zo overtuigd van het bestaan van de appels en de peren als van zijn eigen bestaan. De jongeling is idealist. De volwassen man is sceptisch en rationalistisch. Maar de grijsaard zal altijd het mysticisme verkondigen.'⁵²⁴ Terwijl de vergelijking met het Vaticaan voorheen voornamelijk op zijn status van extraterritorialiteit had berust, ging ze ditmaal verder: Otlet vergeleek het Vaticaan en de *Cité Mondiale* met het Nieuwe Jeruzalem uit de Apocalyps – alle waren ze immers 'niet langer van deze wereld'. De *Cité Mondiale* was niet langer een empirisch waarneembaar gegeven, maar was opgestegen tot 'een hoogste graad van abstractie' waardoor ze 'niet meer tot het rijk van de materie maar tot het rijk van de Geest' behoorde.⁵²⁵

De haast religieuze allure die de *Cité Mondiale* in de jaren veertig aannam, weerspiegelde zich in een laatste reeks ontwerpen die hier niet onvermeld mogen blijven. Eind 1940, begin 1941 ontwierpen de architecten Stanislas Jasinski en Raphaël Delville een laatste versie van de *Cité Mondiale* met *Mundaneum*. Ze situeerden deze opnieuw op de Linkeroever van Antwerpen.⁵²⁶ Dat het hier

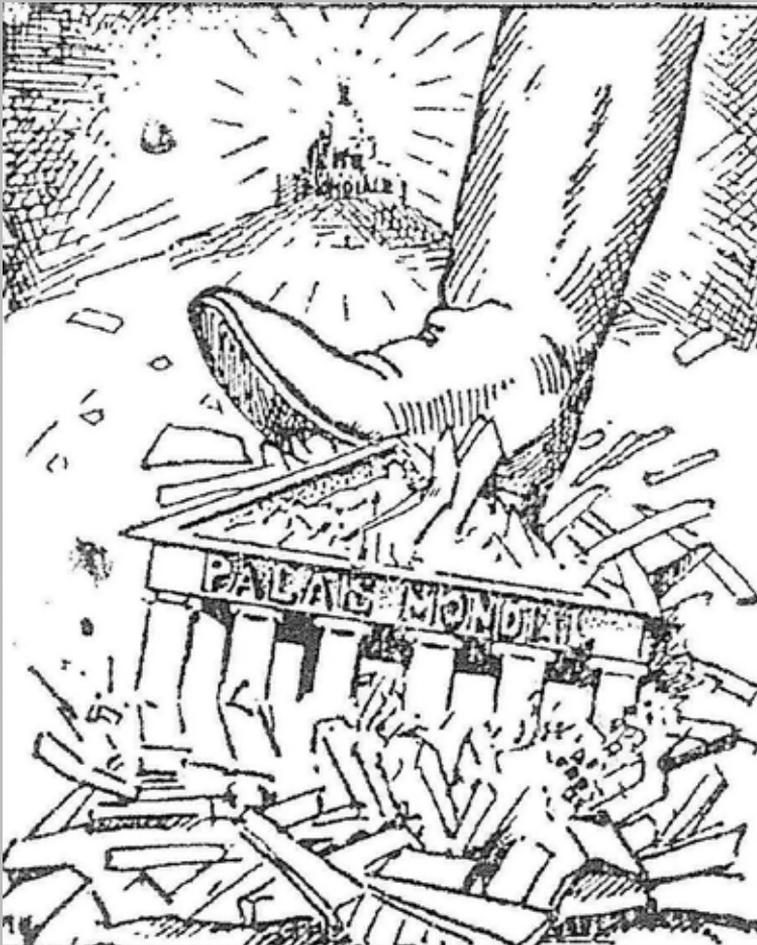
522 Bijvoorbeeld P. Otlet, *Belgium=Belganeum. Mundus=Mundaneum. A Bruxelles (Cinquantenaire), centre national de la vie intellectuelle; à Anvers (rive gauche), la Cité Mondial. Synthèse et plans* (Brussel 1942), KBR; P. Otlet, *Atlas Bruxelles. Encyclopédie des connaissances relatives à la cité. Textes, illustrations, schémas, plans* (Brussel 1944), MDN. In de Atlas uit 1942 werd een 'ultieme oplossing' gepresenteerd voor alle problemen die Otlet gedurende de jaren dertig bezig hadden gehouden: de *Cité Mondiale* op de Antwerpse Linkeroever zou een de wereldcultuurhoofdstad worden, het *Palais Mondial* in de Cinquantenaire het nationaal cultureel centrum en de Kunstberg zou afgewerkt worden als 'Administrateur', dat alle bestuurlijke organen van Brussel zou onderbrengen. De Atlas bevatte ook ontwerpen voor een renovatie van de Cinquantenaire, waarbij deze vervolledigd zou worden door twee op Le Corbusiers *Mundaneum* gelijkende piramidale structuren in het Jubelpark.

523 P. Otlet, *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum* (Brussel 1943), MDN.

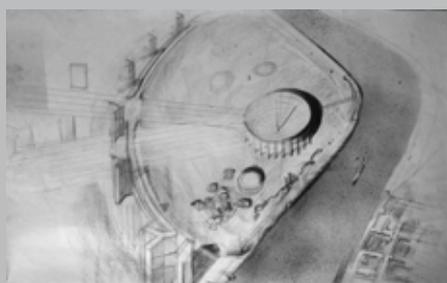
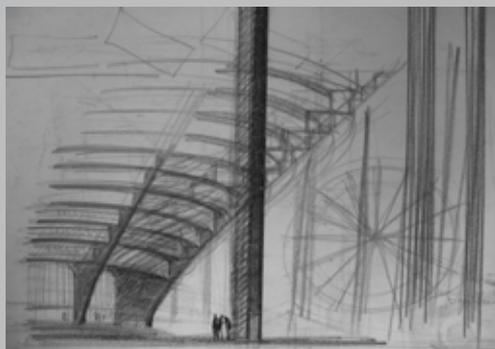
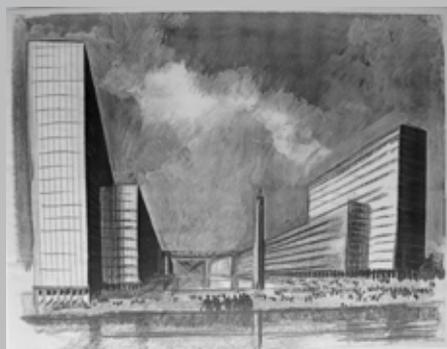
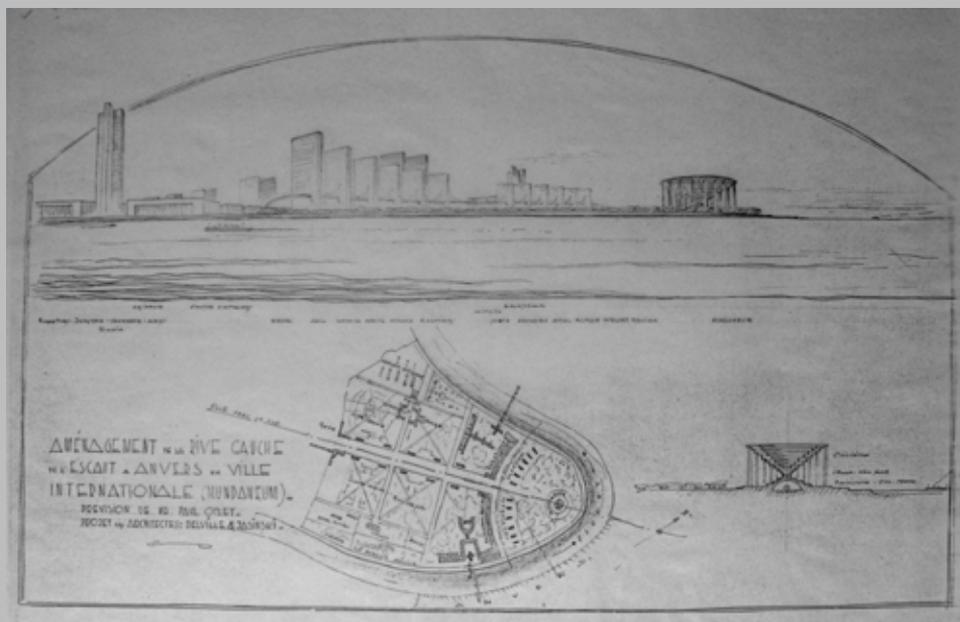
524 Otlet, *Monde*, 92.

525 Otlet, *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum*, s.p. Net als het Vaticaan gebruikte Otlet dit 'niet van de wereld zijn' overigens als verantwoording om – in zijn eigen woorden – 'Caesar te geven wat Caesar toebehoort': toenemend blind voor de realiteit was Otlet bereid om met eender welke autoriteit samen te werken om zijn levenswerk te realiseren. Het bronnenmateriaal dat Otlets machinaties bij de Duitse bezetter illustreert, is in de archieven van het *Mundaneum*, het AMVC (Antwerpen) en van het SOMA (Brussel) bewaard. Otlet had, voornamelijk door bemiddeling van de Antwerpse jurist en mysticus Frans Wittemans (zie: L. Saerens, 'Ere aan de toga. Frans Wittemans (1872-1963)', *De Conferentie. De Vlaamse Conferentie bij de Balie te Antwerpen* (2001) 18-27), contact met verschillende belangrijke Duitse magistraten en met Antwerps oorlogsburgemeester Léon Delwaide.

526 De Duitse bezetter had zelf echter heel andere plannen voor de Antwerpse Linkeroever, vgl. P. Lombaerde, 'De verkeersring rond Antwerpen als onderdeel van het Duitse R.A.B.-net', in: N. Poulain red., *Planning en contingentie. Aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog* (Gent 1997) 55-76.

De Duitse bezetting betekende het einde van Otle's *Palais Mondial*, maar versterkte zijn geloof in de noodzaak van de bouw van de *Cité Mondiale*.

In 1940-1941 ontwierpen Jasinski en Delville een laatste versie van de *Cité Mondiale* op de Antwerpse Linkeroever.

uitgerekend om twee architecten ging die tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkbaar niet ontboden waren uit de wachtkamer van de macht, is uiteraard veelbetekenend.⁵²⁷ De bijzonder knappe plannen kunnen binnen het bestek van deze epiloog niet worden besproken en ik kan slechts mijn hoop uitdrukken dat ze, net als de hele periode van de Tweede Wereldoorlog – die zowel wat de activiteit van de modernistische stedenbouwkundigen als die van Otlet betreft, grotendeels onontgonnen gebied blijft – onderwerp mag worden van toekomstig onderzoek.

Boyd Rayward lijkt er wel terecht op te hebben gewezen dat Otlet in deze laatste levensjaren ‘toenemend introspectief’ werd.⁵²⁸ Otlets bezorgdheid om wat er na zijn dood met zijn persoonlijke archieven, zijn instituties en zijn droom van een *Cité Mondiale* zou gebeuren, leek hem bijna volledig in beslag te nemen. De vereenzelviging van zijn eigen identiteit met zijn dromen en werken gebeurde in die mate dat ze nauwelijks nog van elkaar waren te onderscheiden. Eind november 1944, enkele maanden na de bevrijding, maakte een jonge medewerker van Otlet (die na de oorlog zelf een geslaagd architect zou worden) een allerlaatste schets voor een *Cité Mondiale* op de Antwerpse Linkeroever. De schets leek verdacht veel op de plannen van Le Corbusier uit 1933 – alleen was de stad ditmaal niet aan de wereldvrede opgedragen, maar aan Otlet zelf: een immens ‘Parc Otlet’ strekte zich uit rondom het Mundaneum en de vele torengedebouwen.⁵²⁹ Otlets universalisme, zijn ideaal van desindividualisering en zijn zich concentrisch uitstreckende identiteit leken te zijn geïmplodeerd onder het gewicht van hun eigen paradoxen. Twee weken later overleed Otlet.

Het vergeten Mundaneum

Met het overlijden van Otlet is het verhaal van de *Cité Mondiale* echter niet verteld. Een groep getrouwen hield na zijn dood een ware Otlet-verering in stand. Ze publiceerden een brochure met de naam *Paul Otlet, Cité Mondiale* – dat de eerste van een reeks publicaties in de reeks ‘Otletaneum’ moest worden – en verklaarden het als hun taak de herinnering aan Otlet in leven te houden en de *Cité Mondiale* in zijn naam te verwezenlijken.⁵³⁰ Zo pleitten zij ervoor dat de Verenigde Naties, die kort na afloop van de Tweede Wereldoorlog ter vervanging van de gefaalde

527 Het gaat dus om Raphaël en niet om zijn vader (de mysticus en schilder Jean Deville, een enge vriend van Otlet), zoals Commers en Lombaerde ten onrechte beweren; Commers en Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever*, 87, noot 27. Jasinski was als jong architect in de jaren twintig naar Parijs getrokken en was er in de ban geraakt van de ideeën van Le Corbusier. Rond 1930 had hij zich laten opmerken door zijn drastische voorstel om de wijk rond de Brusselse Beurs en de Anspachlaan te slopen en te vervangen door een reeks immense torengedebouwen, naar het voorbeeld van Le Corbusiers *Plan Voisin*. Eveneens in 1930 had hij ingestaan voor de bouw van de luchthaven in Deurne die ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling van Antwerpen opgetrokken werd. Gedurende de jaren dertig maakte hij zich vooral verdienstelijk als ontwerper van luxeflatgedebouwen in Brussel, maar nam tegelijk ook bijvoorbeeld deel aan de Kunstbergwedstrijd van 1937. De periode van de Duitse bezetting was voor Jasinski geen bijster voorspoedige. Hij kreeg weinig of geen opdrachten en wijdde zich volgens zijn biografie Serge Goyens de Heusch in deze periode voornamelijk aan de teken- en schilderkunst en aan theoretische overweging met betrekking tot de stedenbouw, Goyens de Heusch, *Serge Jasinski*, s.p. Het is wellicht in dit kader dat we zijn ontwerp voor een *Cité Mondiale* moeten verstaan. Jasinski beschreef zijn ontwerp in een brief aan Otlet immers als een model voor een ‘ideale stad’, een ‘voorbeeldstad’; MDN-CM8, 1941.01.01, *Brief van Stanislas Jasinski aan Paul Otlet*.

528 Rayward, *The universe of information*, 349.

529 MDN-CM2, 1944.11.29, *Schets van Igor Platounoff voor een Cité Mondiale op de Linkeroever*.

530 Les Amis du Palais Mondial, *Paul Otlet. La Cité Mondiale* (Brussel 1945).

Volkenbond waren opgericht, hun thuisbasis moesten vinden in België: waar zouden deze Verenigde Naties immers een betere verankering vinden dan in een *Cité Mondiale* op de Antwerpse Linkeroever!⁵³¹ Al snel werd echter duidelijk dat de kersverse mondiale organisatie haar zetel ditmaal niet in het woelige Europa zou krijgen maar in de Verenigde Staten.

In plaats van een wedstrijd te organiseren voor de bouw van het hoofdkwartier van de Verenigde Naties, zoals men dit in 1927 voor het Paleis der Naties in Genève had gedaan, werd ditmaal een internationaal comité van gerenommeerde modernistische architecten aangesteld. Le Corbusier, die zich opwierp als leidend figuur binnen dit comité, leek hier de grote revanche te kunnen maken voor zijn frustrerende ervaring in Genève. Het plan dat hij aanvankelijk voorstelde was dan ook opnieuw dat van een ‘wereldhoofdstad’ in de geest van het Mundaneum: ze zou uit de gebouwen van internationale politieke organen, een cultureel wereldcentrum en een woongedeelte voor internationale functionarissen bestaan. Deze zou dan op een ‘maagdelijke site’, ver verwijderd van elke bestaande grote stad, gevestigd worden. Net als in 1929 was het echter een gulle schenking van de Amerikaanse filantroop John D. Rockefeller Jr. die uiteindelijk de keuze van de site bepaalde. Het was op het door hem geschonken perceel in Manhattan (New York) dat het hoofdkwartier van de Verenigde Naties uiteindelijk werd gebouwd. Dit hoofdkwartier was veel kleiner van omvang dan in Le Corbusiers aanvankelijke plan en vertoonde geen enkele referentie aan Mundaneum of *Cité Mondiale*.⁵³²

Ook na deze ervaring bleef de idee van het Mundaneum Le Corbusier achtervolgen – dit illustreren onder meer zijn realisaties gedurende de jaren vijftig in het Indische Chandigarh en Ahmedabad.⁵³³ En toen hij in 1957 een krantenartikel over de op til staande wereldtentoonstelling van 1958 in Brussel las, schreef hij prompt een boze brief aan de Commisaris-generaal van de tentoonstelling: hoe kon het zijn, zo lamenteerde Le Corbusier, dat er geen sprake was van een hommage aan Otlet op de geplande Expo 58? Had Otlet de elementen die op het programma van de wereldtentoonstelling stonden, immers niet ‘op een waarlijk profetische wijze’ voorspeld?⁵³⁴ Inderdaad leek de thematiek van de wereldtentoonstelling de geest van het otletiaanse denken te ademen. Als eerste wereldtentoonstelling na de Tweede Wereldoorlog presenteerde ze een ‘Balans der Wereld voor een Humaner Wereld’. In deze ‘humane wereld’ moest het vreedvolle samenleven van de volkeren gegarandeerd worden door een reeks na de oorlog in het leven geroepen supranationale instelling: de Verenigde Naties, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en de Benelux, die op de tentoonstelling werden gegroepeerd in de paviljoenen van de zogenaamde ‘Mondiale Sectie’. De tentoonstelling getuigde bovendien van een ‘ongebreideld geloof in de weldaden

531 ‘Vers la réalisation de la Cité Mondiale à Anvers’, in: *Periodicum Mundaneum*, nr.4 (1945) s.p.

532 Uiteindelijk was de bouw van het hoofdkwartier van de Verenigde Naties opnieuw een frustrerende ervaring voor Le Corbusier, die moest toezien hoe de controle over de uitvoering van zijn plannen aan een andere, Amerikaanse architect werd toevertrouwd – hetgeen tot verschillende misinterpretaties van zijn plannen leidde; D. Gans, *The Le Corbusier Guide* (Princeton 1987) 134-135. Vgl. Benton, ‘The era of great projects’, 168.

533 Prasad, ‘Le Corbusier in India’, 289 en 301 noemt het Mundaneumproject van Le Corbusier als directe voorloper van zijn bouwactiviteiten in Chandigarh en Ahmedabad. Zo kon Le Corbusier in Ahmedabad eindelijk zijn plannen voor een ‘museum voor oneindige groei’ realiseren. Vgl. Gans, *The Le Corbusier Guide*, 160-162.

534 FLC-E2 11 358, 1957.10.03, *Brief van Le Corbusier aan de Commissaris-generaal van Expo 58*. Met dank aan Wouter van Acker.

van techniek en wetenschap, waarmee ze aansloot bij het credo van de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen.⁵³⁵ Ten slotte kon Brussel zichzelf in 1958 eindelijk als 'afgewerkt' aan de wereld presenteren: de Noord-Zuidverbinding was in 1952 in gebruik genomen terwijl de voltooid Kunstberg ter gelegenheid van de Expo nog van een internationaal congrespaleis werd voorzien. Brussel wenste zich met de wereldtentoonstelling immers, in het bijzonder in het kader van de ontkiemende Europese eenwording, te profileren als toekomstige hoofdstad voor de internationale samenwerking.⁵³⁶

Le Corbusier was trouwens de enige noch de eerste die meende dat Expo 58 hulde had moeten brengen aan haar 'vergeten voorloper' Otlet. In 1954 had Stanislas Jasinski een ontwerp voor een 'Mondaneum' (identiek aan zijn ontwerp uit 1941) ingediend bij de Commissaris-generaal van de tentoonstelling. Op dat moment stond de vorm van het centrale monument van de Expo nog open voor discussie.⁵³⁷ Uiteindelijk opteerde de organisatie zoals bekend voor André Waterkeyns ontwerp voor een Atomium. De panoramische droom van de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen en van het Mundaneum moest plaats maken voor een symbool van het naoorlogse atoomtijdperk. Daarmee miste het Mundaneum zijn ingang in het collectief Belgisch geheugen en geraakte Otlet, nadat hij in 1940 als urbanist was vergeten, ook als pacifist in het vergeetboek. 'Maar ik weet', zo verzuchtte Le Corbusier in zijn brief aan de Commissaris-generaal, 'dat Paul Otlet in zijn eigen land weinig begrepen werd.'⁵³⁸

Naar een kritische herontdekking van het Mundaneum

Alsof daarmee een symbolische cirkel moest gesloten worden, was het uitgerekend op de Brusselse Kunstberg dat Otlets Mundaneum in 2000 opnieuw werd geïntroduceerd als kritisch stedenbouwkundig model. In dat jaar organiseerde de stad Brussel als culturele hoofdstad van Europa in samenwerking met de Koning Boudewijnstichting en de Onderzoeksgroep Stedelijkheid en Architectuur van de K.U.Leuven een stedenbouwkundige denkoefening over de toekomst van de Kunstberg. Deze Kunstberg was, zo werd vastgesteld, anno 2000 verworden tot een onaantrekkelijke, niet representatieve en verlaten 'stedenbouwkundige woestijn' en was er dus – ondanks haar afwerking in de jaren vijftig – niet in geslaagd haar culturele centrumfunctie in de stad waar te maken. Ze was een 'gemiste kans', het 'slagveld van een sinds lang beëindigde oorlog', een 'litteken'.⁵³⁹ Op zoek

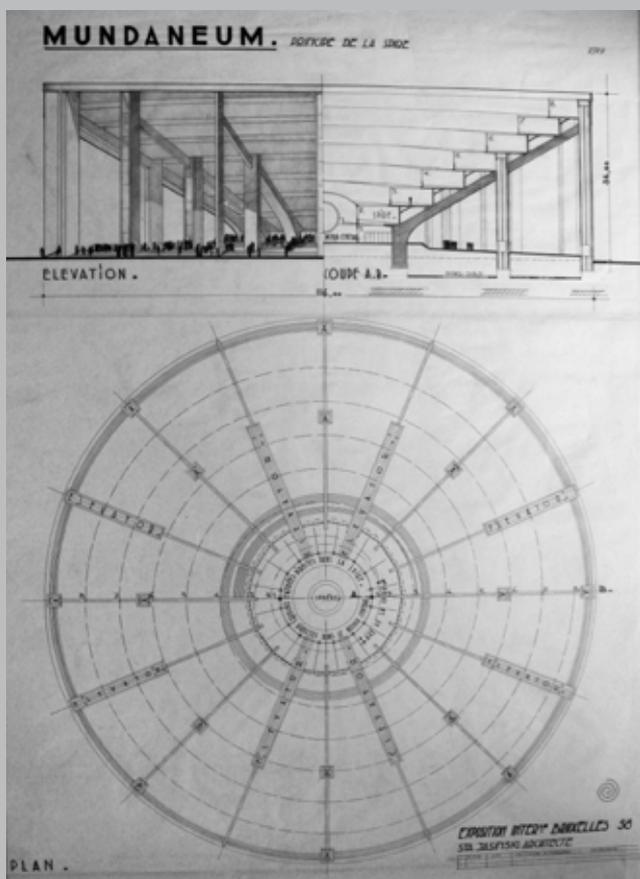
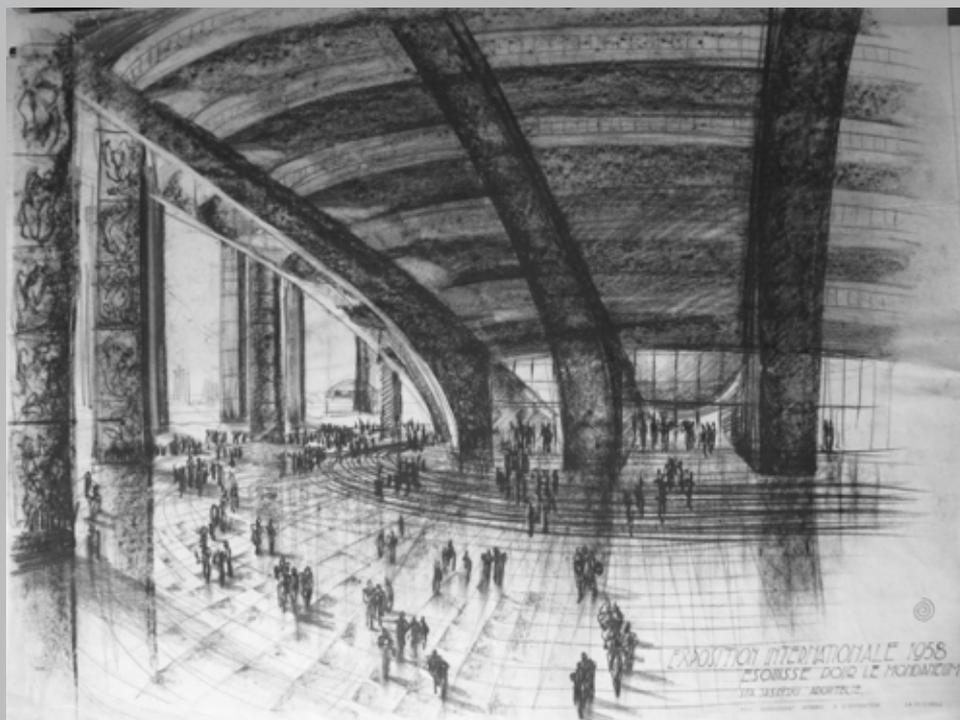
535 M. de Kooning en R. Devos, "Staande tegenover 1958, nogmaals, waarheen'? Moderne architectuur op expo 58", in: M. de Kooning en R. Devos red., *Moderne architectuur op Expo 58: voor een humaner wereld* (Brussel 2006) 13.

536 Ibid. 11.

537 De plannen van Jasinski dateren uit november 1954, het eerste Atomium-ontwerp van Waterkeyn uit december van dat jaar; J. Kint, *Expo 58 als belichaming van het humanistische modernisme* (Rotterdam 2001) 127.

538 FLC-E2 11 358, 1957.10.03, *Brief van Le Corbusier aan de Commissaris-generaal van Expo 58*. Overigens zou Le Corbusier na het sluiten van de tentoonstelling nog beroep doen op de steun van Jasinski (op dat moment voorzitter van de Belgische Vereniging der Architecten) bij zijn (gefaalde) pogingen om het door hem voor de tentoonstelling ontworpen Philips-paviljoen van de afbraak te redden. Hij meende dat het een nieuw gebruik kon vinden als 'elektronisch research laboratorium'; Kint, *Expo 58*, 225. Met dit voorstel voor tentoonstellingsrecyclage staan we uiteraard ver van Le Corbusiers iconoclastische voorstel uit 1925 om de 'verouderde' Eiffeltoren te slopen.

539 B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000) 7; Deligne, 'La ville vue du train', 69.

Als het aan Jasinski had gelegen, was dit 'Mondaneum' en niet het Atomium het centrale monument van de Brusselse Expo 1958 geworden.

naar historische verklaringen en alternatieven stotten de deelnemers van het Kunstbergproject in het Archief voor Moderne Architectuur – dat in hetzelfde jaar eindelijk zijn nieuwe onderkomen vond in Elsene, net om de hoek van het Hôtel Otlet van Van de Velde en Van Rysselberghe – op Bourgeois' plannen voor een Urbaneum. Hiermee vonden ze – om de beeldspraak door te trekken – de verborgen eitjes terug die het Mundaneum bij zijn onzichtbare dood in 1937 op de Kunstberg had achtergelaten. De publicatie *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered*, die de resultaten van de denkoefening presenteerde, voerde het project van Bourgeois en Otlet op als een historisch alternatief en als inspiratie voor het heropwaarderen van de Kunstberg als culturele naaf van de Belgische hoofdstad. Tegelijkertijd zouden het internationalisme en pacifisme dat door Otlets project werd belichaamd, de internationale uitstraling van Brussel ten goede komen.⁵⁴⁰

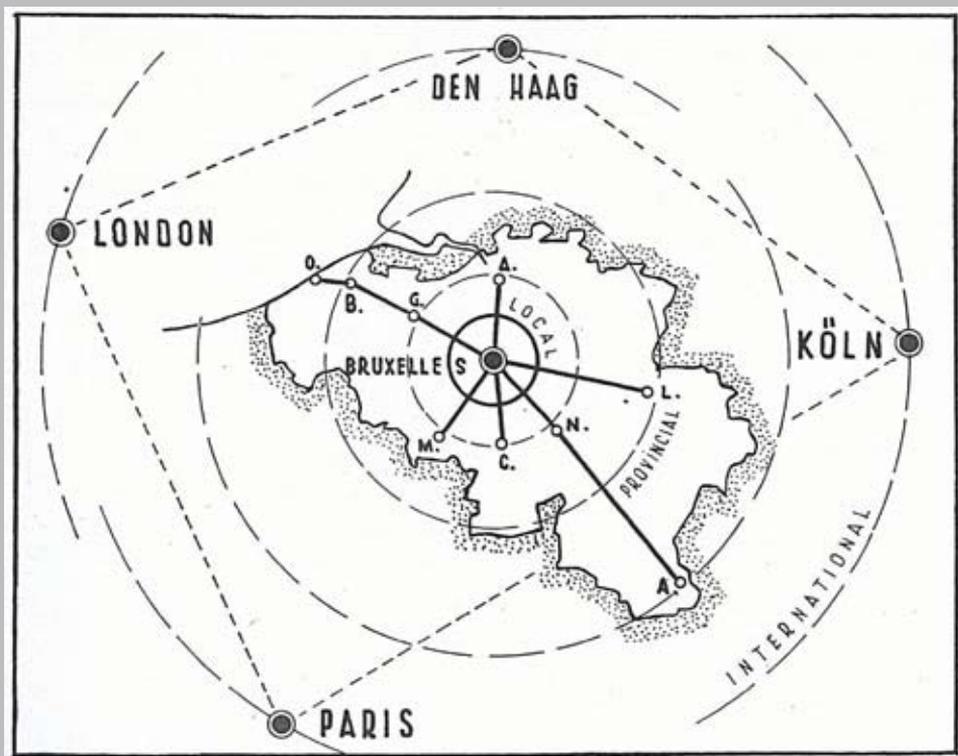
Brussel is immers goed op weg om de internationale centrumfunctie te veroveren die Otlet voor haar had geprofeteerd. De vraag die hem zijn leven lang bezighield, de zoektocht naar een politiek en cultureel wereldcentrum, een 'wereldstad', lijkt – nu weliswaar op de beperktere (postkoloniale) schaal van de Europese Unie – aan hernieuwde relevantie te hebben gewonnen. Enkele recente publicaties grijpen dan ook, in hun zoektocht naar historische precedentes voor een ideologie van Brussel als Europese hoofdstad, expliciet terug naar Otlets idee van een *Cité Mondiale*.⁵⁴¹ Brussel is er in geslaagd om – niet in het laatst door promotionele inspanning als die van Expo 58 – een groot deel van de Europese instituties *de facto* naar zich toe te trekken. Tegelijkertijd heeft zij nagelaten om deze centrumfunctie in aangepaste architecturale en stedenbouwkundige projecten te vertalen. Reden hiervoor is ditmaal geen economische crisis of politieke instabiliteit, maar een blijvende onduidelijkheid over de definitieve hoofdstad van een veelkoppig Europa (waarin Brussel in blijvende concurrentie staat met mededingers Straatsburg en Luxemburg) en de daaruit resulterende verwarring over de bouwheer (de stad Brussel, België, de Europese Unie?) van de Europese instituties. Omdat er absoluut geen plan of visie was of is voor Brussel als Europese hoofdstad, is de stad er tot op de dag van vandaag niet in geslaagd 'door middel van de gebouwde ruimte een positief beeld op te hangen van de Europese Unie' – zoals de grootschalige bouwpolitiek van Leopold II dit had gedaan voor de jonge Belgische natie.⁵⁴²

Aan het begin van het nieuwe millennium is het dominante beeld over Brussel daardoor opnieuw, zoals aan het begin van de jaren dertig, eerder mistroostig. Als gevolg van een reeks naoorlogse stedenbouwkundige ingrepen (een berucht voorbeeld is de bouw van de Noordwijk) die de stad in navolging van de Noord-Zuidverbinding opnieuw 'verminkten', is Brussel een 'absurde juxtapositie' van architecturale stijlen en stedenbouwkundige paradigma's, een 'immense collage', een 'stedenbouwkundige palimpsest' of een typisch voorbeeld van een

540 K. van Herck en H. Heynen, 'The Mont des Arts between museum and city', in: B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000) 286. Vgl. ook *Programma Kunstberg. Aanbevelingen van de Commissie Kunstberg, samengebracht op initiatief van de Koning Boudewijnstichting* (Brussel 2002).

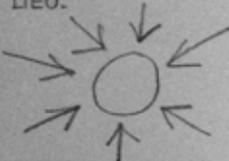
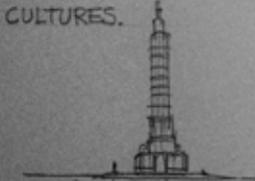
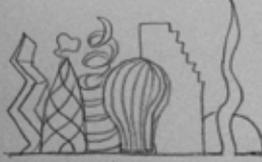
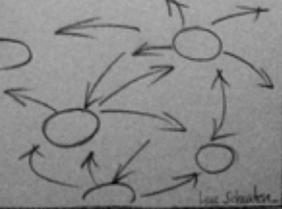
541 C. Hein, *The capital of Europe. Architecture and urban planning for the European Union* (Greenwood 2004) 17-38; R. de Groof, 'Promoting Brussels as international and world capital and the process of political 'metropolisation' (1890 to 1945): Lezing gegeven op het 'Interuniversity & International Colloquium on Brussels & Europe', Brussel, 18-19 december 2006.

542 C. Hein, 'Choosing a site for the capital of Europe', in: *GeoJournal*, 51 (2000) 96.

Brussel is goed op weg om de internationale centrumfunctie te veroveren die Otlet voor haar had geprofeteerd, waardoor het idee van de *Cité Mondiale* in de recente literatuur opnieuw als inspiratie opduikt.

CITE MONDIALE ≠ CITES ARCHIBOESCENTES.

<p>CONVERGENCE DES ENERGIES VERS UN SEUL LIEU.</p> <p>CENTRALISATION.</p>	<p>NOMBREUSES CITES AUTONOMES ET SPECIFIQUES</p> <p>RÉPARTITION.</p>	<p>CITÉ ADAPTÉE A SON MILIEU A SA POPULATION.</p> <p>≠ UTOPIE.</p>
<p>POUR UNE RÉUSSITE COMBIEN D'ÉCHECS ?</p> 	<p>NOMBREUSES EXPÉRIENCES. MULTIPLICATION DES CHANGES DE RÉUSSITE.</p> 	<p>PRISE EN CONSIDÉRATION DES PARAMÈTRES SOCIOLOGIQUES ET ENVIRONNEMENTAUX.</p>
<p>CITÉ UNIQUE ; UN SEUL MODÈLE POUR TOUTES LES CULTURES.</p> <p>MONDIALISATION.</p>	<p>MULTIPLES CITES SPECIFIQUES FLEXIBLES ET DIVERSIFIÉES</p> <p>ADAPTATION.</p>	<p>DÉMARCHE BIOMIMÉTIQUE GLOBALE ET ÉMERGENCE DE SYSTÈMES DURABLES.</p>
<p>SUPRÉMATIE DE LA CONNAISSANCE SUR LES AUTRES VALEURS</p> 	<p>RECHERCHE D'UN EQUILIBRE BIOLOGIQUE.</p> 	<p>COOPÉRATION A TOUS NIVEAUX SANS CONCURRENCE.</p>

Het Mundaneum en de *Cité Mondiale* lijken hun kritische functie opnieuw te hebben verworven. Tegelijkertijd worden ze ook het object van kritiek, zoals de *Cités Archiborescentes* van hedendaags architect François Schuyten – die zich als postmodern alternatief voor de *Cité Mondiale* presenteren – aantonen.

middelmatig 'Belgisch surrealisme' geworden.⁵⁴³ Terwijl de inwoners van Brussel hierdoor het onaantrekkelijke stadscentrum zijn ontvlucht, wordt de Europese Unie er gerepresenteerd door inspiratieloze architectuur zoals die van haar 'anti-icoon', het Europees Parlement. De in de proloog vermelde publicatie *Brussels: A Manifesto. Towards the Capital of Europe* stelt dan ook voor om dit Europees Parlement zonder verwijl te slopen. Het manifest is eveneens het resultaat van een denkoefening, ditmaal in opdracht van het Rotterdamse Berlage Instituut, waarbij een groep beloftevolle jonge architecten zich een jaarlang aan het thema van Brussel als Europese hoofdstad heeft gewijd. De jonge garde is bij het formuleren van haar alternatief niet wars van iconoclasme: het Europees Parlement is slechts één uit een reeks van gebouwen die, omdat ze zich 'als een kanker' over het stedelijk weefsel van Brussel hebben verspreid, moeten worden 'weggesneden' opdat de stad weer levensvatbaar zou worden.

Ter vervaging van de gesloopte panden stellen de architecten de creatie van een reeks nieuwe gebouwen en ruimtes voor die zich in tegenstelling tot de bestaande infrastructuur niet laten dicteren door het opportunisme en individualisme van de ongecontroleerde immobiliënmarkt (en het door haar geïncarneerd economisch liberalisme), maar wel door de nood aan collectieve ruimtes, waarin de participatie van de burger wordt vormgegeven.⁵⁴⁴ Eén van deze nieuw te bouwen instituties is een Mundaneum. De architecten situeren het aan het verlaten treinstation Brussel-West. Daar groepeerst het een centrale Europese bibliotheek, een Europees centrum voor de coördinatie van het onderwijs, een instituut en universiteit voor de Europese talen en een Europese school. De Europese bibliotheek moet, in ode aan Otlet, 260.000.000 boeken – in digitale vorm en gerangschikt volgens de regels van de CDU – bevatten. Het geheel moet 'op een ruimtelijke manier de universele principes van Otlets project representeren'. Deze principes van een (cultureel geconnoteerd) universalisme worden geplaatst tegenover het principe van een (economische geconnoteerde) globalisering – waarmee de architecten Otlet meteen ook inschakelen in hun eigen politiek discours.⁵⁴⁵

Dat Otlets droom ook ditmaal niet zal worden gerealiseerd, is ook voor de jonge architecten duidelijk. Net als in de jaren dertig is het Mundaneum het zinnebeeld van een visie die, met de noodzakelijke overdrijving en met een avant-gardistisch iconoclasme, een kritiek wil leveren op een onbevredigende stedenbouwkundige actualiteit. Eerder dan zich te presenteren als een te realiseren project, wil dit *statement* beleidsmakers wakker schudden en een publiek debat aanwakkeren over de stedenbouwkundige toekomst van Brussel.⁵⁴⁶ De kritiek in de pers die het project van het Berlage Instituut hoofdschuddend als 'utopisch' en 'onrealiseerbaar' afwimpelt, schiet dus – net als de kritiek op de *Cité Mondiale* in de jaren dertig als 'een weinig utopie' – de essentie van de zaak voorbij.⁵⁴⁷ Dat de tentoonstelling *A Vision for Brussels*, die het nieuwe Mundaneum aan het brede publiek moet voorstellen, uitgerekend daar plaatsvindt waar Bourgeois en Otlet vijftienzeventig

543 G. Leloutre en I. Strauven, 'Brussels-Europe: An aporia?' *Brussels, a manifesto. Towards the capital of Europe* (Rotterdam 2007) 205-221; Van Herck en Heynen, 'The Mont des Arts', 282.

544 Berlage Instituut Rotterdam, *Brussels, a manifesto*, 34.

545 Ibid. 152.

546 'We willen in de eerste plaats een polemiek uitlokken. Daarom is het ook zo radicaal gesteld', licht architect Joachim Declerck toe; 'Sloophamer voor Europees Parlement', *De Tijd*, 2007.03.16.

547 Bijvoorbeeld 'Don Quichotte in Brussel', *De Standaard*, 2007.03.27; 'We willen iets creëren dat niet bestaat', *Het Volk, Vlaams Brabant*, 2007.04.07.

jaren geleden hun plannen voor een *Cité Mondiale* in Tervuren tentoonstelden, lijkt een tweede symbolische cirkel te sluiten.

Otlets Mundaneum en *Cité Mondiale* lijken daarmee opnieuw de kritische stedenbouwkundige functie te hebben verworven die ze gedurende de jaren dertig uitoefenden. Ook de aankomende generatie wordt hierbij bekend gemaakt met de ideeën van Otlet: de projecten van Otlet, Bourgeois en Van der Swaelmen voor een wereldhoofdstad in Brussel maakten tijdens het afgelopen academiejaar opnieuw deel uit van het curriculum van de (tot vandaag bestaande) architectuuropleiding in Ter Kameren.⁵⁴⁸ De herontdekking van Otlet is evenwel nog niet overal doorgedrongen. Op de twee parallelle tentoonstellingen over de bouw van de Boerentoren en de betekenis van torengebouwen in de Antwerpse geschiedenis, die eind 2006 in Antwerpen de deuren openden, was de naam Otlet volstrekt afwezig.⁵⁴⁹ De bezoeker die na een lange liftrit het Belvédère van de Boerentoren bereikte en van het schitterende zicht over de stad en haar omgeving kon genieten, was zich er niet in het minst van bewust dat hij daarmee eigenlijk was toegetreden tot Otlets *Urbaneum Antwerpiense*.

En misschien maar best zo: het was, zo kan men wel stellen, een Urbaneum van gemiste kansen geworden. De Linkeroever die men van hieruit te zien kreeg, was allerminst de 'stralende stad' geworden die Le Corbusier en de andere modernistische architecten in 1933 hadden uitgedacht. De 'superblocs' waren er wel gekomen, maar in plaats van een bron van voorspoed waren ze het kille symbool van sociale ellende geworden. De naoorlogse bouwwoede die zich had beroepen op de Ciamistische doctrine, had geen 'Cartesiaanse stad' gecreëerd, maar een onaantrekkelijke slaapstad, een 'woonkolonie' met als bijnaam 'het Chicago van het Noorden'.⁵⁵⁰ Of, als men Le Corbusier polemisch van antwoord wil dienen: Descartes was wel degelijk Amerikaan. Emile Verhaeren, Otlets achterneef die op het einde van de negentiende eeuw in zijn *Villes Tentaculaires* de hoop had gevestigd op de ontluikende stedenbouwkunde om tegemoet te komen aan de problemen van de moderne stad, kreeg – zoals een hedendaags dichter ironisch opmerkt – een straatnaam toegewezen op de Linkeroever: 'U hebt een straat hier op de Linkeroever: / daar ben ik nooit geweest, / daar is uit het slijk een noordelijk soort modernisme, / een woordelijk soort wonen opgestaan van niemand die u leest'.⁵⁵¹

178

Al bij al lijkt Otlet echter bezig aan een serieuze stedenbouwkundige *comeback*. Opnieuw heeft een – ditmaal veel minder homogene – groep stedenbouwkundigen de door Otlet bedachte *Cité Mondiale* en haar kleine broertje het Mundaneum, door de filter van haar eigen agenda heen opgenomen in haar kritisch stedenbouwkundig discours. De zo fascinerende dialoog en intellectuele kruisbestuiving tussen Otlet en de stedenbouwkundigen, die het onderwerp was van deze studie, is op dit moment echter – door de afwezigheid van een gesprekspartner – een

548 <http://www.lacambre-archi.be/pratique/formation/cours/descriptifscours/histoireetmorphodelaville.html>, 2007.03.30.

549 *Hoger, Higher, Plus Haut. Panoramisch Antwerpen*. Tentoonstellingscatalogus (Leuven 2006).

550 Er moet hier echter ook de nadruk op worden gelegd dat de CIAM uiteraard niet 'schuldig' was aan de uitwassen van de naoorlogs stedenbouw. Wel werd zij door overheid en bouwindustrie als theoretische legitimatie voor haar bouwactiviteiten gebruikt. Vgl. Kint, *Expo 58*, 225-226.

551 Erik Spinoy schreef het gedicht *Emile Verhaeren* naar aanleiding van de in 2002 georganiseerde manifestatie *Linkeroever Literair*, <http://be.msnusers.com/MooiLinkeroeverAntwerpen/gedichtenlo.msnw>, 2007.06.29.

**DESCARTES
EST-IL
AMÉRICAIN ?**

...vroeg Le Corbusier zich in zijn
boek *La Ville Radieuse* af.

stedenbouwkundige monoloog geworden. De geschiedenis van de *Cité Mondiale* loopt daarbij het gevaar een soort grabbelton van historische precedents en alternatieven te worden, die naar believen in de meest uiteenlopende programma's voor de stedenbouwkundige toekomst kunnen worden ingepast.⁵⁵² Hopelijk kan deze studie over de stedenbouwkundige draagwijdte van de *Cité Mondiale* in de jaren dertig bijdragen tot een kritische herontdekking en kan ze een historische spiegel presenteren die de geschiedenis, in een hernieuwde dialoog, opnieuw aan het spreken brengt.

⁵⁵² Ik vermeld hier bijvoorbeeld het feit dat dezelfde auteurs, die het concept van het Mundaneum in 2000 introduceerden als positief alternatief voor de toekomst van de Kunstberg, dit Mundaneum en de *Cité Mondiale* het jaar tevoren in een andere publicatie als een eerder negatief geconoteerd voorbeeld van leopoldiaans kolonialisme en imperialisme opvoerden; De Caeter, De Clercq en De Meulder, 'Van "Exposition Coloniale" naar "Cité Mondiale"'.

Bronnen

Archivalia

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen (AMVC)

-O 402, *Brieven van en aan Paul Otlet.*

Archives de l'Architecture Moderne, Elsene (AAM)

-fonds Victor Bourgeois

1928: Urbaneumproject voor Brussel: plannen, perspectieven.

1930: foto's van het derde Congrès International d'Architecture Moderne in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel.

1932: Project voor een *Cité Mondiale* in Tervuren: omgevingsplannen, plannen.

-fonds Emile Henvaux

1930: project voor de inrichting van de Linkeroever te Antwerpen: perspectieven.

-fonds Stanislas Jasinski

1932: 'Concours pour l'aménagement de la rive gauche à Anvers en ville internationale-Mundaneum (collaborateur R.Delville)': plannen, perspectieven.

1941: project voor een Mundaneum: perspectieven.

1958: project voor een Mundaneum voor de Wereldtentoonstelling te Brussel in 1958: uitvoeringsplannen, perspectieven.

-fonds Oscar Van Rysselberghe

1911: project voor een *Cité Mondiale*.

Fondation Le Corbusier, Parijs (FLC)

-2 11 358, 1957.10.03, *Brief van Le Corbusier aan de Commissaris-generaal van Expo 58.*

Mundaneum-archief, Bergen (MDN)

-fonds Amis du Palais Mondial

MDN-APM Urbaneum

MDN-APM-CM-S.D.N

- fonds Cité Mondiale
 - MDN-CM1-16
 - MDN-CMII
- fonds Encyclopedia Universalis Mundaneum
 - MDN-EUM10
 - MDN-EUM54
 - MDN-EUM70
- fonds Union des Associations Internationales
 - MDN-UAI/AM/2006/014
 - MDN-UAI/AM/2006/018

Sint-Lukasarchief, Schaarbeek (SLA)

- fonds Verwilghen: n°7679, *Bruxelles, son urbanisation, son outillage, ses activités. L'Exposition Universelle de 1935 et après. Bruxelles Centre Internationale.*

Verwilghen-archief Campusbibliotheek, Arenberg (VRWL)

- Doss.1.2.20
- Doss.1.3.2.9
- Doss.3.27
- Doss.3.8
- Doss.4.1.4.3.5
- Doss.8.6

Publicaties

,A la demande d'un esprit curieux, actif en indépendant', in: *Bruxelles*, nr.5 (1933) 5.

H. C. Andersen, *La Conscience Mondiale. Société internationale pour favoriser la création d'un Centre mondial* (Rome 1916).

184 H. C. Andersen en E. M. Hébrard, *Creation of a World Centre of Communication* (Parijs 1913).

Annuaire de l'Université Internationale 1922. Statut, programme, organisation, sessions (Brussel 1922).

,Anvers, Métropole de la Belgique', in: *L'Emulation*, nr.11 (1933) 227-229.

,Après Anvers-Liège 1930: Bruxelles 1935', in: *La Cité*, nr.12, 9 (1931) 149-156.

,Architekt Le Corbusier over: Anvers, aurore ou crépuscule. La Révolution Architecturale. La Rive Gauche. Zaal Grüter, 19-10-33.' in: *K.M.B.A.*, nr.11, 4 (1933) 182-186.

M. Bill red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1934-1938* (Zürich 1945).

W. Boesiger red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1929-1934* (Zürich 1947).

- W. Boesiger en O. Stonorov red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1910-1929* (Zürich 1948).
- P. Bonduelle, 'Le concours de l'I.M.A.L.S.O.' in: *L'Emulation*, nr.3, 53 (1933) 241-248.
- V. Bourgeois, 'Le Grand Bruxelles', in: *La Cité*, nr.11, 8 (1930) 165-179.
- V. Bourgeois, 'Intervention au Rouge et Noir dans le débat sur la Jonction (9 janvier 1931)', in: *L'Emulation*, nr.1, 51 (1931) 18-21.
- V. Bourgeois, 'La Conférence de la Société d'Architecture de Belgique', in: *L'Emulation*, nr.8, 51 (1931) 258-261.
- V. Bourgeois, 'L'urbanisation du Grand Bruxelles', in: *L'Emulation*, nr.6, 52 (1932) 167-183.
- V. Bourgeois, 'Le concours internationale pour l'urbanisation de la rive gauche de l'Escaut, à Anvers', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 145-150 en 158-161.
- V. Bourgeois, 'Malheurs et espoirs de Tervueren', in: *Bruxelles*, nr.8 (1933) 4-9.
- V. Bourgeois, 'Het Plan Groot Brussel, „La Cité Mondiale“', in: *De 8 en Opbouw* (1935) 234-239.
- G. Brunfaut, 'A propos de l'urbanisme d'Anvers rive gauche', in: *L'Emulation*, nr.11 (1933) 232-235.
- 'Bruxelles, ses hommes, ses institutions, son architecture', in: *Bruxelles*, nr.1 (1933) 1933.
- J. Caluwaers, 'Le Mont des Arts de Bruxelles', in: *L'Emulation*, nr.9-10, 46 (1926) 121-127 en 129-133.
- M. Casteels, 'Une Maison de Brabant', in: *Savoir et Beauté*, nr.1 (1932) 19-21.
- 'Conférences organisées par la S.B.U.A.M.' in: *La Cité*, nr.10, 11 (1933) 199.
- M. Deletang, 'Eglises Nouvelles, Saint Thérèse de L'Enfant Jésus, à Dilbeek. Saint Alix, à Jolibois (Woluwe-Saint Pierre). Architecte: Léonard Homez', in: *Batir*, nr.84 (1939) 469-471.
- 'Demande présentée au Gouvernement et au Parlement de Belgique au sujet de la Cité Mondiale', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.11 (1931) s.p.
- 'De verklaring van La Sarraz [1928]', in: H. Heynen red., *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 173-176.
- 'Een monument voor het eeuwfeest', in: *K.M.B.A.*, nr.6 (1930) 89.
- J. Eggerickx en R. Verwilghen, 'Antwerpen West', in: *Opbouwen*, nr.16, 3 (1933) 266-269.
- 'Exposition de la commission d'études pour l'aménagement du Grand-Anvers', in: *L'Emulation*, nr.11, 52 (1932) 323.
- G. France, 'Le nouveau service des notes techniques de La Cité suivant la Classification Décimale Universelle', in: *La Cité*, nr.12, 11 (1933) 236-237.
- M. Heymans, 'Antwerpen Linkeroever', in: *Opbouwen*, nr.17, 3 (1933) 284-286.
- M. Heymans, '„Urbanisme“?' in: *L'Epoque*, nr.4, 2 (1934) 61-71.

- M. Heymans, 'Réflexions sur le concours du Mont des Arts', in: *L'Époque*, nr.1, 5 (1938) 7-12.
- H. Hoste, 'Een nieuwe stad op de Linkeroever', in: *Jong Dietschland*, nr.30, 7 (1933) 478-479.
- H. Hoste, 'Linkeroeverkroniek', in: *Opbouwen*, nr.14, 3 (1933) 245-249.
- H. Hoste, 'Linkeroeverkroniek', in: *Opbouwen*, nr.17, 3 (1933) 287-288.
- H. Hoste, 'Linkeroeverkroniek', in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 331-332.
- H. Hoste, 'Toelichtende nota bij het ontwerp van Le Cobusier-Jeanneret, Hoste, Loquet', in: *Opbouwen*, nr.11, 3 (1933) 388-390.
- 'Internationale wedstrijd voor de aanleg van de Linkerscheldeoever. Verslag van de jury', in: *K.M.B.A.*, nr.9-12 (1933) 132 e.v.
- 'L. Homez, Archit. U.P.A. Bruxelles. Habitation à Ixelles, 1928', in: *L'Époque*, nr.8, 1 (1933) 131.
- 'La Bibliothèque Albertine', in: *L'Émulation*, nr.10, 54 (1934) 157-169.
- 'La Cité Mondiale et l'Exposition de 1935', in: *Le Mouvement Communal*, nr.133 (1932) 226.
- 'La Cité Mondiale', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.3 (1931) 28-30.
- 'La Crise de l'imagination sociale', in: *Bruxelles*, nr.6 (1933) 25-26.
- 'L'Affaire du Palais Mondial', in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 17.
- 'L'Albertine', in: *L'Époque*, nr.3, 2 (1934) 80.
- 'L'Aménagement de la Rive Gauche à Anvers', in: *La Cité*, nr.7, 11 (1933) 139-140.
- 'Le chômage des architectes. XVe Congrès National des architectes. Rapport présenté par la Société Royale des Architectes d'Anvers', in: *La Cité*, 13 (1935) 96-100.
- 'Le Concours en vue de l'édification de la bibliothèque Albert I', in: *L'Époque*, nr.10, 5 (1938) 149-159.
- 'Le Concours pour l'Aménagement de la Rive Gauche de l'Escaut, à Anvers', in: *La Cité*, nr.4, 11 (1933) 71-72.
- Le Corbusier en A. Ozenfant, 'Na het kubisme [1918]', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 88-90.
- 186 Le Corbusier, 'Naar een architectuur [1923]', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 124-131.
- Le Corbusier, 'Ter verdediging van de architectuur [1929]', in: *Oase*, nr.41 (1994) 57-69.
- Le Corbusier, *La Ville Radieuse. Éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civilisation machiniste* (Boulogne 1935).
- Le Corbusier, 'Un nouvel ordre de grandeur des éléments urbains, une nouvelle unité d'habitation', in: *L'Époque*, nr.6, 3 (1935) 289-293.
- 'Le Corbusier over het Linker-Oever-Plan', in: *Opbouwen*, nr.1, 5 (1937) 2-6.
- A. Ledent, 'Esquisse d'urbanisation d'une capitale. Bruxelles, son passé, son avenir', in: *L'Émulation*, nr.7-8-9-10, 58 (1938).

- Les Amis du Palais Mondial, *Paul Otlet. La Cité Mondiale* (Brussel 1945).
- ,Les Unions de Villes et leur activité Bibliographique: la revue Bruxelles', in: *Le Mouvement Communal*, nr.114 (1933) 59-61.
- ,L'exposition annuelle de la S.C.A.B.' in: *L'Emulation*, nr.2, 53 (1933) 23 e.v.
- ,L'Exposition de Bruxelles et sa continuité en un grand centre international permanent', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.8 (1935) s.p.
- ,L'exposition de l'Union Professionnelle des Architectes S.L.B.' in: *L'Epoque*, nr.2, 5 (1938) 17-27.
- G. Lorphèvre, 'Otlet (Paul)', in: *Biographie Nationale*, deel 4 (1962) 545-556.
- L. Mumford, 'What is a city? [1937]', in: R. T. Le Gates en F. Stout red., *The City Reader* (Londen / New York 2000) 92-96.
- ,Nos souverains. Albert 1er - Léopold III', in: *Le Mouvement Communal*, nr.157 (1934) 55-57.
- ,Nous voulons la Jonction et l'électrification de tout réseau central', in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 10-11.
- ,Ontwerp van den Heer E. van Leemputten', in: *K.M.B.A.*, nr.1, 5 (1934) 17-19.
- P. Otlet, *L'Afrique aux Noirs* (Brussel 1888).
- P. Otlet, *L'Exposition Universelle de 1930 en Belgique et l'établissement d'une Cité Internationale* (Brussel 1921).
- P. Otlet, *Le siège définitif de la Société des Nations en une Cité Mondiale, centre autonome et exterritorialisé des organismes internationaux* (Brussel 1926).
- P. Otlet, 'Léopold II et nos villes', in: *Le Mouvement Communal*, nr.72 (1927).
- P. Otlet, *Mundaneum. Le Nouveau Palais Mondial organisé en Centre Intellectuel International* (Brussel 1927).
- P. Otlet, 'Genève - Cité Internationale', in: *Le Mouvement Communal*, nr.92 (1928) 359-364.
- P. Otlet, 'Les communes et la rationalisation de l'enseignement', in: *Le Mouvement Communal*, nr.91 (1928) 346-352.
- P. Otlet, 'Les Communes et le Centenaire', in: *Le Mouvement Communal*, nr.98 (1928) 659-663.
- P. Otlet en Le Corbusier, *Mundaneum* (Brussel 1928).
- P. Otlet, *Geneva, World Civic Centre, Mundaneum* (Brussel 1929).
- P. Otlet, 'Bruxelles, vraie Capitale', in: *Le Mouvement Communal*, nr.116 (1930) 378-379.
- P. Otlet, 'Louis van der Swaelmen et le Palais Mondial', in: *La Cité*, nr.8, 6 (1930) 97.
- P. Otlet, *Sur les possibilités pour les entités administratives d'avoir à tout moment leur situation présentée documentairement. Rapport au IVe Congrès International des Sciences Administratives, Madrid, 1930* (Brussel 1930).

- P. Otlet, 'La Cité Mondiale', in: *Palais Mondial. Mundaneum. Bulletin périodique*, nr.4 (1931) 28-30.
- P. Otlet, 'Le Monument du centenaire de la Belgique. Le Mundaneum - le Belganeum', in: *Palais Mondial*, nr.16 (1931) 5-8.
- P. Otlet, 'L'Urbaneum. Bruxelles, Cité Mondiale, Bruxelles, grand ville, Bruxelles, capitale de la Belgique', in: *La Cité*, nr.10, 9 (1931) 121-129.
- P. Otlet, *La Banque mondiale et le plan économique mondial. Les conditions et les conséquences de la crise* (Brussel 1932).
- P. Otlet, 'Sous la signe de la Paix. La Cité Mondiale', in: *La Cité Moderne. Magazine synthétique des conceptions de notre temps*, nr.21, 3 (1932) 8-11.
- P. Otlet, 'Anvers qui va grandir', in: *Le Mouvement Communal*, nr.150 (1933) 245-248.
- P. Otlet, 'De Wereldstad te Antwerpen', in: *Opbouwen*, nr.8, 3 (1933) 114-116.
- P. Otlet, 'Elaboration d'un nouveau Tervueren', in: *Bruxelles*, nr.8 (1933) 14-15.
- P. Otlet, 'Eveil et assoupissement de l'Ecole Mondiale', in: *Bruxelles*, nr.8 (1933) 13-14.
- P. Otlet, *La Cité Mondiale à Anvers* (Brussel 1933).
- P. Otlet, 'La Cité Mondiale à Anvers', in: *La Cité*, nr.4, 11 (1933) 73-74.
- P. Otlet, 'La grande question', in: *Bruxelles*, nr.4 (1933) 29.
- P. Otlet, *De Wereldstad en de Vlamingen* (Brussel 1934).
- P. Otlet, 'Sociologie et urbanisme', in: *L'Epoque*, nr.4-5, 2 (1934) 72-76 en 81-92.
- P. Otlet, *Traité de documentation. Le Livre sur le Livre. Théorie et pratique* (Brussel 1934).
- P. Otlet, *Monde. Essai d'Universalisme. Connaissance du Monde, Sentiment du Monde, Action organisée et Plan du Monde* (Brussel 1935).
- P. Otlet, *Plan Belgique. Essai d'un plan général économique, social, culturel. Plan d'urbanisation national. Liaison avec le Plan mondial. Conditions, Problèmes, Solutions, Réformes* (Brussel 1935).
- P. Otlet, *Plan Mondial. Constitution Mondial. Cité Mondiale* (Brussel 1935).
- P. Otlet, 'La Cité Mondiale', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.1 (1936) s.p.
- P. Otlet, 'Mont des Arts Albertine. Un grand concours', in: *L'Epoque*, nr.1, 5 (1938) 2-6.
- P. Otlet, 'Le transfert du Mundaneum en Amérique et l'établissement d'un foyer mondial dans le Nouveau Monde', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.4 (1939) 3-4.
- P. Otlet, *Belgium=Belganeum. Mundus=Mundaneum. A Bruxelles (Cinquantenaire), centre national de la vie intellectuelle; à Anvers (rive gauche), la Cité Mondial. Synthèse et plans* (Brussel 1942).
- P. Otlet, *La Cité Mondiale. Civitas Mundaneum* (Brussel 1943).

- P. Otlet, *Atlas Bruxelles. Encyclopédie des connaissances relatives à la cité. Textes, illustrations, schémas, plans* (Brussel 1944).
- P. Otlet, *Brusellaneum. Atlas des études et de la démonstration de l'Urbaneum-Bruxelles.* (Brussel 1945).
- P. Otlet, *Traité de documentation. Le Livre sur le Livre. Théorie et pratique (Centre de Lecture publique de la Communauté française de Belgique)* (Luik 1989).
- F. Peeters, 'La bibliothèque Albert I', in: *La Cité*, nr.2-3, 13 (1936) 26-29 en 33-36.
- 'Projet d'Aménagement étudié par la S.R.A.A.' in: *L'Emulation*, nr.11 (1932) 341-342.
- 'Projet des architectes Bodart et Vyvermans', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 164-165.
- 'Projet des architectes Eggerickx et Verwilghen', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 154-157.
- 'Projet des architectes Le Corbusier, Jeanneret, Hoste et Loquet', in: *La Cité*, nr.8, 11 (1933) 150-154.
- 'Projet des architectes Le Corbusier, Jeanneret, Hoste et Loquet', in: *L'Emulation*, nr.11, 53 (1933) 232-235.
- 'Réalisme: la mise en ordre des agglomérations. Léopold trois, roi urbaniste', in: *Bruxelles*, nr.8 (1934) 1.
- G. de Ridder, 'Stedenbouw te Antwerpen', in: *K.M.B.A.*, nr.10, 3 (1932) 185-197.
- M. Schmitz, 'Le rôle social de l'urbanisme', in: *Bruxelles*, nr.8 (1934) 2-3.
- M. Schmitz, 'Rapport sur l'urbanisme', in: *La Cité*, 13 (1935) 62-64.
- M. Steinmann red., *CIAM Dokumente 1928-1939* (Basel 1979).
- 'Studiekomité voor het Plan van de Linkeroever en Groot-Antwerpen', in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 321-322.
- L. van der Swaelmen, *Pour la Réconstruction de la Belgique. Préliminaires d'art civique, mis en relation avec le „cas clinique“ de la Belgique* (Leiden 1915).
- K. Teige, 'Mundaneum [1929]', in: *Oase*, nr.41 (1994) 34-42.
- Urbanisation, habitation. Rapports et compte rendu des Journées de l'Urbanisme et de l'Habitation des 25 et 26 avril 1931* (Brussel 1931).
- P. J. J. Verbruggen, 'La bibliothèque Albertine', in: *La Cité*, 12 (1934) 100.
- P. J. J. Verbruggen en G. France, 'Nieuw Antwerpen', in: *Opbouwen*, nr.19, 3 (1933) 328-330.
- 'Vers la réalisation de la Cité Mondiale à Anvers', in: *Periodicum Mundaneum*, nr.4 (1945) s.p.
- 'Vers une trêve? La paix bruxelloise de 1935', in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 11.
- R. Verwilghen, 'L'enseignement de l'urbanisme', in: *La Cité*, nr.11, 11 (1933) 17-21.

- R. Verwilghen, 'L'Urbanisation du Grand-Anvers. A propos d'une exposition récente et du concours actuellement ouvert', in: *La Cité*, nr.1, 11 (1933) 15-20.
- E. Vinck, 'La loi d'urbanisation', in: *Le Mouvement Communal*, nr.182 (1936) 121.
- 'Voulons-nous être à l'arrière-garde des capitales? Le nouveau Paris s'élabore. A quand le nouveau Bruxelles?' in: *Bruxelles*, nr.9 (1934) 5.

Secundaire literatuur

- S. Alavoine-Muller, 'Un globe terrestre pour l'Exposition universelle de 1900. L'utopie géographique d'Elisée Reclus', in: *l'Espace Géographique*, nr.2 (2003) 156-170.
- 'Architectural archives disclosed', in: B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000) 107-189.
- Archives d'Architecture Moderne. Catalogue des Collections. Tome II* (Brussel 1999).
- J. Aron, *La Cambre et l'architecture. Un regard sur le Bauhaus belge* (Brussel 1982).
- P. Aron, 'La vie intellectuel en Belgique à la fin du XIXe siècle', in: *Cent ans de l'Office International de Bibliographie* (Bergen 1995) 17-32.
- R. Balau, 'Paul Otlet, Georges Hobé, Namur-Citadelle et Grands Travaux. Documents inédits', in: *Le Mundanéen*, nr.13 (1999) s.p.
- H. Balthazar, 'Het maatschappelijk-politieke leven in België 1918-1940', in: *Algemene geschiedenis van de Nederlanden, deel 14: Nederland en België 1914-1940* (Haarlem 1979) 147-199.
- G. Bekaert, 'Modern classisism or the critical function of regionalism', in: H. Heynen en H.-J. Henket red., *Back from Utopia. The challenge of the Modern Movement* (Rotterdam 2002) 92-101.
- 190 T. Benton, 'The era of great projects', in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 164-199.
- T. Benton, 'Urbanism', in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 200-237.
- Berlage Instituut Rotterdam, *Brussels, a manifesto. Towards the capital of Europe* (Rotterdam 2007).
- T. Boon, *Ter Kameren. De kunstschool onder de doctrinaire sluier*, Licenciaatsverhandeling K.U.Leuven (2007).
- K. Bosma, 'Mensheid. H.P. Berlage's Pantheon der Menschheid', in: M. de Keizer red., *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw* (Zutphen 2002) 73-77.
- A. Brauman en M. Demanet, *Le Parc Léopold 1850-1950. Le zoo, la cité scientifique et la ville* (Brussel 1985).

- G. de Bruyn, *Die Diktatur der Philantropen. Entwicklung des Stadtplanung aus dem utopischen Denken* (Braunschweig / Wiesbaden 1997).
- L. Catherine, *Léopold II. La folie des grandeurs* (Brussel 2004).
- L. de Cauter, 'Over wereldtentoonstellingen. Opkomst en verval van de panoramische blik', in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930. Tentoonstellingscatalogus* (Antwerpen 1993) 37-49.
- L. de Cauter, 'De machine als paradigma', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 747-754.
- L. de Cauter, 'Modernisme en (anti)classicisme', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 693-698.
- L. de Cauter, 'Utopie', in: H. Heynen red., *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 844-855.
- L. de Cauter, L. de Clercq en B. de Meulder, 'Van „Exposition Coloniale“ naar „Cité Mondiale“: Tervuren als koloniale site', in: H. Asselberghs en D. Lesage red., *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering* (Brussel 1999) 45-72.
- B. Cerisier, 'Dans les tiroirs du Mundaneum', in: *Le Mundanéen*, nr.13 (1999) s.p.
- P. Chabard, 'Towers and Globes. Architectural and epistemological differences between Patrick Geddes' Outlook Tower and Paul Otlet's Mundaneums'. Lezing gegeven op de conferentie 'European Modernism and the information society', University of Illinois, Urbana-Champaign, 6-8 mei 2005.
- F. Choay, 'Utopie', in: P. Merlin en F. Choay red., *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement* (Parijs 1996) 832-836.
- J.-L. Cohen, *Le Corbusier et la mystique de l'USSR. Théories et projets pour Moscou, 1928-1936* (Brussel 1987).
- R. Commers en P. Lombaerde, *Le Corbusier en de Linkeroever te Antwerpen* (Antwerpen 1987).
- T. Coomans, 'Wereldtentoonstellingen', in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 570-577.
- C. Courtiau, 'La Cité Internationale 1927-1931', in: *Transnational Associations*, nr.5 (1987) 255-266.
- C. Courtiau, 'La Cité Internationale, 1927-1931', in: I. Charrollais en A. Ducret red., *Le Corbusier à Genève 1922-1932. Projets et Réalisations*. (Lausanne 1987) 53-69.
- C. Courtiau, 'L'épopée de la Cité Mondiale de Paul Otlet', in: *Lectures*, nr.41 (1988) 13-17.
- C. Courtiau, 'Les relations entre Otlet et Genève', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 60-71.
- M. Couttenier, *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)* (Leuven 2005).

- M. Culot, 'Urbanisme. Victor Bourgeois après Victor Bourgeois', in: *Victor Bourgeois 1897-1962*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1971) 10-19.
- R. Day, 'Paul Otlet's book and the writing of social space', in: *Journal of the American Society for Information Science*, 48 (1997) 310-317.
- M. Dehaene, *A descriptive tradition in urbanism. Patrick Abercrombie and the legacy of Geddesian survey*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (2002).
- M. Dehaene, 'Survey and the assimilation of a modernist narrative in urbanism', in: *Journal of Architecture*, nr.1, 7 (2002) 33-55.
- C. Deligne, 'La ville vue du train. Vision de Bruxelles dans les débats relatifs à la Jonction (1900-1960)', in: S. Jaumain red., *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 69-80.
- J. Delmee, 'La S.A. „La Westendaise“ 1898-1906, Naissance de la plage de Westende, la rêve urbanistique de la famille Otlet', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr.3-4, 16 (1985) 447-472.
- T. Demey, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. Deel 1: Du vouêtement de la Senne à la Jonction Nord-Midi* (Brussel 1990).
- A. Despy-Meyer, 'Mundaneum. Henri la Fontaine, een vastbesloten idealist', in: A. Despy-Meyer red., *Brussel. Vrijmetselaars in de stad* (Gent 2000) 214-225.
- V. Devillez, *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België 1918-1945* (Gent 2003).
- C. Dierickx, *I.M.A.L.S.O.-prijsvraag 1933 Linkerscheldeoever te Antwerpen*, Ingenieursverhandeling K.U.Leuven (1974).
- P. Dogliani, 'European municipalism in the first half of the twentieth century. The socialist network', in: *Contemporary European History*, nr.4, 11 (2002) 573-596.
- G. Duchenne, 'Brussel '14-'39: een Europese stad tussen twee', in: M. Dumoulin red., *Bruxelles, l'Européenne. Regards croisés sur une région capitale. Brussel, hart van Europa. Een verkennende blik op een kapitale regio* (Brussel 2001) 31-42.
- S. Ducheyne, 'Paul Otlet's theory of knowledge and linguistic objectivism', in: *Knowledge Organisation*, 32 (2005) 110-116.
- M. Dumoulin, *Léopold II. Un roi génocidaire?* (Brussel 2005).
- R. Eaton en W. van Luik, *De ideale stad. Utopia en de (niet) gebouwde omgeving* (Antwerpen 2001).
- 'Europapark en de Linkeroever van Antwerpen', in: *Wonen*, nr.64-65 (1975) 43-59.
- S. Fayet-Scribe, *Histoire de la documentation en France. Culture, science, et technologie de l'information, 1895-1937* (Parijs 2000).
- R. Fishman, *Urban utopias in the twentieth century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier* (New York 1977).
- K. Frampton, *Le Corbusier* (Londen 2001).

- J.-F. Füeg, 'La Cité Mondiale, utopie totalitaire?' in: *Le Mundanéen*, nr.13 (1999) s.p.
- J.-F. Füeg, 'Ordo ab chaos. Classer est la plus haute opération de l'esprit', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 29-35.
- P. Galison, 'Aufbau / Bauhaus. Logischer Positivismus und architektonischer Moderne', in: *Arch+*, nr.156 (2001) 66-79.
- D. Gans, *The Le Corbusier Guide* (Princeton 1987).
- O. Gaspari, 'Cities against states? Hopes, dreams and shortcomings of the european municipal movement, 1900-1960', in: *Contemporary European History*, nr.4, 11 (2002) 597-621.
- E. Gerard, 'Omstredend democratie', in: R. Gobynen W. Sprietred., *de jaren '30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 75-123.
- P. Ghils, 'Fonder le monde, fonder le savoir du monde ou la double utopie d'Otlet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 36-48.
- S. Goyens de Heusch, *Serge Jasinski, architecte 1901-1978*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1979).
- P. Greenhalgh, 'De traditie van de wereldtentoonstellingen', in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930*. Tentoonstellingscatalogus (Antwerpen 1993) 23-36.
- G. Gresleri, 'Le Mondaneum. Lecture du projet', in: *Transnational Associations*, nr.5 (1987) 267-273.
- G. Gresleri, 'The Mundaneum Plan', in: C. Palazzolo en R. Vio red., *In the Footsteps of Le Corbusier* (New York 1991) 93-114.
- G. Gresleri, 'Convergences et divergences. De Le Corbusier à Otto Neurath', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 72-81.
- G. Gresleri en D. Matteoni, *La Città Mondiale. Andersen, Hébrard, Otlet, Le Corbusier* (Venetië 1982).
- R. de Groof, 'Promoting Brussels as international and world capital and the process of political 'metropolisation' (1890 to 1945)'. Lezing gegeven op het 'Interuniversity & International Colloquium on Brussels & Europe', Brussel, 18-19 december 2006.
- H. Hasquin, M. Bruwier en D. Lefebvre, *Henri la Fontaine, prix Nobel de la Paix. Tracés d'une vie* (Bergen 2002).
- C. Hein, 'Choosing a site for the capital of Europe', in: *GeoJournal*, 51 (2000) 83-97.
- C. Hein, *The capital of Europe. Architecture and urban planning for the European Union* (Greenwood 2004).
- K. van Herck en H. Heynen, 'The Mont des Arts between museum and city', in: B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000) 282-291.
- C. van den Heuvel, B. Rayward en P. Uyttenhove, 'L'Architecture du savoir. Une recherche sur le Mundaneum et les précurseurs européens de l'Internet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 16-28.

- H. Heynen, 'What belongs to architecture?' Avant-garde ideas in the modern movement', in: *The Journal of Architecture*, nr.2, 4 (1999) 129 - 147.
- H. Heynen en L. de Cauter, 'Avant-garde en modernisme', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 687-692.
- H. Heynen en A. Loeckx, 'Het functionalisme en zijn schaduw', in: H. Heynen red., *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 699-707.
- R. Heynicks, *Doornen op het pad van de moderne kunst. Huib Hoste (1881-1957), een katholiek modernistisch architect worstelend met de moderniteit* (Brussel 2001).
- A. Hochschild, *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo* (Amsterdam 2003).
- Hoger, Higher, Plus Haut. Panoramisch Antwerpen. Tentoonstellingscatalogus* (Leuven 2006).
- D. E. Hollinger, 'The Knower and the Artificer, with Postscript 1993', in: D. Ross red., *Modernist impulses in the human sciences 1870-1930* (Baltimore / Londen 1994) 26-53.
- M. de Keizer red., *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw* (Zutphen 2002).
- J. Kint, *Expo 58 als belichaming van het humanistische modernisme* (Rotterdam 2001).
- L. A. de Klerk, *Op zoek naar de ideale stad* (Deventer 1980).
- M. de Kooning en R. Devos, '“Staande tegenover 1958, nogmaals, waarheen”? Moderne architectuur op expo 58', in: M. de Kooning en R. Devos red., *Moderne architectuur op Expo 58: voor een humaner wereld* (Brussel 2006) 11-25.
- G. Leloutre en I. Strauven, 'Brussels-Europe: An aporia?' in: *Brussels, a manifesto. Towards the capital of Europe* (Rotterdam 2007).
- F. Levie, *L'Homme qui voulait classer le monde. Paul Otlet et le Mundaneum* (Brussel 2006).
- C. Leysen en M.-A. Wilssens, *Antwerpen, onvoltooide stad. Ontwikkeling tussen droom en daad* (Tielt 2003).
- P. Lombaerde, *Leopold II, koning-bouwheer. Tentoonstellingscatalogus* (Oostende 1995).
- P. Lombaerde, 'De verkeersring rond Antwerpen als onderdeel van het duitse R.A.B.-net', in: N. Poulain red., *Planning en contingentie. Aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog* (Gent 1997) 55-76.
- P. Lombaerde, 'Les projets pour la rive gauche d'Anvers, ou la Ville Radieuse en question', in: P. Burniat red., *Le Corbusier et la Belgique* (Brussel 1997) 149-174.
- P. Lombaerde, 'Antwerpen torenstad in historisch perspectief. Van Benedictus tot Le Corbusier', in: *Hoger, Higher, Plus Haut. Panoramisch Antwerpen. Tentoonstellingscatalogus* (Leuven 2006) 13-29.

- A. van Loo, 'De vele gezichten van het modernisme 1914-1945', in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 49-67.
- A. van Loo, M. Dubois, F. Strauven en N. Langerman red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003).
- A. van Loo en F. Zampa, 'Stedebouw en architectuur. Moderniteit versus harmonie', in: R. Gobyn en W. Spriet red., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 197-217.
- A. F. Manning, H. Balthazar en J. de Vries, *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Nederland en België 1914-1940, deel 2* (Haarlem 1979).
- D. Matteoni, 'Il Belgio di fronte al Movimento Moderno / La Belgique face au Mouvement Moderne', in: *Rassegna*, nr.34/2, 10 (1979) s.p.
- E. Mattie, *Wereldtentoonstellingen* (Amsterdam 1998).
- M. van Meerten, 'De Brusselse Jonction. De lange weg van utopie naar werkelijkheid', in: S. Jaumain red., *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 33-52.
- H. Meller, 'Philantropy and public enterprise. International exhibitions and the modern town planning movement, 1889-1913', in: *Planning Perspectives*, 10 (1995) 295-310.
- B. de Meulder, *Reformisme, thuis en overzee. Geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960)*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (1994).
- B. de Meulder en K. van Herck red., *Vacant City. Brussels' Mont des Arts reconsidered* (Brussel 2000).
- E. Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960* (Londen 2000).
- Musée des Archives d'Architecture Moderne. Collections* (Brussel 1986).
- M. Nauwelaerts, 'De droom van de metropool. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen', in: M. Nauwelaerts en J.-L. Grootaers red., *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885, 1894, 1930*. Tentoonstellingscatalogus (Antwerpen 1993) 51-67.
- Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998).
- M. C. O'Byrne, 'El museo del Mundaneum. Génesis de un prototipo', in: *Annuaire d'études corbusiennes* (Marseille 2004) 136-151.
- R. Payre, 'The science that never was. „Communal Science' in France, 1913-1949', in: *Contemporary European History*, nr.4, 2 (2002) 529-547.
- B. Peeters, 'Une utopie belge. Le Mundaneum', in: A. Pickels en J. Sojcher red., *Belgique toujours plus grand et belle* (Brussel 1998) 442-449.

- V. Piette, 'Le projet de création d'une Cité Mondiale ou l'utopie pacifiste faite des briques', in: A. Despy-Meyer red., *Cent Ans de l'Office International de Bibliographie* (Bergen 1995) 271-302.
- V. Piette en J.-F. Füeg, 'Otlet, Le Corbusier et la Cité Mondiale', in: P. Burniat red., *Le Corbusier et la Belgique* (Brussel 1997) 123-147.
- A. Ponte, 'Dall'Outlook Tower alla Città Mondiale. From the Outlook Tower to the City of the World', in: *Lotus International*, nr.35 (1982) 46-51.
- A. Ponte, 'Building the stair spiral of evolution. The Index Museum of Sir Patrick Geddes', in: *Assemblage*, nr.10 (1989) 46-64.
- S. Prasad, 'Le Corbusier in India', in: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* (Londen 1987) 278-337.
- Programma Kunstberg. Aanbevelingen van de Commissie Kunstberg, samengebracht op initiatief van de Koning Boudewijnstichting* (Brussel 2002).
- L. Ranieri en J. Coosemans, *Léopold II urbaniste* (Brussel 1973).
- B. Rayward, *The universe of information. The work of Paul Otlet for documentation and international organisation* (Moskou 1975).
- B. Rayward, 'The case of Paul Otlet, pioneer of information science, internationalist, visionary. Reflections on biography', in: *Journal of Librarianship and Information Science*, nr.23 (1991) 135-145.
- B. Rayward, 'Visions of Xanadu. Paul Otlet (1868-1944) and Hypertext', in: *Journal of the American Society of Information Science*, nr.45 (1994) 235-250.
- B. Rayward, 'H.G. Wells's idea of a World Brain. A critical reassessment', in: *Jasis*, 50 (1999) 557-573.
- B. Rayward, 'Knowledge organisation and a new world polity. The rise and fall and rise of the ideas of Paul Otlet', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 4-15.
- C. Rowe, *The architecture of good intentions. Towards a possible retrospect* (Londen 1994).
- L. Saerens, 'Ere aan de toga. Frans Wittemans (1872-1963)', in: *De Conferentie. De Vlaamse Conferentie bij de Balie te Antwerpen* (2001) 18-27.
- D. Schoofs, *Licht, Lucht en Ruimte. Van ideaalbeeld tot pragmatisme. Een eeuw stedenbouwkundig denken toegepast op de Antwerpse Linkerscheldeover*, Licenciaatsverhandeling K.U.Leuven (2003).
- T. Schriefers, *Für den Abriss gebaut? Anmerkungen zur Geschichte der Weltausstellungen* (Hagen 1999).
- P. Sloterdijk, 'Weltmuseum und Weltausstellung', in: *Jahresring*, nr.37 (1990) 183-202.
- M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur* (Brussel 1972).
- M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel 1977).
- I. Strauven, *De gebroeders Bourgeois. Architectuur en plastique pure* (Brussel 2005).

- H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België* (Brussel / Luik 1979).
- L. Topp, 'Otto Wagner and the Steinhof psychiatric hospital. Architecture as misunderstanding', in: *The Art Bulletin*, 87 (2005) 130-156.
- G. A. Torres-Vargas, 'World Brain and Mundaneum. The ideas of Wells and Otlet concerning universal access', in: *VINE: The journal of information and knowledge management systems*, nr.3, 35 (2005) 156-165.
- P. Uyttenhove, 'Internationale inspanningen voor een modern België', in: J.-M. Duvosquel, J. Deraeve en M. Smets red., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1985) 33-69.
- P. Uyttenhove, 'La nouvelle société internationale selon Gedes et Paul Otlet', in: *Transnational Associations*, nr.5 (1987) 274-280.
- P. Uyttenhove, 'Utopie et espace du réformisme en Belgique (1830-1944)'. Lezing gegeven op het internationaal colloquium 'Trends and challenges of urban restructuring', Rio de Janeiro, 26-30 september 1988.
- P. Uyttenhove, 'Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de duitse bezetting. De moderne beweging en het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (1940-1944)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr.3-4, 20 (1989) 465-510.
- P. Uyttenhove, 'Stedenbouw', in: A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* (Antwerpen 2003) 398-405.
- J. Vandenbreeden, 'Het concept van de stad of de ideale stad. Stedebouwkundige dromen over het Brussel van tussen de twee wereldoorlogen', in: *Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980* (Brussel 1982) 125-148.
- J. Vandenbreeden, 'Naar een stedenbouwkundige architectuur. Victor Horta's projecten voor het centraal station en het municipal development-project', in: S. Jaumain red., *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 167-175.
- G. Vanthemsche, 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek voor 1940: de OREC', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982 (1982) 339-389.
- K. Veraghtert, 'Productie en consumptie. Verbijstering, wanhoop, twijfel', in: R. Gobyn en W. Spriet red., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1994) 139-154.
- A. Verdonck, 'De carrière van architect Huib Hoste', in: L. de Winter, T. Avermaete en B. Provo red., *Huib Hoste 1881-1957* (Antwerpen 2005) 25-37.
- L. Verpoest, '“Des Machines à voyager...”: de stations van de Noord-Zuidverbinding en de geschiedenis van de moderne architectuur',

- in: S. Jaumain red., *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi. Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 155-166.
- H. W. Von der Dunk, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2000).
- N. Vossoughian, 'The language of the World Museum. Otto Neurath, Paul Otlet, Le Corbusier', in: *Transnational Associations*, nr.1-2 (2003) 82-93.
- P. van Wesemael, 'Mundaneum en Cité Mondiale. Het Nieuwe Jeruzalem van de Internationale Beweging. De ontstaansgeschiedenis van Le Corbusiers ontwerp voor het Mundaneum en de Cité Mondiale', in: *Oase*, nr.41 (1994) 34-42.
- P. van Wesemael, *Architectuur van instructie en vermaak. Een maatschappijhistorische analyse van de wereldtentoonstelling als didactisch verschijnsel (1798-1851-1970)* (Delft 1997).
- K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914* (Amsterdam 2005).
- L. de Winter, T. Avermaete en B. Provo, *Huib Hoste 1881-1957* (Antwerpen 2005).
- E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België* (Antwerpen 2005).
- F. Zampa, 'Laboratorio dello sguardo, dispositivo di classificazione e di analisi'. Lezing gegeven op het 'Congresso AISU: Patrimoni e trasformazioni urbane', Rome, 24-26 juni 2004.
- F. Zampa, 'Raphaël Verwilghen et „l'action urbanistique integrale" du Commissariat Général à la Réconstruction du Pays', in: N. Poulain red., *Planning en contingentie. Aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog* (Gent 1997) 27-36.
- F. Zampa, *La continuité d'une illusion. L'urbanisme de Raphaël Verwilghen entre valeurs éthiques et pratiques professionnelles*, Doctoraatsverhandeling K.U.Leuven (1999).

Verantwoording afbeeldingen

p8. Berlage Instituut Rotterdam, *Brussels, a manifesto* / p10. boven: F. Levie, *L'Homme qui voulait classer*; onder: MDN / p12. F. Levie, *L'Homme qui voulait classer* / p20. Wouter van Acker / p22. boven: MDN-CM9; midden: MDN-CM9, onder: G. Gresleri en D. Matteoni, *La Città Mondiale* / p24. G. Gresleri en D. Matteoni, *La Città Mondiale* / p29. W. Boesiger en O. Stonorov red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1910-1929* / p33. MDN / p36. MDN-EUM10 / p37. boven: Wouter van Acker; onder: MDN-CM15.1 / p40. F. Levie, *L'Homme qui voulait classer* / p46. Wouter van Acker / p47. K. Frampton, *Le Corbusier* / p49. A. van Loo red., *Repertorium van de architectuur in België* / p51. AAM / p56. MDN-EUM13 / p58. MDN-EUM10 / p59. Wouter van Acker / p62. T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* / p68. MDN-EUM8 / p74. MDN-CM9 / p76. AAM / p77. L. de Cauter, 'Over wereldtentoonstellingen' / p80. MDN / p87. P. Lombaerde, *Leopold II, koning-bouwheer* / p88. A. Ledent, 'Esquisse d'urbanisation d'une capitale' / p97. MDN / p99. W. Boesiger red., *Le Corbusier et Pierre Jeanneret. Oeuvre complète 1929-1934* / p102. G. Gresleri en D. Matteoni, *La Città Mondiale* / p104. P. Otlet, *La Cité Mondiale à Anvers* / p107. boven: VRWL; midden: 'Projet des architectes Eggerickx et Verwilghen'; onder: J. Eggerickx en R. Verwilghen, 'Antwerpen West' / p109. 'Projet des architectes Eggerickx et Verwilghen' / p110. boven: AAM; midden en onder: V. Bourgeois, 'Le concours internationale pour l'urbanisation de la rive gauche' / p114. M. Heymans, 'Antwerpen Linkeroever' / p116. V. Bourgeois, 'Le concours internationale pour l'urbanisation de la rive gauche' / p123. P. Otlet, 'Mont des Arts Albertine. Un grand concours' / p124. K. van Herck red., *Vacant City* / p126. Wouter van Acker / p128. AAM / p131. Le Corbusier, *La Ville Radieuse* / p135. M. Casteels, 'Une Maison de Brabant' / p137. AAM / p141. MDN-EUM10 / p145. boven: Wouter van Acker; onder: MDN-APM-ABD / p149. M. Heymans, 'Urbanisme' / p150. MDN / p152. boven: MDN-CMII; onder: T. Benton red., *Le Corbusier. Architect of the Century* / p154. Wouter van Acker / p155. MDN-EUM10 / p159. boven: F. Levie, *L'Homme qui voulait classer*; onder: MDN / p168. F. Levie, *L'Homme qui voulait classer* / p169. AAM / p173. AAM